

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav románských studií
Románské literatury

Disertační práce

Mgr. Klára Trsková

***PŘEKONÁNÍ ZVNITŘNĚNÉHO RASOVÉHO ÚTLAKU:
ZPŮSOBY REPREZENTACE V AFRICKÉ LUSOFONNÍ PSANÉ
PRÓZE***

**Overcoming the Internalized Racial Oppression: Modes of
Representation in African Lusophone Prose**

Vedoucí práce Mgr. Šárka Grauová, Ph.D.

2024

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 30. 6. 2024

Mgr. Klára Trsková, v. r.

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji doktorce Šárce Grauové za čas strávený vedením této práce, odborné připomínky a přátelskou pomoc s organizací prvních výjezdů do afrických lusofonních států (bez nichž by mnohé závěry v této práci byly zcela mylné). Poděkování patří také všem vstřícným lidem z univerzit a kulturních center v Maputu, Bissau, Praie, São Tomé a Mindelu. Děkuji, že jsem měla tato místa možnost navštívit a volně využívat místní knihovny ke psaní a bádání. Velké díky patří spisovatelkám a spisovatelům z afrických lusofonních států, kteří si udělali čas na osobní setkání. V neposlední řadě děkuji Národnímu filmovému archivu za vstřícné podmínky k absolvování doktorského studia při zaměstnání.

Abstrakt

Disertační práce se věnuje zvnitřněnému rasovému útlaku a jeho reprezentaci v současných literaturách Angoly, Mosambiku, Guineje-Bissau, Kapverd, Svatého Tomáše a Princova ostrova s využitím nástrojů postklasické naratologie. Při čtení textů byly brány v potaz postkoloniální a dekoloniální otázky. Jazykem všech zkoumaných prozaických textů je portugalština s využitím slovní zásoby z lokálních afrických jazyků a kreolštin. V práci se nachází analýzy děl v době psaní práce žijících autorů a autorek: Josého Eduarda Agualusy (*1960), Rafaela Branca (*1953), Dulce Marii Cardoso (1964), Mii Couta (1955), Onestalda Gonçalves (*1954), Pauliny Chiziane (*1955), Ungulaniho Ba Ka Khosy (*1957), Líliy Momplé (*1935), Sérgia Raimunda (*1992), Josého Luandina Vieiry (*1935) a Abdulaie Sily (*1958). Práce se zaměřuje nejen na to, o čem se smí vyprávět, ale také na to, co je z nejrůznějších nevypravitelné a snaží se ověřit platnost v minulosti ustanovených naratologických kategorií.

Abstract

This dissertation thesis examines the internalized racial oppression and its representation in the contemporary literatures of Angola, Mozambique, Guinea-Bissau, Cape Verde, São Tomé and Príncipe using the tools of postclassical narratology. In reading the texts, postcolonial and decolonial issues were taken into account. The language of all the prose examined is Portuguese, using vocabulary from African and Creole languages. The thesis includes analyses of works by at the time of writing living authors: José Eduardo Agualusa (*1960), Rafael Branco (*1953), Dulce Marii Cardoso (1964), Mia Couto (1955), Onestaldo Gonçalves (*1954), Paulina Chiziane (*1955), Ungulani Ba Ka Khosa (*1957), Lília Momplé (*1935), Sérgio Raimundo (*1992), José Luandino Vieira (*1935) and Abdulai Sila (*1958). The thesis focuses not only on what is allowed to be narrated, but also on what is unnarratable for various reasons and seeks to test the narratological categories that were established in the past.

Klíčová slova

Psané literatury, africké literatury, Angola, Mosambik, Kapverdské ostrovy, Guinea-Bissau, Svatý Tomáš a Princův ostrov, próza lusofonní Afriky, PALOP, současná fikce, postklasická naratologie, postkoloniální naratologie, literatura 20. století, nezávislost afrických lusofonních států, zvnitřnění útlaku, reprezentace, José Eduardo Agualusa, Rafael Branco Dulce Maria Cardoso, Mia Couto, Onestaldo Gonçalves, Paulina Chiziane, Ungulani Ba Ka Khosa, Lília Momplé, Sérgio Raimundo, José Luandino Vieira, Abdulai Sila.

Keywords

Written literatures, African literatures, Angola, Mozambique, Cape Verde, Guinea-Bissau, São Tomé and Príncipe, African Lusophone prose, PALOP, Contemporary fiction, Postclassical narratology, Postcolonial narratology, 20th century literature, Independence of African Lusophone states, Internalization of oppression, Representation, José Eduardo Agualusa, Rafael Branco Dulce Maria Cardoso, Mia Couto, Onestaldo Gonçalves, Paulina Chiziane, Ungulani Ba Ka Khosa, Lília Momplé, Sérgio Raimundo, José Luandino Vieira, Abdulai Sila

Obsah

1. Úvod.....	8
1.1 Záměr práce.....	8
1.2 Badatelské pole, podoba práce a teoretická východiska	10
1.3 Výchozí pozice badatelky	14
1.4 Výzkumná metoda a zdroje.....	16
1.4.1 Reprezentace.....	18
1.4.2 Dysnarativní prvky a nevypravitelné části narativu	19
1.4.3 Dimenze a funkce	20
2. Stručná historicko-politická kontextualizace.....	22
2.1 Vztahy mezi evropským kolonizátorem a africkými státy	22
2.2 Boj za nezávislost.....	26
2.3 Občanské války po zisku nezávislosti	30
2.4 Souostroví mimo válečné konflikty	32
2.4.1 Svatý Tomáš a Princův ostrov	33
2.4.2 Kapverdské ostrovy	36
2.5 Politické rozhodnutí používat portugalštinu v nezávislých státech	37
3. Zvnitřněná rasová oprese	40
3.1 „Asimilace“ do portugalské kultury	40
3.2 Kolonialita.....	41
3.3 Koloniální odcizení	41
3.4 Rasismus.....	42
3.5 Rasa jako konstrukt s reálnými dopady.....	46
3.6 Zvnitřnění (zniternění)	47
3.7 Zvnitřnění rasismu.....	49
4. Způsoby reprezentace zvnitřněného rasového útlaku v africké lusofonní próze	50
4.1 Africké lusofonní psané literatury	50
4.2 Epizodické vřazení do textu jako časové určení	53
4.2.1 Prózy Ungulaniho Ba Ka Khosy	53
4.2.2 Vypravěčský hlas mimo lidský čas a prostor v románu Větry apokalypsy	59
4.3 Představa „rasového vývoje“	62

4.3.1 Příběh o zloději a papouškovi ze sbírky Luuanda	63
4.3.2 Kapverdský román Ikarův sen	69
4.3.3 Perspektiva odcházejícího kolonisty v románu Návrat	77
4.4 „Asimilace“ do portugalské kultury a její vztah ke zvnitřnění rasového útlaku	80
4.4.1 Guinejsko-bissauský román Poslední tragédie	80
4.4.2 Mosambický román Ženy z popela	86
4.5 Zvnitřněný rasismový útlak jako příčina nepříznivého vývoje po nezávislosti	89
4.5.1 Román Mii Couta Pětazinkátého	90
4.5.2 Zrádci a vrazi v románu Sousedé	94
4.6 Reprezentace zvnitřněné rasové oprese epistolární formou	96
4.6.1 Zpráva z minulosti v románu Ostrov mulatů	97
4.6.2 Metafikce v románu Kreolský národ: Tajná korespondence Fradika Mendese	100
4.7 Odstranění zvnitřněného rasového útlaku po generační obměně	105
4.7.1 Svatotomášský román Lévélengué: Gabrielina léta	105
5. Závěr	110
Soupis použité literatury a dalších zdrojů	114
Literární prameny	114
Filmografie	115
Archivy	115
Periodika	115
Použitá literatura	116
Seznam zkratk	128
Přílohy	129
Slovník pojmů užitých v práci	129

1. Úvod

1.1 Záměr práce

V této práci jsem se rozhodla uvažovat o zvnitřněném rasovém útlaku na poli afrických lusofonních psaných literatur, přesněji v oblasti prozaické tvorby v době psaní této práce žijících autorek a autorů z Angoly, Mosambiku, Guineje-Bissau, Kapverd, Svatého Tomáše a Princova ostrova. Z geografického hlediska se tedy jedná o literární produkci všech afrických států, kde je nyní portugálština úředním jazykem (tzv. PALOP – Países Africanos de Língua Oficial Portuguesa) vyjma Rovníkové Guineji. V africkém lusofonním prostoru je často složité přiřadit literárně činné osobnosti k jednomu státnímu útvaru, zvolila jsem tedy kritérium, že spisovatel či spisovatelka se ve výše jmenovaných afrických zemích narodili či zde delší dobu žili a působili.

V oblasti africké lusofonní literatury byl v minulosti v českém jazyce publikován výbor z povídek angolského spisovatele Josého Luandina Vieira (*Kdysi v Angole*, 1980) v překladu Pavly Lidmilové a Vlasty Dufkové (rozené Mackové). O tři roky později vyšel v výbor z básnické tvorby prvního angolského prezidenta Agostinha Neta s názvem *Posvátná naděje*, taktéž v překladu Pavly Lidmilové. Angolské próze a překladu Josého Luandina Vieira se ve Světové literatuře věnovala romanistka a afrikanistka Jarmila Ortová.¹ Ve stejné revue vyšly časopisecky také texty afrických autorů píšících portugalsky přeložené Pavlou Lidmilovou.² Úryvky vybraných spisovatelek a básnířek vyšly česky časopisecky v měsíčníku pro světovou literaturu PLAV 9/2020 s titulem *Mezi oceány: hlasy žen lusofonní Afriky*.³ V době dokončení této práce byli jedinými africkými lusofonními prozaiky, jejichž úplná románová díla byla přeložena do češtiny, Mia Couto a José Eduardo Agualusa.⁴

¹ ORTOVÁ, Jarmila. „Nová angolská próza“. *Světová literatura*. 1972, č. 3, roč. 17, s. 225.

² VIEIRA, José Luandino. „Babička Xixi a její vnuk Zeca Santos“. *Světová literatura*, 1976, č. 5, roč. 21. RUI, Manuel. „Mulat s modrou krví“. *Světová literatura*, 1976, č. 5, roč. 21. NETO, Agostinho. „Posvátná naděje“. *Světová literatura*. 1977, č. 2, roč. 22. PEPETELA. „Generace utopie“. *Světová literatura*. 1994, č. 2, roč. 39. Pavla Lidmilová dále ve Světové literatuře recenzovala například *Bibliografii afrických literatur v portugálštině* (MOSER, Gerald a FERREIRA, Manuel (eds.). *Bibliografia das Literaturas Africanas de Expressão Portuguesa*. Lisabon: Imprensa Nacional — Casa Macedo, 1983), *Světová literatura*. 1985, č. 3, roč. 30, s. 238–239.

³ Do čísla byly zařazeny texty Pauliny Chiziane v překladu Barbory Kraftové, Any Pauly Ribeiro Tavares v překladu Lucie Koryntové, Diny Salústio v překladu Lady Weissové, Conceição Limy v překladu Matouše Jaluška a Odete Costa Semedo v mém překladu.

⁴ Česky vyšly tyto romány v překladu Lady Weissové – Mia Couto: *Náměsíčná země*, 2003, BB art (Terra Sonâmbula, 1992); José Eduardo Agualusa: *Prodáváč minulosti*, 2020, Triáda (O Vendedor de Passados, 2004) a José Eduardo Agualusa: *Obecná teorie zapominání*, 2021, Dybbuk (Teoria Geral do Esquecimento, 2012).

V porovnání s počtem vydaných českých překladů z frankofonních či anglofonních afrických států je tedy oblast portugalsky psané africké literatury stále velmi upozaděná. Jedná se o dlouhodobý stav (upozorňuje na něj například již studijní materiál *Literatury zemí subsaharské Afriky* z konce šedesátých let 20. století)⁵.

Jazykem všech zkoumaných románů a povídek je portugalština s vyšší či nižší mírou využití slovní zásoby z lokálních afrických jazyků a kreolštin. Ačkoliv se při zkoumání zvoleného korpusu stále pohybují na poli psaných literatur, kromě literárně-teoretických nástrojů budu nutně pracovat s přesahy do dalších společenskovedních a humanitních oborů či s odkazy na jiné formy literárního nebo uměleckého vyjádření. Kromě historicko-politického pozadí se práce zabývá tím, jak autoři a autorky afrických lusofonních států reflektují koloniální období a zpracovávají téma formování identit nezávislých států po jeho skončení. Šířeji se práce zabývá také vztahem mezi historickými reáliemi a zkušenostmi z období kolonialismu a dekolonizace, jejich reprezentací ve fikčních narativních světech a případnou mimetickou dimenzí, která staví na našich zkušenostech z reálného světa.

Téma zvnitřnění rasové oprese bylo již intenzivně promyšleno v průběhu intelektuálního kvasu během antikoloniálního boje proti Portugalsku a dekolonizace všech zmíněných zemí v sedmdesátých letech 20. století. Hnutí, která zemím vybojovala nezávislost na Portugalsku a stala se oficiálně vládnoucími stranami, vsadila v druhé polovině sedmdesátých a v osmdesátých letech 20. století na socialistické směřování. Po rozpadu Sovětského svazu a přechodu socialistických zemí na tržní ekonomiku došlo společně se zavržením ideologie východního bloku taktéž k částečnému upozadění teoretických rámců, které se věnovaly tématům kolonizace, nezávislosti a dekolonizace. Dnes jsou tyto myšlenky znovu aktuální a vrací se k nim i generace píšící a publikující v kulturním prostředí již nezávislých státních útvarů.

Jsem přesvědčena, že hlubší vhled do tématu zvnitřnění oprese a mechanismů, kterými k ní dochází, a analýza toho, jak postavy výpravných próz dospívají až k momentu překonání útlaku, napomůže čtení nejen současných afrických lusofonních, ale i dalších světových literatur. V úvodu však považuji za důležité zmínit, že překonávání jakékoli formy internalizovaného útlaku mimo prostor fikčních světů (ať již ekonomického, genderového nebo rasového) by nemělo být chápáno a řešeno jako problém jednotlivce, ale záležitost celospolečenského nastavení, které k opresi vedlo.

⁵ ORTOVÁ, Jarmila a KLÍMA, Vladimír. *Literatury zemí subsaharské Afriky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969, s. 80.

Většinu názvů děl a úryvků citovaných v práci uvádím ve vlastním překladu, výjimkou je povídka „Příběh o zloději a papouškovi“ ze sbírky *Luuanda* (viz 4.3.1), kde s vděčností využívám již existujícího překladu Pavly Lidmilové. Vzhledem k horší dostupnosti některých děl na knižním trhu a ve veřejných knihovnách jsem se rozhodla vždy v poznámce pod čarou uvádět portugalský originál. Dále považuji za nutné podotknout, že v oblasti afrických lusofonních států má mnohem delší tradici nepsaná, orální literatura, ale tato práce se jí primárně věnovat nebude.

1.2 Badatelské pole, podoba práce a teoretická východiska

Nabízí se otázka, proč se tato práce věnuje zvnitřněnému útlaku právě na poli portugalsky psaných literatur. Předně jsem chtěla k dílům afrických literatur přistupovat jako k umělecké tvorbě, a nikoliv jako k neuměleckému „materiálu“ dokládajícímu výzkum v jiné oblasti humanitních věd. Rozhodla jsem proto analyzovat, jakým způsobem jsou prózy konstruovány, a zda lze mezi jejich reprezentacemi zvnitřněného rasismu nalézt průsečíky.

Práce má podobu několika výzkumných sond do románové a povídkové tvorby a všechna analyzovaná díla byla původně napsaná v portugalskéštině. Na začátku výzkumu jsem si položila tyto obecné otázky: proč se zvnitřněná rasová oprese propisuje do aktuálně vydávaných literárních narativů (bezmála pět desetiletí po formálním ukončení kolonialismu)? Jakou formou zmíněný společenský jev ve fikčních narativech komunikují čtenářské obci? Proměňuje se v afrických literaturách psaných v portugalskéštině reprezentace zvnitřněného útlaku v průběhu času a akcentují fikční texty v posledních letech cesty vedoucí k jeho překonávání? Později jsem tyto otázky rozvinula o další, vycházející z konstrukce narativů: Jaká je pozice vypravěčského hlasu? Je ukotven v kultuře, která se cítí být nadřazena nad „těmi druhými“, či nikoliv? A dále také, zda se vypravěč či vypravěčka hlásí k myšlence portugalského koloniálního impéria, nebo se postupně vůči koloniální ideologii vymezuje?

Posun perspektivy od stínu koloniální situace k současnosti může vypadat prakticky i tak, že se neustále snažíme (i ve středoevropském akademickém prostředí) aktualizovat své povědomí o tom, co se na poli kultury a literatury v afrických lusofonních státech právě děje. Je nutné sledovat rovněž publikační činnost menších afrických vydavatelství (Cavalo do Mar, Ku Si Mon, Rosa de Porcelana a další...), a nikoliv pouze velká portugalská nakladatelství a knižní veletrhy. Potřebnou primární a sekundární literaturu jsem shromáždila během cest v letech 2020–2023, a následující rok 2024 jsem věnovala dokončení disertační práce. Korpus

jsem proto vytvořila na základě badatelského průzkumu v mosambickém Maputu, v kapverdských městech Mindelo a Praia, v Bissau a São Tomé s cílem napřímo zjistit (a nikoliv zprostředkovaně přes evropská kulturní centra), jaká literární díla jsou vydávána a čtena. Zajímaly mě orálně historické výpovědi žijících autorek a autorů, které sice netvoří součást této práce, ale pomohly mi vytvořit si ke zkoumanému tématu úzký osobní vztah. Velmi přínosné bylo také strávit čas v místním akademickém a intelektuálním prostředí, kde jsem se snažila proniknout do současného stavu debaty o mnou zkoumaných otázkách. Rozpracované úvahy jsem měla možnost na podzim 2023 konzultovat na konferenci Latin American Studies Association na University of Ghana v Akkře.

Z rozhovoru, který jsem vedla v červenci roku 2023 se svatotomášským prozaikem Albertinem Bragançou (*1944), vyplynulo, že čtenářská obec očekává, že jako veřejně uznávaná osobnost mající možnost oslovit a názorově formovat široké publikum, překročí hranice fikční literatury.⁶ Svatotomášská esejistka a literární teoretička Inocência Mata připomíná, že jedním ze specifíků afrických literatur je právě to, že v mnoha případech fikční texty získávají přidanou „mimoliterární“ funkci a zastávají další společenskovední a humanitní obory. V africké próze Mata nalézá rozborů politických, eticko-morálních, sociokulturních, ideologických i ekonomických otázek, jejichž řešení by pravděpodobně mělo náležet příslušným vědeckým diskurzům.⁷ Domnívá se, že je to jeden z následků koloniální situace, během níž byli lidé z afrických států v pozici zkoumaného objektu vědeckého poznání, a nikoliv zkoumajícím subjektem.⁸ Literární a sociopolické pole jsou navíc v afrických lusofonních zemích úzce provázána (množství spisovatelů a spisovatelek se vedle literární tvorby podílelo na antikoloniálním boji a pozdějším politickém směřování nezávislých států – pro ilustraci lze jmenovat angolského autora Josého Luandina Vieira či svatotomášskou básničku Aldu Espírita Santo). V duchu Jamese Phelana by se dalo říci, že je u sledovaných textů zvýrazněna tematická dimenze, postavy fikčních světů mají předem určený úkol, který

⁶ Albertino Bragança je autorem povídky „Róza z Riboque“ (ze sbírky *Rosa do Riboque e outros contos*, 1985), ve které hrdinka z chudinské čtvrti stává členkou odboje proti portugalským kolonistům.

⁷ Jako jeden z příkladů uvádí Mata angolského romanopisce Pepetelu, autora „politologického“ románu o guerillovém antikoloniálním boji *Mayombe* (1980). Jeho další román *Yaka* (1984) je například uvozen řečnickou otázkou: „Jakové, Mbajakové, Čagové, Imbangalové? Jednalo se o totéž společenské uspořádání (?), o národ (?), o to ať objasní antropologové.“ / „Yaka, mbayaka, jaga, imbangala? Foram uma mesma formação social (?), Nação (?), aos antropólogos de esclarecer.“ In PEPELELA. *Yaka*. Alfragide: Dom Quixote, 2018, s. 9.

⁸ MATA, Inocência. „A crítica literária africana e a teoria pós-colonial: Um modismo ou uma exigência?“. Online. *O marrare*. 2008, č. 8, s. 20–21. Dostupné z: <https://www.omarrare.uerj.br/numero8/inocencia.htm>. [cit. 2024-06-25].

ovlivňuje jejich jednání.⁹ Do popředí tak vystupuje didaktická rovina a ideologické určení, které směřuje čtenáře k zaujetí určitého postoje.¹⁰

Během rozhovoru s jedním z prvních guinejsko-bissauských filmařů Sanou na N'Hadouem, dnes třiasedmdesátiletým mužem, jsem si uvědomila, že ačkoliv se události kolonialismu mohou zdát již jako vzdálená minulost, stále žijí lidé, kteří zažili salazarovský režim a restrikce, které na ně jako na tzv. „domorodé“ (*indígenas*) obyvatele uvalil.¹¹ Měli si osvojit maximálně základy čtení a psaní, ale jejich další studium na portugalských školách nebylo pro režim žádoucí. Vztahovala se na ně nucená práce a odvádění daní koloniální správě. Bez povolení úřadů a zaplacení příslušných poplatků nesměli cestovat mimo vymezený okruh bydliště. Evropskou kolonizaci proto podobně jako Sylvia Tamale v díle *Dekolonizace a afrofeminismus* v této práci nechápu jako vzdálenou, mizející historii, ale jako dosud přítomné dědictví a žitou realitu,¹² ale s vědomím toho, že termíny jako *de*-kolonizace nebo *de*-konstrukce kolonialismu nás neustále obrací k minulosti, a proto je potřeba soustředit se taktéž na *re*-konstrukci.¹³ Obdobný závěr jsem učinila po rozhovoru, který jsem vedla se současnou svatotámašskou básnířkou Conceição Lima, že je nutné nasvítit temnou koloniální historii, ale není produktivní, aby zde její tragický odkaz zůstával navždy bez pozitivní vize budoucnosti. Obrazně řečeno, hlínu ze zapomenutých hrobů nelze odhrabávat věčně.

Převážně se zaměřuji na texty, které vznikly v období od roku 1975¹⁴ do současnosti, nicméně pro vykreslení komplexnějšího obrazu se ojediněle obracím i k dříve publikovaným prózám. Při výběru teoretických pramenů jsem se snažila brát v úvahu, na jakých univerzitách dané akademičky a akademici působí, a využívat teoretické práce z afrických lusofonních zemí. Podobně jsem postupovala při sestavování korpusu analyzovaných děl, kde jsem po kritériu, zda je dílo čteno místní akademickou či intelektuální komunitou, přihlížela mimo jiné také k genderu či etnickému původu autorek a autorů. Považovala jsem za důležité, aby všechny analyzované texty v korpusu, se kterým pracuji, nepocházely výlučně od spisovatelů, kteří měli (ať již díky vzdělání, prostředkům vycestovat, absolvovat rezidenční pobyty v zahraničí...)

⁹ PHELAN, James. *Reading People, Reading Plots: Character, Progression, and the Interpretation of Narrative*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1989, s. 9–13.

¹⁰ KUBÍČEK, Tomáš; HRABAL, Jiří a BÍLEK, Petr A. *Naratologie: Strukturální analýza vyprávění*. Staré Město pod Landštejnem: Dauphin, 2013, s. 62–63.

¹¹ TRSKOVÁ, Klára. „Sana Na N'hada. „Chci, aby se o boji za nezávislost dozvěděla mladší generace““. Online. *Dokrevue*. 2024. Dostupné z: <https://www.dokrevue.cz/clanky/sana-na-n-hada-chci-aby-se-o-boji-za-nezavislost-dozvedela-mladsi-generace>. [cit. 2024-03-04].

¹² TAMALE, Sylvia. *Decolonization and Afro-Feminism*. Wakefield: Daraja Press, 2020, s. 14.

¹³ Tamtéž, s. 20.

¹⁴ V tomto roce došlo k prohlášení (či uznání již deklarované nezávislosti) Mosambiku, Svatého Tomáše a Princova ostrova, Kapverdských ostrovů a Angoly. Nezávislost Guineje-Bissau uznalo Portugalsko o rok dříve, v září 1974.

historicky vyšší šance získat mezinárodní ohlas – tak jako v případě Josého Eduarda Agualusy či Mii Couta.

1.3 Výchozí pozice badatelky

Jelikož se nejedná o kvantitativní, ale o kvalitativní výzkum, považuji za nutné objasnit, z jakých pozic k textům přistupuji. K tématu afrických literatur jsem se poprvé dostala v průběhu pobytu umožněného programem Erasmus+ během seminářů Josého Luíse Pirese Laranjeiry na univerzitě v Coimbře a první bakalářskou práci jsem věnovala tématu překrývání historie a mýtů v románech mosambického spisovatele Mii Couta. Během času, který jsem v Coimbře strávila, jsem se potkávala se studenty pocházejícími z afrických lusofonních států. Postupně jsem se seznamovala s jejich kulturou a mimo jiné také s tím, jak se cítí v současné portugalské společnosti. Zároveň jsem také měla možnost potkat se s tzv. „navrátilci“ (*retornados*, tedy s bývalými kolonisty či jejich dětmi již narozenými v afrických státech, kteří po rozpadu impéria odjžděli do Evropy) nebo s veteránem z portugalské koloniální války v Angole. Mluvila jsem také s generací dětí a vnuků kolonistů, které všechny ty příběhy a křivdy sice nezažily přímo, ale přesto je „zdědily“.¹⁵ Konkrétní příběhy a komentáře, které jsem od nich vyslechla, a práce na překladu románu *Návrat* (O retorno, 2012), ve kterém se jeho autorka Dulce Maria Cardoso věnuje konci portugalského impéria v polovině sedmdesátých let 20. století, pak podnítily můj zájem věnovat se tématu dekolonizace v současné literární produkci.

Pocházím z geografického prostoru středoevropského státu, který sice z evropského koloniálního projektu sekundárně benefitoval (například dovozem primárních surovin pro československý průmysl),¹⁶ ale přímo se na něm nepodílel. Uvědomuji si, že moje pozice při bádání je tím výrazně zjednodušena: jsem vnímána jako zástupkyně v době internacionalismu tzv. spřátelené země¹⁷, ale zároveň mám všechna privilegia Evropany (ať už se jedná

¹⁵ Koncept postpaměti, tedy toho, jak si další generace „pamatují“ vzpomínky na předané traumatické prožitky, rozpracovala literární teoretička Marianne Hirsch při promýšlení generace následující přeživší holokaustu a dalších historických masových katastrof. Dále HIRSCH, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

¹⁶ Československu kolonizované země bojující za nezávislost zároveň sloužily jako odbytiště zboží či zbraní. BECK, Curt F. „Czechoslovakia's Penetration of Africa, 1955–1962“. *World Politics*. 1963, roč. 15, č. 3, s. 406–408.

¹⁷ V kolektivní paměti afrických lusofonních států stále přetrvává pozitivní vzpomínka na projekt internacionalistické spolupráce s Československem. Od šedesátých let 20. století exportovalo Československo do afrických lusofonních států zbraně a československé tajné služby udržovaly například velmi dobré vztahy s vůdcem antikoloniálního boje Guineje-Bissau a Kapverdských ostrovů Amílcarem Cabralem (hnutí PAIGC). Československo poskytovalo PAIGC pomoc v podobě zbraní, vojenského materiálu, výcviku a financí. Mimořádný rozsah této pomoci lze částečně vysvětlit vztahem, jež Cabral udržoval s československým ministerstvem vnitra. Dále PULEC, Martin. „Československá pomoc Guineji a Portugalské Guineji ve vojensko-bezpečnostní oblasti“. In *Securitas Imperii 9: Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002, s. 320. Mezi Československem a vůdčími osobnostmi afrických lusofonních států lze nalézt množství dalších vazeb. Ana Maria Monteiro de Sá studovala se svým angolským manželem v šedesátých letech v Československu na Univerzitě 17. listopadu. Později se rozvedla a vzala si

o pozitivní předsudky v každodenním běžném fungování v průběhu výzkumu i mimo něj, výrazně zjednodušené cestování, ale i přístup k informacím a k finančním zdrojům, díky kterým tato práce mohla vzniknout). Chybějící resentment po konci koloniálního projektu mi snad umožňuje nahlédnout problematiku s odstupem, ale uvědomuji si úskalí toho, že kulturní, jazyková a geografická vzdálenost od zkoumaných literatur zároveň může v některých případech vést k chybné interpretaci.

Na téma zvnitřněného útlaku jsem se chtěla zaměřit z toho důvodu, že jsem nechápala, z jakých příčin někteří lidé očividně volí a jednají proti tomu, co by se zvenčí jevílo být v jejich nejlepším zájmu. Studium internalizace oprese mi poskytlo jedno z možných vysvětlení. S tím, jakou podobu má dnešní zvnitřněný koloniální útlak či koloniální mentalita, jsem se mimoliterárně setkala při studijních pobytech v Portugalsku – jedním z příběhů, které jsem vyslechla, byl od ženy s africkými kořeny, narozené na území tehdejší portugalské kolonie. Po sňatku s vojákem bojujícím v koloniální válce na straně portugalského „impéria“ se přestěhovala z Angoly do Evropy. V manželství se jim narodily dvě děti, první z dcer měla rysy po obou rodičích, druhá byla podobná pouze otci. Matka považovala evropštější rysy druhého potomka za úspěch, doslova během výchovy používala obrat, že se jí podařilo „vyčistit rodinu“. Frantz Fanon v díle *Černá kůže, bílé masky* při analýze románu *Je suis Martiniquaise* (1948) zmiňuje spojení „vybělit rasu, spasit rasu“:

Začínáme chápat, Mayotte směřuje ke zmlácnění. Je konečně třeba vybělit rasu: to vědí všechny Martiničanky a také to hlásají a opakují. Vybělit rasu, spasit rasu, nikoli však ve smyslu, jaký bychom mohli předpokládat: nejde o to uchovat „zvláštnost této části světa, kde (tyto ženy) vyrostly“, ale přinést mu bělost.¹⁸

Žena se pak tento model vztahování se ke světu snažila předat i své dceři, když ji poučovala o tom, jak si zvolit budoucího partnera. Frantz Fanon představu lineárního vývoje celých generací, které mají směřovat k bělošskému ideálu popsal na příkladu textu senegalského autora Abdoulaye Sadjiho takto:

Pokusíme se na základě rozboru několika pasáží z románu pana Abdoulaye Sadjiho přiléhavě vystihnout reakce barevné ženy vůči Evropanovi. V prvé řadě je tu negerka a mulatka. Ta první

vůdce PAIGC Amílcaro Cabrala. ABS, f. Hlavní správa rozvědky SNB – svazky (I. S – svazky), MTH 21888 I. S k reg. č. 43197 I. S (arch. č. AS 14112 I. S), Korespondence k rozvodovému řízení A. M. de Sá Monteiro. Lze zmínit také současného prezidenta Mosambiku Filipa Jacinta Nyusiho, který v roce 1990 absolvoval Vojenskou akademii v Brně.

¹⁸ FANON, Frantz. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: tranzit, 2011, s. 70.

má jen jednu možnost a jednu starost, a to zbělet. Ta druhá chce nejen zbělet, ale také nespadnout zpět. Je snad něco absurdnějšího než mulatka, která by si vzala černocho? Je totiž třeba jednou provždy pochopit, že jde o záchranu rasy.¹⁹

Uvažování v prostoru omezeném zvnitřněnou rasovou opresí bylo možná v tomto případě nereflexivním předáváním diskurzu koloniální ideologie, ale mohlo mít také jiné opodstatnění. V momentě, kdy se ženě narodily děti, se její rodná země nacházela uprostřed dlouhotrvajícího občanskoválečného konfliktu. Evropa se tedy mohla jevit jako bezpečnější místo pro výchovu dětí, ale angolský původ zde mohl být v devadesátých letech 20. století pro dívky znevýhodněním. Předání narativu zvnitřněného útlaku mohlo být pro matku jedním ze způsobů, jak předcházet symbolickému i fyzickému násilí, kterému děti mohly v budoucnu čelit. Její konání ale mohlo být motivováno upřímnou snahou usnadnit svým dcerám život ve v prostoru, kde sama byla minoritou, a chránit je tak před případnými bolestnými zážitky. Zároveň tento transgenerační kulturní přenos zvnitřněného rasismu mohl mít výrazné negativní dopady na sebevědomí potomků, které takto vychovala (viz 3.5).

1.4 Výzkumná metoda a zdroje

Při čtení próz a jejich analýze, ale také při vytváření samotného korpusu děl, se opírám o africký feminismus a využívám přístupů postklasické naratologie (především se zapojením feministických, postkoloniálních a dekoloniálních perspektiv). V práci využívám nástroje postklasické naratologie, která navázala na klasickou naratologii s kořeny ve strukturalismu a připojila ke studiu formální analýzy narativních forem další ideová hlediska.²⁰ Naratologie se pod vlivem kognitivně orientovaných výzkumů a sociolingvistických poznámek o důležitosti komunikačních kontextů posunula směrem k pragmatice.²¹ Na vyprávění není nahlíženo jen jako na objekt či produkt, ale také jako na akt nebo proces, jako na transakci mezi dvěma stranami, mezi nimiž probíhá výměna, které se účastním přinejmenším jedna ze stran.²² Postklasická odnož tedy nemá ve středu zájmu vlastní text, ale také vztah mezi textem

¹⁹ FANON, Frantz. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: tranzit, 2011, s. 75.

²⁰ KUBÍČEK, Tomáš; HRABAL, Jiří a BÍLEK, Petr A. *Naratologie: Strukturální analýza vyprávění*. Staré Město pod Landštejnem: Dauphin, 2013, s. 8.

²¹ PRINCE, Gerald. „The Disnarrated“. *Style*. 1988, roč. 22, č. 1, s. 7.

²² PRINCE, Gerald. „The Disnarrated“. *Style*. 1988, roč. 22, č. 1, s. 7; WARHOL, Robyn R. „Neonarrative; or, How to Render the Unnarratable in Realist Fiction and Contemporary Film“. In PHELAN, James a RABINOWITZ, Peter J. (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, 2005, s. 220.

a kontextem, ve kterém vznikl a zaměřuje se interpretaci textu.²³ Při analýze děl pracuji s vědomím, že se jedná o fikční konstruované světy, nicméně všechna analyzovaná díla v této práci v sobě obsahují rovněž mimetický rozměr a dovolávají se zkušenosti z reálného světa v podobě historické zkušenosti s koloniálním uspořádáním, dekolonizací a válečnými konflikty. Tomáš Kubíček připomíná, že čtení fikčního světa jako obrazu reality může vést k nadinterpretaci a psychologizování, které považuje za destruktivní.²⁴ Při analýze děl se proto snažím neztrácet ze zřetele samy texty jako svébytná umělecká díla, a rovněž se snažím přiblížit kontext jejich vzniku, který nemusí být vždy zcela zřejmý.

Gerald Prince dále navrhuje využít výsledků, ke kterým postklasická naratologie dospěla, a obohatit metodu tím, že texty budeme číst postkoloniální optikou. Čtení citlivé k tématům, jako jsou hybridita, migrace, jinakost, fragmentace, diverzita, mocenské vztahy a další, pak nazývá postkoloniální (post)klasickou naratologií. Díky zapojení postkoloniálních potencialit a zjištění dochází také dle Prince k ověřování platnosti v minulosti ustanovených naratologických kategorií.²⁵ Naratologické nástroje mohou dle Prince rozkrýt a popsat využití úhly pohledu, rychlost narace, použité způsoby diskurzu či upřednostněné proměny v konkrétních narativech, a díky tomu osvětlit povahu ideologie, která za zkoumanými narativy stojí.²⁶

S využitím naratologických nástrojů se pokusím zodpovědět tyto výzkumné otázky: Kdo promlouvá ke čtenáři a z jaké pozice? Jak vypravěč angažuje recipienta k zaujetí určitého postoje? Kdo příběh vypráví a z jakého úhlu je vnímán fokalizační postavou (z kulturního středu, nebo z periferie)? Cítí se být vyprávějíci hlas součástí kultury, která je nadřazena „těm druhým“, nebo nikoliv? Jakými prostředky vypravěč příběh čtenářstvu zprostředkovává? Hlásí se vyprávějíci subjekt (či jednotlivé postavy) k myšlence portugalského koloniálního „impéria“? Proměňuje se chápání portugalské přítomnosti v afrických koloniích v průběhu vyprávění (přichází například postava na to, že uvěřila propagandě a začíná se vůči koloniální ideologii vymezovat)? Vytvářejí postavy spojenectví, aby se vzepryly různým podobám útlaku? Vzporují koloniálnímu systému prostřednictvím sabotáže? Pokud podle „koloniálních pravidel“ o zvnitřněném rasovém útlaku promlouvají postavy, do které generace patří (prožily většinu života před nezávislostí, nebo až po ní)? Jaký

²³ KUBÍČEK, Tomáš; HRABAL, Jiří a BÍLEK, Petr A. *Naratologie: Strukturální analýza vyprávění*. Staré Město pod Landštejnem: Dauphin, 2013, s. 27.

²⁴ KUBÍČEK, Tomáš; HRABAL, Jiří a BÍLEK, Petr A. *Naratologie: Strukturální analýza vyprávění*. Staré Město pod Landštejnem: Dauphin, 2013, s. 27.

²⁵ PRINCE, Gerald. „On a Postcolonial Narratology“. In PHELAN, James a RABINOWITZ, Peter J. (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, 2005, s. 372–373.

²⁶ Tamtéž, s. 372.

je gender postavy, která myšlenku zvnitřněného rasového útlaku předává další generaci? Další otázky směřují k tomu, co si literární postava slibuje od toho, že se bude chovat podle koloniálních hierarchií: získá nějakou společenskou či ekonomickou výhodu nebo ochranu při sledování nepsaných pravidel zvnitřněného útlaku? Snaží se postava skrze toto jednání chránit někoho dalšího?

1.4.1 Reprezentace

Mimetická teorie předpokládá, že literatura a jazyk mohou odrážet pravdu, která je již ukotvena v reálném světě (podle aristotelského termínu *mimésis*). Existují ale také zvuky a obrazy, kterým plně rozumíme, ale které jsou smyšlené či fantazijní a odkazují na imaginární světy.²⁷ Později byl proto navržen pojem *reprezentace*. James O. Young při promýšlení reprezentace v literatuře dospívá k závěru, že nejlepší prozaická díla budou pravděpodobně ta, která se vyznačují využitím reprezentace ilustrativní (obdobně jako fotografie či obrazy), a nikoliv sémantické, jakou využívají například přírodní či historické vědy. Didaktičnost či těžkopádnost literárního díla se pak podle Younga projevuje tím, že je založeno na sémantické reprezentaci – a obsahuje příliš mnoho pravdivých výroků (*true statements*).²⁸ Ilustrace, slovní či obrazová, oproti tomu netvrdí, jaký je stav věcí a reprezentuje objekty tím, že udává příklady toho, co je pro ně charakteristické.²⁹

Young dále přichází s definicí podmínek, které je nutné splnit, abychom mohli o reprezentaci hovořit. Pokud je něco reprezentací nějakého objektu, musí to tento objekt zastupovat. Reprezentace též musí být záměrná, nedochází k ní tedy pouhou náhodnou podobností věcí či objektů. Schopnost určit, co je reprezentováno, se nesmí omezovat na osobnost tvůrce či tvůrkyně díla, ale musí platit i pro jiné vnímatele, ačkoli ne všichni musí být schopni reprezentovanou skutečnost rozpoznat (protože například nemusí být obeznámeni s konvencemi žánru, historií zobrazování dané věci a podobně).³⁰ Další Youngovou podmínkou je, že reprezentace vzniká nejen na základě jedné konkrétní věci, ale i na základě určitého druhu či třídy objektů (socha neznámého padlého vojína zastupuje skupinu padlých ve válce).³¹

²⁷ HALL, Stuart. „The work of representation“. In HALL, Stuart (ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997, s. 24.

²⁸ YOUNG, James. „Representation in Literature“. *Literature & Aesthetics*. 1999, roč. 9, s. 141–142.

²⁹ Tamtéž, s. 136.

³⁰ Tamtéž, s. 128–129.

³¹ Tamtéž, s. 133.

Literární dílo je reprezentací i tehdy, když obsahuje pouze fiktivní entity a nezabývá se zobrazením objektů, které by bylo možné identifikovat v reálném světě.³² Shlomith Rimmon-Kenan k otázce limitů reprezentace uvádí, že v dekonstruktivistickém konceptuálním rámci již reprezentace nesouvisí s realitou, ale s diskurzivními praktikami. Otázka zda tedy reprezentace je či není možná, se stává bezpředmětnou, protože reprezentace je od reality od počátku oddělena.³³

1.4.2 Dysnarativní prvky a nevypravitelné části narativu

V kontextu africké lusofonní literatury a úvahách o zvnitřnění rasového útlaku dále považuji za užitečné soustředit se nejen na to, o čem se smí vyprávět, ale také na to, o čem z nejrůznějších důvodů psát nelze. Nevyprávěným může být společenské tabu, něco, co se nachází mimo zákonné normy.³⁴ Hranice toho, o čem lze vyprávět (*limits of narratability*) se budou lišit dobově, kulturně, dle publika, kterému je vyprávění určeno, a také se s vývojem žánrů posouvají a proměňují.³⁵ Některé okolnosti děje se do vyprávění nedostanou také jednoduše proto, že jsou v době vzniku textu považované za příliš banální, než aby byly hodny zahrnutí do daného narativu – jejich „narratabilita“ (*narratability*) je příliš nízká.³⁶ Jako „nevyprávěné“ (*unnarrated* či *nonnarrated*) lze označit to, co vypravěč záměrně z narativu vypustí a výslovně toto chybění zdůrazní (například z důvodu rytmizace nebo budování momentu překvapení).³⁷

Kategorii „dysnarativních prvků“ (*disnarrated*) definuje Gerald Prince jako pasáže vyprávění, které se týkají toho, co se ve fikčním světě neodehrálo nebo neodehrává, ale přesto byly zařazeny do vyprávění (jsou to například naděje, touhy, představy, hypotetické možnosti toho, co se mohlo stát, ale nestalo...). Zařazení takových prvků pak může sloužit k rytmizaci narativu (ku příkladu ke zpomalení děje), prokreslení vnitřního světa vypravěče či postav nebo k vyjasnění vztahu mezi nimi.³⁸ Robyn R. Warhol Princeův termín dále zpřesňuje

³² YOUNG, James. „Representation in Literature“. *Literature & Aesthetics*. 1999, roč. 9, s. 131–135.

³³ RIMMON-KENAN, Shlomith. *A Glance beyond Doubt: Narration, Representation, Subjectivity*. Columbus: Ohio State University Press, 1996, s. 16–17.

³⁴ PRINCE, Gerald. „The Disnarrated“. *Style*. 1988, roč. 22, č. 1, s. 1.

³⁵ WARHOL, Robyn R. „Neonarrative; or, How to Render the Unnarratable in Realist Fiction and Contemporary Film“. In PHELAN, James a RABINOWITZ, Peter J. (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, 2005, s. 221.

³⁶ PRINCE, Gerald. „The Disnarrated“. *Style*. 1988, roč. 22, č. 1, s. 1.

³⁷ Tamtéž, s. 2.

³⁸ Tamtéž, s. 2–4.

a rozpracovává pro případy realistického fikčního vyprávění a filmu.³⁹ Připojuje koncept *unnarratable* (který překládám jako nevypravitelné), tedy to, co není hodno vypovězení či není vypovězeno. Warhol se zamýšlí nad konkrétními motivacemi toho, že se něco nevypráví, a přichází se čtyřmi podkategoriemi: jako subnaratabilní (*subnarratable*) označuje věci nevypravitelné z toho důvodu, že jsou považovány za příliš obyčejné. Jako supranaratabilní (*supranarratable*) dále to, co nemůže být vyprávěno, protože se to nedá vyslovit. Další podkategorií je antinaratabilní (*antinarratable*), což je část narativu, která zůstává nevyprávěná, protože by byla příliš v rozporu se sociálními konvencemi. Čtvrtou kategorií je paranaratabilní (*paranarratable*), tedy něco, co nelze vyprávět, protože by to nebylo v souladu se žánrovými konvencemi. V práci pracuji především s prvními třemi kategoriemi (*subnarratable*, *supranarratable*, *antinarratable*), poslední zmíněnou paranaratabilní kategorii v současné fikci nepovažuji za dostatečně zastoupenou. Pro potřeby českého textu této práce se uchyluji k vytvoření neologismů sub-, supra-, anti- a paranaratabilita a od nich odvozených adjektiv.

1.4.3 Dimenze a funkce

Dále se budu zaměřovat na to, jaká dimenze je v románech zdůrazněna, zda syntetická, mimetická či tematická, zda se v nich objevuje kombinace všech tří, případně v jakých momentech je která ze zmíněných dimenzí nejsilnější a proč a zda se vyvíjí do tematické či mimetické funkce. Dimenzí (či rozměrem) Phelan označuje jakoukoliv vlastnost, kterou může postava mít, pokud je posuzována odděleně od díla, v němž se vyskytuje, a funkcí nazývá to, jak se tato vlastnost uplatňuje v narativu v průběhu jeho vývoje – dimenze se tedy mění na funkci s postupným vývojem díla.⁴⁰ Syntetickou dimenzí postav James Phelan označuje to, když si uvědomujeme jejich fikční konstruovanost a to, že jsou uměle vytvořené, „artificiální“, a neodkazují tedy ke skutečným osobám. Mimetickou dimenzí, když je zdůrazněna podobnost postav s postavami z reálného světa.⁴¹ Pokud má vyprávění silnou mimetickou složku a objevuje se v něm etické napětí, je to způsob, jak čtenáře podnítit k vytváření soudů, očekávání, přání, postojů a podobně.⁴² Tematickou dimenzí označuje Phelan dále to, když

³⁹ WARHOL, Robyn R. „Neonarrative; or, How to Render the Unnarratable in Realist Fiction and Contemporary Film“. In PHELAN, James a RABINOWITZ, Peter J. (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, 2005, s. 220–221.

⁴⁰ PHELAN, James. *Reading People, Reading Plots: Character, Progression, and the Interpretation of Narrative*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1989, s. 9.

⁴¹ Tamtéž, s. 2–3.

⁴² Tamtéž, s. 29–30.

postava v narativním světě zastupuje určitou třídu či společenskou skupinu nebo třídu, a její reprezentativnost pak podporuje nějakou tezi nebo tvrzení.⁴³ Mimetické a tematické dimenze se často v textu rozvíjí postupně do plné mimetické či tematické funkce.⁴⁴ (Ale v případě, že se text uzavírá dříve, než se ku příkladu tematický potenciál rozvine do funkce, mluvíme pouze o tematických dimenzích.) Sféry se taktéž prolínají, v některých částech narativu může být přítomna spíše rovina mimetická (například když se dozvídáme podrobnosti o vzhledu postavy), v další části sledujeme výrazněji tematickou dimenzi (touhu postavy po moci). Mimetické funkce postavy vypravěč dosahuje vhodnou volbou fokalizace (sledujeme to, co právě vidí postava). Postava může zastupovat určitou sociální skupinu, což je součástí tematické dimenze, která se může rozvinout až do tematické funkce.⁴⁵

Každá mimetická a tematická funkce v sobě implikuje i funkci syntetickou – ale ne každá syntetická funkce implikuje funkci mimetickou nebo tematickou. Literární postavy jsou totiž již ze své podstaty vždy syntetické. Tvůrci a tvůrkyně vytváří postavy, aby nám ukázali něco o části populace, do které nově vytvořená postava patří, v syntetické sféře jsou dimenze vždy také funkcemi, protože budou mít vždy nějakou roli ve výstavbě díla.⁴⁶

⁴³ PHELAN, James. *Reading People, Reading Plots: Character, Progression, and the Interpretation of Narrative*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1989, s. 2–3.

⁴⁴ Tamtéž, s. 12–13.

⁴⁵ Tamtéž, s. 9–10.

⁴⁶ Tamtéž, s. 14.

2. Stručná historicko-politická kontextualizace

V této kapitole se soustředím na stručný historickopolitický vývoj vztahu mezi Portugalskem a jeho koloniemi, a to především na dějinný úsek od konce 19. století do sedmdesátých let 20. století, který považuji z hlediska tématu zvnitřnění rasové oprese za zásadní. Dále zmiňuji události válek za nezávislost, vyhlášení nezávislosti afrických lusofonních zemí v polovině sedmdesátých let 20. století a následných občansko-válečných konfliktů v zemích kontinentální lusofonní Afriky. Orientace v základních historických milnících je důležitým předpokladem nejen pro čtení analyzovaných děl, ale současné africké portugalsky psané literatury obecně. Neznalost stran válečných konfliktů neinformovanému čtenářskému publiku může velmi znesnadnit recepci děl. Pokud jsou totiž historické reálie v dílech dovysvětlovány a nezůstávají v subnaratabilní rovině, přílišná doslovnost budí pochybnosti, kdo má být adresátem díla (a zda takové literární dílo není určeno primárně zahraničnímu čtenáři).

2.1 Vztahy mezi evropským kolonizátorem a africkými státy

Portugalsko sice bylo na pobřeží afrických států přítomno od dob zámořských plaveb, kolonizace a diskriminace však výrazně nabrala na intenzitě po Berlínské konferenci (1884–1885), na které se zavázalo k „efektivnímu ovládnutí“ území.⁴⁷ Jako důležitý moment ve vztahu Portugalska a kolonizovaných afrických států⁴⁸ uvádí Armelle Enders polovinu devadesátých let 19. století. Politické elity z tzv. generace 1895 (*geração de 1895*), jejichž představiteli byli například Joaquim Mouzinho de Albuquerque v Mosambiku nebo Henrique de Paiva Couceiro v Angole se v této době snažily přiblížit jihoafrické britské koloniální politice a žádaly Lisabon o přijetí nových právních předpisů.⁴⁹ Staletí konstruovaná nerovnost se tedy oficiálně institucionalizovala až na přelomu 19. a 20. století,⁵⁰ kdy byl postupně zaváděn soubor pracovněprávních a daňových předpisů diskriminující původní obyvatelstvo.⁵¹ Amélia Neves de Souto ale dodává, že konstruovaná nerovnost mezi jednotlivými skupinami obyvatel, která

⁴⁷ MENDY, Peter Karibe a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013, s. 9.

⁴⁸ Označení „portugalské kolonie“ (colónias) bylo považováno za hanlivé již v roce 1820 a mělo ho nahradit spojení „metropolitní zámořská území“ (Ultramar à Metrópole). ENDERS, Armelle. *História da África lusófona*. Mem Martins: Editorial Inquérito, 1997, s. 49.

⁴⁹ ENDERS, Armelle. *História da África lusófona*. Mem Martins: Editorial Inquérito, 1997, s. 75–76.

⁵⁰ SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 102.

⁵¹ Tamtéž.

se projevovala privilegovaností bělošského obyvatelstva, zatímco původní obyvatelstvo žilo v podřízeném postavení, byla zřejmá již od počátečních portugalských kontaktů s obyvateli kolonizovaných území.⁵²

V 19. století se sice portugalský stát na všech svých územích snažil uplatňovat liberální principy jako rovnost všech obyvatel, svobodu a bratrství, přesto však v koloniích dál existovalo otroctví.⁵³ Dovoz zotročených lidí do Portugalska zakázala portugalská vláda již dříve roku 1761,⁵⁴ vlastnit otroky se v portugalských koloniích ale stalo nezákonným až o více než století později, v roce 1875.⁵⁵ Henrik Vigh připomíná, že v 19. století došlo také ke změně vnímání toho, kdo se může identifikovat jako „Portugalec“. Dříve totiž tato sociální identita závisela především na kulturních, jazykových a náboženských znacích.⁵⁶ V oblasti Guineje a Kapverdských ostrovů žili například „potomci země“ (*filhos de terra*), potomci západoafrických žen a portugalských obchodníků či emigrantů, kteří se běžně za „Portugalce“ považovali.⁵⁷

Ačkoliv všichni obyvatelé evropské „metropole“ i „zámořských území“ měli být součástí jednoho národa, v koloniích vedle sebe existovaly různé právní režimy odpovídající různému „statutu“ člověka. Na tzv. domorodé obyvatele (*indígenas*) se vztahovala nucená práce a případně mohli být také najati na práci sjednanou na základě velmi nevýhodné pracovní smlouvy.⁵⁸ I po formálním ukončení otroctví se podmínky blížily práci otrocké. Tito lidé (portugalsky jim říkalo *serviçais* či *contratados*, dále překládám jako „smluvní dělníci“) byli také vykořeňováni a převáženi do zcela jiných částí země či impéria,⁵⁹ což mohlo vést k závažným konfliktům.⁶⁰ Pracovní smlouvy jim byly často obnovovány bez jejich souhlasu

⁵² SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 102.

⁵³ MONTEIRO, Ivone de Fátima Brito. *A cidadania e o indigenato: Uma confrontação sociopolítica e cultural no Cabo Verde colónia (1820–1960)*. Coimbra, 2017, s. 103. Diplomová práce. Universidade de Coimbra, Faculdade de Letras. Dostupné z: <https://hdl.handle.net/10316/37481>

⁵⁴ BINKOVÁ, Simona. *Portugalsko*. Praha: Libri, 2004, s. 63.

⁵⁵ BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 22.

⁵⁶ VIGH, Henrik. *Navigating Terrains of War: Youth and Soldiering in Guinea-Bissau*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006, s. 42.

⁵⁷ MARK, Peter. „The Evolution of ‚Portuguese‘ Identity: Luso-Africans on the Upper Guinea Coast from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century“. *The Journal of African History*. 1999, roč. 40, č. 2, s. 174. Obdobná kategorie existovala také v Angole, kde koloniální vláda označovala kreolské obyvatelstvo jako *filhos do país*. Dále například MORENO, Helena Wakim. „Notas sobre o embate racial na imprensa de Luanda (1893–1901)“. In *Anais do XXVI Simpósio Nacional de História*. São Paulo: ANPUH, 2011, s. 2.

⁵⁸ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 442.

⁵⁹ NETO, Maria da Conceição. „De Escravos a ‚Serviçais‘, de ‚Serviçais‘ a ‚Contratados‘: Omissões, percepções e equívocos na história do trabalho africano na Angola colonial“. In LARA, Sílvia Hunold; REGINALDO, Lucilene a CURTO, José C. (eds.). *Cadernos de estudos africanos*. Lisboa: Centro de Estudos Internacionais do Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), 2017, č. 33, s. 115.

⁶⁰ Ke konfliktu došlo například v případě Ovimbundů, kteří byli ze středojižní části Angoly odvezeni na kávové plantáže na sever země, tradičně obývaný etnikem Kongů. Dále BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 110–111.

a mohly snadno přejít v doživotní.⁶¹ Později sice došlo ke zpřesnění definice dobrovolnosti práce, nicméně vláda si v případě veřejného zájmu vyhradila možnost nařizovat nucené práce.⁶²

Lidem označovaným jako „domorodí“ byla dále omezena svoboda pohybu a volby bydliště, museli odvádět daně koloniální správě a byl jim zamezen přístup ke vzdělávání a do některých zaměstnání.⁶³ Bělošští lidé narození v koloniích nikdy nebyli označeni za „domorodé“, vždy byli považováni za portugalské občany, a to i v případě, že žili v chudobě nebo byli negramotní.⁶⁴ Ne každý černošský člověk narozený v koloniích byl automaticky označen za „domorodého“,⁶⁵ za určitých podmínek mu mohl být přiznán statut „civilizovaného“.

Oficiálně platil „Domorodý status“ (*Estatuto dos Indígenas*) od roku 1926, nejprve v Angole a v Mosambiku, o rok později také v Portugalské Guineji. Zde již bylo zakotveno, že „domorodí“ lidé nemají ve vztahu k evropským institucím politická práva, a dokud nedojde k postupné transformaci jejich zvyků a obyčejů, nejsou právoplatnými občany.⁶⁶ „Domorodý status“ však v sobě pouze shrnoval předcházející nařízení, která definovala občanství a nucenou práci.⁶⁷ Možnost svévolně vykládat zákoník práce a využít „veřejný zájem“ k obhájení levné pracovní síly, vedla lokální správní orgány koloniálních území (*chefes do posto*) ke zneužívání moci.⁶⁸ Ke zrušení Domorodého statutu došlo díky nátlaku antikoloniálního hnutí v roce 1961.⁶⁹

⁶¹ BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 22–24.

⁶² ENDERS, Armelle. *História da África lusófona*. Mem Martins: Editorial Inquérito, 1997, s. 61. Nucenou práci při produkci vybraných surovin v Mosambiku (od roku 1928 při pěstování bavlny, od roku 1941 v případě rýže) zmiňuje např. Amélia Neves de Souto. In SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 19.

⁶³ NETO, Maria da Conceição. „De Escravos a ‚Serviçais‘, de ‚Serviçais‘ a ‚Contratados‘: Omissões, percepções e equívocos na história do trabalho africano na Angola colonial“. In LARA, Sílvia Hunold; REGINALDO, Lucilene a CURTO, José C. (eds.). *Cadernos de estudos africanos*. Lisboa: Centro de Estudos Internacionais do Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), 2017, č. 33, s. 114.

⁶⁴ Tamtéž, s. 113.

⁶⁵ NETO, Maria da Conceição. „Maria do Huambo: Uma vida de ‚indígena‘. Colonização, estatuto jurídico e discriminação racial em Angola (1926–1961)“. *África*. 2015, č. 35, s. 121.; NETO, Maria da Conceição. „De Escravos a ‚Serviçais‘, de ‚Serviçais‘ a ‚Contratados‘: Omissões, percepções e equívocos na história do trabalho africano na Angola colonial“. In LARA, Sílvia Hunold; REGINALDO, Lucilene a CURTO, José C. (eds.). *Cadernos de estudos africanos*. Lisboa: Centro de Estudos Internacionais do Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), 2017, č. 33, s. 113.

⁶⁶ NETO, Maria da Conceição. „Maria do Huambo: Uma vida de ‚indígena‘. Colonização, estatuto jurídico e discriminação racial em Angola (1926–1961)“. *África*. 2015, č. 35, s. 122.

⁶⁷ O’LAUGHLIN, Bridget. „Class and the Customary: The Ambiguous Legacy of the ‚Indigenato‘ in Mozambique“. *African Affairs*. 2000, roč. 99, č. 394, s. 12.

⁶⁸ O nucené práci v Guneji-Bissau dále pojednává Philip J. Havik: HAVIK, Philip J. „Estradas sem fim: o trabalho forçado e a política indígena na Guiné (1915–1945)“. In CAMPOS, Adriana Pereira; KEESE, Alexander a BERNARD, Ano Boa (eds.). *Trabalho forçado africano: Experiências coloniais comparadas*. Porto: Campo das letras, 2006, s. 230. O pracovních podmínkách v Mosambiku blíže Amélia Neves de Souto v publikaci *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 19.

⁶⁹ NETO, Maria da Conceição. „De Escravos a ‚Serviçais‘, de ‚Serviçais‘ a ‚Contratados‘: Omissões, percepções e equívocos na história do trabalho africano na Angola colonial“. In LARA, Sílvia Hunold; REGINALDO, Lucilene a CURTO, José C. (eds.). *Cadernos de estudos africanos*. Lisboa: Centro de Estudos Internacionais do Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), 2017, č. 33, s. 113.

V Portugalsku se mezi lety 1932–1968 souběžně s postupující kolonizací tzv. zámořských území rozvíjel a držel u moci politický systém tzv. Nového státu (*Estado Novo*) Antónia de Oliveiry Salazara, kterého vystřídal ve vedení Marcelo Caetano.⁷⁰ Režim autoritativního a korporativního státu byl formálně ustaven v roce 1933, kdy vstoupila v platnost nová ústava.⁷¹ Luís Reis Torgal dodává, že i když byl Nový stát nepochybně ovlivněn italskou myšlenkou Nového státu (*Stato nuovo*), která v Itálii vyústila ve fašismus, na zahraniční politické kruhy působil portugalský, dekády trvající režim poměrně sympatickým dojmem.⁷² Portugalci se pro své shůry dané „povolání“ navazovat kontakty s jinými kulturami prezentovali jako nejhumánnější ze všech kolonistů (viz 3.4).⁷³ Kýžený zahraniční obraz země a šíření myšlenek Nového státu pomáhal utvářet Národní propagandistický úřad (*Secretariado de Propaganda Nacional*).⁷⁴

V centru fungování „zámořských území“ vždy stála doktrína o nadřazenosti evropské kultury a přesvědčení, že určité „rasy“ jsou „degenerované či zaostalé“, a proto mají být „civilizovány“.⁷⁵ Tato „civilizační mise“ byla zakotvena i v koloniálním zákoně (*Ato Colonial*) z roku 1930.⁷⁶ Salazarův nástupce v čele Nového státu Marcelo Caetano v padesátých letech 20. století o původních obyvatelích kolonizovaných zemí napsal: „Afričané nedokázali sami využít území, která po tisíciletí obývají, nevděčíme jim za žádný užitečný vynález ani využitelný technický objev, za žádný úspěch, který by přispěl k vývoji lidstva, za nic, co by se blížilo úsilí vynaloženému v oblasti kultury a technicky Evropany či alespoň Asiaty. Černochoy v Africe je tedy prozatím nutno považovat za výrobní součásti, které jsou nebo napříště budou zapojeny do ekonomiky řízené bělochy.“⁷⁷ Caetanova publikace tak postihuje rasovou

⁷⁰ TORGAL, Luís Reis. „O Fascismo nunca existiu...“: Reflexões sobre as representações de Salazar“. TORGAL, Luís Reis, PAULO, Heloisa (eds.). *Estados autoritários e totalitários e suas representações*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008, s. 17.

⁷¹ BINKOVÁ, Simona. *Portugalsko*. Praha: Libri, 2004, s. 97.

⁷² TORGAL, Luís Reis. „O Fascismo nunca existiu...“: Reflexões sobre as representações de Salazar“. TORGAL, Luís Reis a PAULO, Heloisa (eds.). *Estados autoritários e totalitários e suas representações*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008, s. 17.

⁷³ ALMEIDA, José Carlos Pina a CORKILL, David. „On Being Portuguese: Luso-Tropicalism, Migrations and the Politics of Citizenship“. In GUTIÉRREZ, Encarnación Rodríguez a SHIRLEY, Anne Tate (eds.). *Creolizing Europe: Legacies and Transformations*. Liverpool: Liverpool University Press, 2015, s. 158.

⁷⁴ PENA, Alberto Rodríguez. „Tudo pela nação, nada contra a nação“: Salazar, la creación del secretariado de propaganda nacional y la censura“. *HISPANIA*. 2012, roč. 72, č. 240, s. 202–203.

⁷⁵ SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 18.

⁷⁶ MENDY, Peter Karibe a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013, s. 38.

⁷⁷ Por outro lado os africanos não souberam valorizar sozinhos os territórios que habitam há milénios, não se lhes deve nenhuma invenção útil, nenhuma descoberta técnica aproveitável, nenhuma conquista que conte na evolução da Humanidade, nada que se pareça ao esforço desenvolvido nos domínios da Cultura e da Técnica pelos europeus ou mesmo pelos asiáticos. Por enquanto, pois, os negros em África devem ser olhados como elementos produtores enquadrados ou a enquadrar numa economia dirigida pelos brancos. In CAETANO, Marcello. *Os nativos na economia africana*. Coimbra: Coimbra Editora, 1954, s. 16.

hierarchii a mocenské uspořádání, které si Nový stát v koloniální ekonomice přál zachovat. Zachycuje také extraktivistickou povahu portugalské přítomnosti v koloniích i snahu prezentovat africkou kulturu jako méněcennou.

Bolivijská teoretička Silvia Rivera Cusicanqui říká, že v koloniálních režimech slova získávají zvláštní funkci, neoznačují totiž skutečnost, nýbrž ji skrývají.⁷⁸ V textu portugalské ústavy proto například označení „kolonie“ v roce 1951 vystřídalo eufemistické slovní spojení „zámořská provincie“.⁷⁹ V roce 1955 Portugalsko vstoupilo do Organizace spojených národů. Zvláštní výbor pro dekolonizaci OSN pak po něm začal požadovat, aby se svých „zámořských provincií“ vzdalo.⁸⁰ Nátlak na dekolonizaci vyvíjely jakožto portugalský spojenec i Spojené státy.⁸¹ Přestože většina afrických britských a francouzských kolonií získala nezávislost v roce 1960,⁸² Portugalsko výraznější změny vedoucí k dekolonizaci schopno provést nebylo (na počátku šedesátých let se diskutovaly pouze dílčí změny, které měly umenšit centralizaci portugalského státního celku).⁸³

2.2 Boj za nezávislost

Jednou ze závažných chyb, ne-li tou vůbec nejzávažnější, které se koloniální mocnosti v Africe dopustily, bylo opomíjení či podceňování kulturní síly afrických národů.

Amílcar Cabral

Ve čtyřicátých letech 20. století vznikla v Portugalsku instituce nazvaná Dům studentů z impéria (Casa dos Estudantes do Império – CEI), která původně měla pomáhat mladým lidem z bělošských rodin žijících v koloniích během jejich univerzitních studií v Portugalsku.⁸⁴ Složení studentstva se však rychle proměnilo a krátce po založení CEI sem začali jezdit také černošští studenti a studentky z Angoly, Guineje-Bissau, Svatého Tomáše a Kapverdských ostrovů s jiným socioekonomickým zázemím a nesouhlasnými názory na politiku Nového státu. V CEI se pak tito studující rychle seznámili s myšlenkami na národní

⁷⁸ RIVERA, Silvia Cusicanqui. *Ch'ixinakax utxiwa: Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Buenos Aires: Tinta Limón, 2010, s. 19.

⁷⁹ SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 23–24.

⁸⁰ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 517.

⁸¹ HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London, New York: Longman, 1988, s. 212.

⁸² ENDERS, Armelle. *História da África lusófona*. Mem Martins: Editorial Inquérito, 1997, s. 96.

⁸³ SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e Guerra colonial em Moçambique durante o Marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 32.

⁸⁴ LARANJEIRA, Pires. *Ensaio afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001, s. 13.; MARTINS, Helder. *Casa dos estudantes do império: Subsídios para a história do período mais decisivo da CEI (1953–1961)*. Alfragide: Caminho, 2017, s. 36–43.

sebeurčení. V ulici Rua Actor Vale, kde bydlely sestry Espírito Santové, fungovalo mezi lety 1951–1954 taktéž Středisko afrických studií (Centro de Estudos Africanos).⁸⁵ Mezi lidmi, které CEI a Středisko afrických studií svedly dohromady, byly například literárně a politicky činné osobnosti jako Amílcar Lopes Cabral, António Agostinho Neto, Mário Pinto de Andrade, Alda Ferreira Pires Barreto de Lara (Alda Lara), Noémia de Sousa, Vasco da Costa Rebelo Cabral, Alda Neves da Graça do Espírito Santo, Francisco José Tenreiro nebo Marcelino dos Santos. Na počátku padesátých let v okruhu CEI pohyboval také budoucí organizátor mosambického boje za nezávislost Eduardo Chivambo Mondlane.⁸⁶

Elitnější skupina „asimilovaných“ (viz 3.1), kterou měla studia v Portugalsku připravit na vyšší pozice koloniální správě, se na portugalské univerzitní půdě namísto příklonu k myšlenkám portugalského „impéria“ začala organizovat a plánovat možnosti, jak získat pro své rodné země nezávislost. CEI proto začala nedlouho po jeho zřízení sledovat státní policie PIDE (Polícia Internacional e de Defesa do Estado), pronásledující odpůrce režimu.⁸⁷ Malyn Newitt připomíná, že Nový stát sice povolil některým afroportugalským či africkým studentům dokončit vyšší vzdělání, vhodná pracovní místa však již obsadili emigranti (v případě Mosambiku původem z Portugalska a Indie).⁸⁸ Obdobná situace nastala také v Angole, kde byla pro absolventy vysokých škol nízká možnost uplatnění, protože zde na konci padesátých let došlo kvůli strmému propadu cen exportních surovin k ekonomické recesi.⁸⁹

Projevy sebeurčení afrických koloniálních území, které se silněji začaly formovat od padesátých let 20. století, se Portugalsko snažilo potlačovat.⁹⁰ O dekádu později již muselo bojovat proti partyzánské guerille ve všech třech kontinentálních koloniích, nejprve v Angole, později v Portugalské Guineji a v Mosambiku.⁹¹ Na severu Angoly se zformovala Národní fronta pro osvobození Angoly (Frente Nacional de Libertação de Angola – FNLA), která získala mezinárodní podporu z Číny a ze Spojených států amerických a měla základnu v Kongu-Léopoldville (v dnešní Kinshase). Dalším subjektem, který se utvořil v hlavním angolském městě, bylo Lidové hnutí za osvobození Angoly (Movimento Popular de Libertação

⁸⁵ LARANJEIRA, Pires. *Ensaio afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001, s. 13.; MARTINS, Helder. *Casa dos estudantes do império: Subsídios para a história do período mais decisivo da CEI (1953–1961)*. Alfragide: Caminho, 2017, s. 47–52.

⁸⁶ MATA, Inocência. *Diálogo com as ilhas: Sobre cultura e literatura de São Tomé e Príncipe*. Lisboa: Edições Colibri, 1998, s. 51. MARTINS, Helder. *Casa dos estudantes do império: Subsídios para a história do período mais decisivo da CEI (1953–1961)*. Alfragide: Caminho, 2017, s. 36–52.

⁸⁷ MARTINS, Helder. *Casa dos estudantes do império: Subsídios para a história do período mais decisivo da CEI (1953–1961)*. Alfragide: Caminho, 2017, s. 49.

⁸⁸ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 477.

⁸⁹ MARCUM, John. *The Angolan Revolution: The Anatomy of an Explosion (1950–1962)*. Cambridge – Massachusetts – London: The M.I.T. Press, 1969, s. 123–124.

⁹⁰ HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London – New York: Longman, 1988, s. 214.

⁹¹ BINKOVÁ, Simona. *Portugalsko*. Praha: Libri, 2004, s. 101.

de Angola – MPLA).⁹² Jako počátek angolského boje za nezávislost je uznáváno povstání v Luandě v únoru roku 1961, které připravila právě MPLA a při kterém došlo k útoku na místní věznicí a pokusu osvobodit politické vězně. V čele hnutí tehdy stál básník Agostinho Neto, který společně s Máriem Pintem de Andrade od roku 1955 organizoval v utajení Angolskou komunistickou stranu.⁹³ Pro tuto politickou orientaci se hnutí těšilo podpoře Sovětského svazu. Operovalo z konžského Brazzaville a guerillových táborů v Zambii.⁹⁴ Od FNLA, vedené Holdenem Robertem, se odtrhl Jonas Savimbi a v roce 1966 založil Národní svaz za úplnou nezávislost Angoly (União Nacional para a Independência Total de Angola – UNITA). Za nezávislost Angoly tedy proti Portugalsku bojovala celkem tři hlavní názorově rozdílná hnutí FNLA, MPLA a UNITA s mezinárodní podporou.⁹⁵ Apartheidní Jižní Afrika podporovala Jonase Savimbiho.⁹⁶ Přízeň USA měla zpočátku FNLA,⁹⁷ od července 1974 však Spojené státy začaly dodávat zbraně i Jonasi Savimbimu a jeho svazu UNITA. MPLA se pak kromě již zmíněného SSSR těšilo výrazné vojenské podpoře Kuby a tomuto hnutí se také 11. listopadu 1975 podařilo prohlásit v hlavním městě nezávislost.⁹⁸

Henri Labéry a Amílcar Cabral v roce 1954 založili Hnutí za národní nezávislost Portugalské Guineje (Movimento para Independência Nacional da Guiné Portuguesa – MING). Později se hnutí proměnilo na Africkou stranu za nezávislost Guineje a Kapverdských ostrovů (Partido Africano para a Independência da Guiné e Cabo Verde – PAIGC), v jejímž čele stanul Amílcar Cabral.⁹⁹ Jednalo se o sjednocený organizovaný boj za nezávislost dvou území: kontinentální Portugalské Guineje (dnešní Guinea-Bissau) a Kapverdských ostrovů. Politický program PAIGC proklamoval jejich ekonomickou, politickou, sociální a kulturní jednotu a soustátí mělo novému státu zajistit silnější pozici. V Guineji měly být brány v potaz jednotlivé etnické skupiny (bez ohledu na jejich početnost) a každý z ostrovů Kapverdského souostroví měl získat jistou míru autonomie.¹⁰⁰ Otevřený boj vedený ze sousedního státu Guinea-Konakry začal v reakci na „pindjiguitský

⁹² BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 119–120.

⁹³ STEELE, Murray. „Angola: New Colonial Period: White Immigration, Mestiços, Assimilated Africans“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005, s. 83.

⁹⁴ BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 119–120.

⁹⁵ BRINKMAN, Inge. „Angola: MPLA, FNLA, UNITA, and the War of Liberation, 1961–1974“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005, s. 86.

⁹⁶ BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 130.

⁹⁷ Tamtéž, s. 130–131.

⁹⁸ HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London – New York: Longman, 1988, s. 217–218.

⁹⁹ MENDY Peter Karibe a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013, s. 279.

¹⁰⁰ *Guinea-Bissau: Toward Final Victory! Selected Speeches and Documents from PAIGC (Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde)*. Richmond: LSM Press, 1974, s. 11.

masakr“ stávkujících přístavních dělníků v Bissau v roce 1959. Tato událost zapříčinila posun strategie PAIGC od mírových protestů a odborářských akcí směrem k mobilizaci širšího obyvatelstva.¹⁰¹

V roce 1964 po kongresu v Cassacá byl do té doby partyzánský boj reorganizován v Lidové revoluční ozbrojené síly (Forças Armadas Revolucionárias do Povo – FARP).¹⁰² V dubnu roku 1969 Amílcar Cabral promluvil k radě OSN pro lidská práva a upozornil na brutální portugalské vojenské zásahy proti civilním cílům, které koloniální režim označoval jako „sympatizanty teroristů“. ¹⁰³ Díky tomu, že bylo Portugalsko součástí NATO, dodávaly Spojené státy americké Novému státu vojenský materiál k vedení koloniální války.¹⁰⁴ Docházelo k bombardování guinejského území bílým fosforem a napalmem,¹⁰⁵ a válce v Portugalské Guineji se proto přezdívalo „portugalský Vietnam“. ¹⁰⁶ V roce 1973 PAIGC kontroloval většinu území Guineji-Bissau¹⁰⁷ a jednostranně vyhlásil nezávislost na Portugalsku, které ji o rok později 24. září uznalo.¹⁰⁸

V Mosambiku se v roce 1962 ze tří exilových opozičních organizací zformovala Fronta za osvobození Mosambiku (Frente de Libertação de Moçambique – FRELIMO)¹⁰⁹ operující z tanzanského Dar es Salaamu.¹¹⁰ V jejím čele stanul akademik Eduardo Mondlane, na kterého byl na konci šedesátých let spáchán bombový atentát.¹¹¹ Jako jeden z důležitých momentů, ke kterému se FRELIMO vztahovalo při hledání podpory a mobilizaci obyvatelstva, byl masakr shromážděných Makondů v severomosambickém městě Mueda.¹¹² Boj za nezávislost pak vypukl v září roku 1964 útokem na portugalskou vojenskou základnu ve městě Chai.¹¹³

V Portugalsku byl výsledkem vleklé války na několika místech afrického kontinentu dne 25. dubna roku 1974 nenásilný vojenský puč portugalských ozbrojených sil (Movimento das Forças Armadas – MFA), pro který se vžilo označení „Karafiátová revoluce“. Hnutí MFA

¹⁰¹ WOOD, Dan. „Imbrications of Coloniality“. In CABRAL, Amílcar. *Resistance and Decolonization*. London – New York: Rowman & Littlefield, 2016, s. 44.

¹⁰² MENDY, Peter Karibe a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013, s. 86.

¹⁰³ Tamtéž, s. 40.

¹⁰⁴ MENDY, Peter Karibe a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013, s. 414.

¹⁰⁵ SAUCIER, Paul Khalil. „Cape Verde, History of“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005, s. 219.

¹⁰⁶ CAMPOS, Ângela. *An Oral History of the Portuguese Colonial War*. Brighton: Palgrave Macmillan, 2017, s. 153.

¹⁰⁷ HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London, New York: Longman, 1988, s. 216.

¹⁰⁸ KARIBE MENDY, Peter a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham, Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press, Inc., 2013, s. 169.

¹⁰⁹ HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London, New York: Longman, 1988, s. 214–215.

¹¹⁰ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 522.

¹¹¹ Tamtéž.

¹¹² Tamtéž, s. 524

¹¹³ Tamtéž, s. 517.

požadovalo změnu režimu, demokratizaci a dekolonizaci Portugalska.¹¹⁴ V roce následujícím rozpad Nového státu pak postupně vyhlásily všechny zbývající portugalské africké kolonie nezávislost (Mosambik 25. 6. 1975, CV 5. 7. 1975, STP 25. 7. 1975, Angola 11. 11. 1975). Došlo k repatriaci portugalských vojáků a stovek tisíc civilistů.¹¹⁵

2.3 Občanské války po zisku nezávislosti

Hnutí MPLA, PAIGC i FRELIMO se na územích, která kontrolovala, snažila o „výchovu“ obyvatelstva v duchu zamýšlených nezávislých „moderních“ lidových republik (což spočívalo například v prosazování rovných práv žen, ale i ve zpochybňování autority nejstarších členů komunit aj.).¹¹⁶ Historik Malyn Newitt připomíná, že představitelé mosambické strany FRELIMO v sedmdesátých a osmdesátých letech přistupovali k místnímu obyvatelstvu často paternalisticky.¹¹⁷ Změny způsobu obživy i každodenních návyků jednotlivců byly prosazovány někdy až násilnou formou – například umístěním lidí do nápravných táborů.¹¹⁸ Právě obdobný druh převýchovy obyvatelstva mohl být po zisku nezávislosti na koloniálním Portugalsku jedním z důvodů k nespokojenosti s politickým směřováním států.

Nevole vůči FRELIMO pak u části Mosambičanů vyústila až v podporu opozičních ozbrojených skupin subvencovaných apartheidní Jižní Afrikou. Cílem Mosambického národního odporu (prvotní anglický název Mozambican National Resistance byl později změněn na portugalské Resistência Nacional Moçambicana, zkráceně RENAMO) bylo podkopávat důvěru ve vládu FRELIMO, proto jeho bojovníci ničili jakékoliv budovy a zařízení, které mohly být spojovány s vedením státu a jeho infrastrukturou, včetně mostů, elektráren, železnic aj.¹¹⁹

V Angole proti sobě v občanské válce stanuly vládní marxisticky orientovaná MPLA a opoziční UNITA včele s Jonasem Savimbim, který vedle portugalštiny plynule hovořil bantuským jazykem umbundu a svým vystupováním reprezentoval tradiční angolské hodnoty, čímž si získával přízeň lokálních autorit.¹²⁰ Válečný konflikt od počátku komplikovaly také

¹¹⁴ DAVIDSON, Basil. *No Fist Is Big Enough to Hide the Sky: The Liberation of Guinea-Bissau and Cape Verde, 1963–74*. London: Zed Books, 2017, s. 147.

¹¹⁵ BINKOVÁ, Simona. *Portugalsko*. Praha: Libri, 2004, s. 106.

¹¹⁶ HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London – New York: Longman, 1988, s. 215–216.

¹¹⁷ NEWITT, Malyn. *A Short History of Mozambique*. London: C. Hurst and Co. 2017, s. 157–158.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 159.

¹¹⁹ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 570.

¹²⁰ BRIDGLAND, Fred. *Jonas Savimbi: Uma chave para a África*. Lisboa: p&r, 1988, s. 30

rozepře mezi jednotlivými etniky uvnitř jednotek, které měly postupovat společně (tzv. tribalismus).¹²¹ V Angole se do vývoje válečného konfliktu zapojily rovněž tisíce kubánských vojáků i civilistů zastávajících odborné pracovní pozice, které se uvolnily odchodem portugalských kolonistů.¹²² Kubánské spojení s MPLA, oficiálně zdůvodněné myšlenkou internacionalistické spolupráce a existencí „historického dluhu“ Africe vzniklého tím, že se v Havaně obchodovalo s otroky, trvalo přes třicet let.¹²³ Kuba podmiňovala odchod svých jednotek, k němuž došlo až v roce 1991, stažením jihoafrických vojenských sil z Angoly a dosažením nezávislosti sousední Namibie, kterou okupovala apartheidní Jižní Afrika.¹²⁴

V roce 1992 se MPLA a UNITA v Římě dohodly na příměří a na konání prvních demokratických voleb. Ve stejném momentu podepsaly dohodu o ukončení krvavé občanské války také RENAMO a FRELIMO.¹²⁵ V Angole však válečný konflikt propukl znovu. Skončil zavražděním Jonase Savimbiho dne 22. února 2002, po kterém začalo nové vyjednávání o příměří mezi MPLA a UNITA.¹²⁶ Mírovou dohodu angolské bojující strany podepsaly v dubnu téhož roku.¹²⁷

V Guineji-Bissau a na Kapverdských ostrovech nastoupil na prezidentský post po zavraždění Amílcara Cabrala jeho nevlastní bratr Luís Cabral (v Bissau narozený syn kapverdských rodičů, který měl podporu obyvatelstva souostroví). V čele Kapverdských ostrovů pak stál generální tajemník PAIGC Aristides Pereira. Politické špičky soustátí byly převážně kapverdské a ze strany guinejského obyvatelstva sílila nespokojenost s řízením státu. V listopadu roku 1980 se armádním pučem dostal k moci vojenský velitel João Bernardo „Nino“ Vieira (sám z etnika Pepelů, ale podpořený guinejským balantským etnikem) a následně došlo k rozpadu státního celku.¹²⁸ Luís Cabral odešel po převratu do exilu. Proti „Ninovi“ Vierovi mezi červnem 1998 a květnem 1999 povstala vojenská junta vedená hrdinou

¹²¹ GEORGE, Edward. *The Cuban Intervention in Angola, 1965–1991: From Che Guevara to Cuito Cuanavale*. London – New York: Frank Cass, 2005, s. 29.

¹²² HATZKY, Christine. *Cubans in Angola: South-South Cooperation and Transfer of Knowledge, 1976–1991*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2015, s. 55, 64.

¹²³ GEORGE, Edward. *The Cuban Intervention in Angola, 1965–1991: From Che Guevara to Cuito Cuanavale*. London – New York: Frank Cass, 2005, s. 144–146, 274. Edward George dále uvádí, že k vyslání odborných pracovníků do Angoly mohlo kubánskou vládu motivovat také to, že v sedmdesátých letech měla Kuba přebytek vysokoškolsky vzdělaných lékařů, učitelů a inženýrů, pro které jednoduše nebylo v systému povinné zaměstnanosti dostatek pracovních míst.

¹²⁴ HATZKY, Christine. *Cubans in Angola: South-South Cooperation and Transfer of Knowledge, 1976–1991*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2015, s. 167.

¹²⁵ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 574.

¹²⁶ BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017, s. 180.

¹²⁷ GEORGE, Edward. *The Cuban Intervention in Angola, 1965–1991: From Che Guevara to Cuito Cuanavale*. London – New York: Frank Cass, 2005, s. 273.

¹²⁸ MASSEY, Simon. „Guinea-Bissau: Independence to the Present“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005, s. 608–609.

války za nezávislost Ansumanem Manéem,¹²⁹ Vieira odešel přes portugalskou ambasádu do exilu.¹³⁰

2.4 Souostroví mimo válečné konflikty

Obě africká lusofonní souostroví v Atlantiku Kapverdské ostrovy a Svatý Tomáš a Princův ostrov měla zkušenost s otrokářstvím a kolonialismem. Po staletí byla definována jednak ostrovní odloučeností, ale zároveň přístavní kulturou a neustálým kontaktem s jinými kulturami. Na kolonizovaných souostrovích panoval jiný režim,¹³¹ na místní kreolské obyvatelstvo se tam vztahovala intenzivní asimilační politika.¹³² Kapverdy také například usilovaly o status přičleněného souostroví, podobný tomu, jaký měly Azorské ostrovy a Madeira.¹³³

Oběma souostrovím se ve 20. století vyhnul jak ozbrojený organizovaný boj proti Portugalsku, tak následné občanské války. Díky tomu, že tu společnost byla výrazně kreolizovaná, se zde po vyhlášení nezávislosti neprojevil tak velké náboženské a etnické konflikty jako v ostatních lusofonních státech na africkém kontinentu.¹³⁴ Z těchto důvodů budu o jejich stručných dějinách referovat ve společné kapitole. Pokud dále hovořím o „kreolství“, chápu ho ve významu nové hybridní kulturní a jazykové identity. Vznikla prolnutím více kulturních vlivů v omezeném prostoru souostroví a v jejím základu stála portugalská kolonizace a obchod s otroky (po zrušení otroctví s plantážními smluvními dělníky).¹³⁵

¹²⁹ GIBBA, Bakary. „Guinea-Bissau“. In ZELEZA, Paul TIYAMBE a EYOH, Dickson (eds.). *Encyclopedia of Twentieth-Century African History*. London: Routledge, 2003, s. 253–254.

¹³⁰ MENDY, Peter Karibe a LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013, s. 20.

¹³¹ FERREIRA, Eduardo de Sousa. *O fim de uma era: O colonialismo português em África*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora, 1974, s. 15.

¹³² Mário Beja Santos uvádí, že Kapverďané na africkém kontinentu často zastávali vedoucí a mocenské pozice koloniálních sekretářů, notářů, správců aj. In SANTOS, Mário Beja. *História(s) da Guiné-Bissau: Da luta de libertação aos nossos dias*. Vila Nova Famalicão: Edições Húmus, 2016, s. 17.

¹³³ MONTEIRO, Ivone de Fátima Brito. *A cidadania e o indigenato: Uma confrontação sociopolítica e cultural no Cabo Verde colónia (1820–1960)*. Coimbra, 2017, s. 253. Diplomová práce. Universidade de Coimbra, Faculdade de Letras. Dostupné z: <https://hdl.handle.net/10316/37481>

¹³⁴ CHABAL, Patrick. *A History of Postcolonial Lusophone Africa*. London: Hurst & Company, 2002, s. 47.

¹³⁵ O vytváření kreolské ostrovní identity a kulturních forem se dá uvažovat v teoretickém rámci hybridity a vztahu mezi kolonizujícími a kolonizovanou populací. O hybriditě dále hovoří Homi K. Bhabha: BHABHA, Homi K. *The Location of Culture*. London – New York: Routledge, 1994, s. 102–121.

2.4.1 Svatý Tomáš a Princův ostrov

Nevelké souostroví Svatý Tomáš a Princův ostrov bylo pravděpodobně před příjezdem Portugalců v druhé polovině 15. století neobydleno.¹³⁶ Svatý Tomáš a Princův ostrov (STP) byly kolonizovány ve dvou obdobích. V roce 1490 započala kolonizace za účelem pěstování cukrové třtiny, jako pracovní síla sloužili trestanci a černošští otroci (z Beninu, Gabonu, Konga či Angoly).¹³⁷ V polovině 17. století se však produkce cukru přesunula do Brazílie a Karibské oblasti.¹³⁸ Přestože souostroví oficiálně zůstávalo formálně portugalskou kolonií, po další dvě staletí plantážní hospodářství stagnovalo.¹³⁹ V tomto mezičase, kdy portugalská přítomnost na souostroví oslabila, získaly místní kreolské elity (*filhos de terra*) určitou míru samosprávy a považovali se za právoplatné vlastníky půdy.¹⁴⁰

Od poloviny 19. století Portugalsko na souostroví obnovilo své mocenské zájmy a kreolská kultura začala být potlačována. Bělošští kolonisté rozvinuli plantážní systém tzv. roças, nově orientovaných na pěstování kávy a kakaa, díky kapitálu z Portugalska a pracovní síle z kontinentální Afriky. V roce 1898 již portugalská plantážníci vlastnili 90 % půdy na souostroví.¹⁴¹

Období druhé kolonizace následovalo po zrušení otroctví, kdy bylo na souostroví přivezeno mnoho obyvatel z jiných portugalských afrických kolonií, kteří zde pracovali v režimu smluvních dělníků. I když se jednalo o pracovní vztah ohodnocený mzdou, svou povahou a výší výdělků se blížil nucené či otrocké práci. Případné přestupky měla soudit státní moc, přesto však docházelo k bití a mučení dospělých i dětí přímo na plantážích.¹⁴² Tzv. roças fungovaly jako soběstačné jednotky (nacházely se v nich například i nemocnice).¹⁴³ Pracující měli omezenou svobodu pohybu, do padesátých let 20. století nesměli opouštět okolí pracoviště ani v době volna a na noc byli zamykáni v ubikacích.¹⁴⁴ Smlouva je zavazovala k práci po sedm

¹³⁶ EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4, s. 671.

¹³⁷ REYNOLDS, Edward. „Portugal: Exploration and Trade in the Fifteenth Century“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 3. svazek, 2005, s. 1222.

¹³⁸ EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4, s. 672.

¹³⁹ LOVEJOY, Paul E. *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s. 227.

¹⁴⁰ EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4, s. 672.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 672–673.

¹⁴² CLARENCE-SMITH, William Gervase. „The Hidden Costs of Labour on the Cocoa Plantations of São Tomé and Príncipe, 1875–1914“. *Portuguese Studies*. 1990, roč. 6, s. 167–168.

¹⁴³ EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4, s. 674.

¹⁴⁴ SEIBERT, Gerhard. *Comrades, Clients and Cousins*. Leiden – Boston: Brill, 2006, s. 52.

dní v týdnu. Směny trvaly od pondělí do soboty devět hodin, o nedělích byla pracovní doba zkrácena na pět.¹⁴⁵ Básnířka Conceição Lima (*1961) popsala v básni *Afroostrovanství* (Afroinsularidade) Svatý Tomáš jako „přístav a cestu bez možnosti návratu,“¹⁴⁶ čímž odkazuje nejen na geografii místa (z jediného přístavu vybíhají tři „slepé silnice“ na sever, na jih a do středu ostrova), ale také na to, že repatriace pracovníků po vypršení smlouvy na plantážích často zůstala jen v rovině neuskutečného snu.

Společnost na Svatém Tomáši a Princově ostrově byla od samého počátku velmi silně stratifikována. Ve 20. století zde byla hierarchie, na jejímž vrcholu stáli portugalská bělošská plantážníci a koloniální administrativa, níže *forros* (jakožto kreolští obyvatelé žijící na souostroví delší dobu), a nejnižší pak nově dovezená pracovní síla pro potřeby plantážní ekonomiky. *Forros* se vůči nově příchozím smluvním dělníkům ostře vymezovali.¹⁴⁷ (Například jim hanlivě přezdívali „gabonci“ podle území státu Gabon, ze kterého byli na Svatý Tomáš v minulosti přiváženi otroci.) O něco lepší postavení pak ve společenské hierarchii STP získala kapverdská emigrace. Přestože na plantážích pracovali Kapverdčané v totožném postavení jako smluvní dělníci z kontinentální Afriky, systém s nimi zacházel jako s občany a nikoliv jako s „domorodými“.¹⁴⁸ Zvláštní společenskou skupinou mimo toto zjednodušené dělení (*forros / contratados*) byla odloučeně žijící rybářská komunita Angolares z jihu ostrova Svatý Tomáš, která v ústní tradici odvozuje svůj původ od ztroskotání proplouvající otrokářské lodi z Afriky do Brazílie.¹⁴⁹ Z angolarské komunity pochází také heroická postava krále Amadora (Rei Amador), který vedl v druhé polovině 16. století povstání asi pěti tisícovek mužů proti otrokářům.¹⁵⁰

Na souostroví se rozvinulo několik kreolských jazyků: *lunguyé* (kreolština Princova ostrova), *forro*¹⁵¹ (svatotomášská kreolština) a *angolar* (kreolština komunity Angolar z jihu ST) vycházející nejspíše z bantuských jazyků *kimbundu* nebo *umbundu*. Společně s dovozem pracovní síly z Kapverdských ostrovů na obnovené plantáže výrazně narostl na STP i počet mluvčích kapverdské kreolštiny (*kabuverdianu* či *cabo-verdiano*). Na nevelkém souostroví tedy

¹⁴⁵ SEIBERT, Gerhard. *Comrades, Clients and Cousins*. Leiden – Boston: Brill, 2006, s. 51–52.

¹⁴⁶ „[...] Nas naus trouxeram bússolas, quinquilharias, sementes, // plantas experimentais, amarguras atroz, // um padrão de pedra pálido como o trigo // e outras cargas sem sonhos nem raízes, // porque toda a ilha era um porto e uma estrada sem regresso. [...]“ LIMA, Conceição. „Afroinsularidade“. In *O útero da casa*. Lisboa: Caminho, 2004.

¹⁴⁷ EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. In *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4, s. 672–673.

¹⁴⁸ SEIBERT, Gerhard. *Comrades, Clients and Cousins*. Leiden – Boston: Brill, 2006, s. 51.

¹⁴⁹ *Mionga ki Óbo: Mar e Selva* [česky Mionga ki Óbo: Moře a prales] [film]. Režie Ângelo Torres. Svatý Tomáš a Princův ostrov: LX Filmes, 2005.

¹⁵⁰ BURNESSE, Donald. *Ossobó: Ensaios sobre a literatura de São Tomé e Príncipe*. Lagos: Câmara Municipal de Lagos, 2007, s. 33.

¹⁵¹ Jako *forros* byli nejprve nazýváni propuštění otroci a jejich potomci, později se význam slova rozšířil a označoval souhrnně černošské obyvatelstvo narozené na souostroví (vymezující se vůči nově příchozím bělošským kolonistům a smluvním dělníkům z kontinentální Afriky).

vedle sebe koexistuje pětice jazyků: jedna kreolština na bázi bantuských jazyků, tři kreolštiny na bázi portugalštiny a portugalština.¹⁵²

Na konci čtyřicátých let guvernér Carlos Gorgulho započal plán urbanizace Svatého Tomáše a Princova ostrova. *Forros* byli k práci na stavbě veřejných budov (letiště, kina, tržnice aj.) donuceni. Po zkušenosti s touto výstavbou se obávali, že by mohli ztratit dosavadní svobodný stav (věnovali se řemeslům, podnikání či výrobě palmového vína) a že by se na ně vztahovala stejná omezení jako na smluvní dělníky.¹⁵³ Napětí mezi guvernérem a *forros* se stupňovalo a v únoru roku 1953 vyústilo v tragickou událost, která vešla ve známost jako Masakr v Batepá. Carlos Gorgulho tehdy nařídil pronásledování, zatýkání a zavraždění stovek *forros*. Kvůli dobovému zákazu informovat o událostech ale přesný počet obětí nebyl znám.¹⁵⁴ Později masakr posloužil jako důležitý historický moment při požadování nezávislosti na Portugalsku.¹⁵⁵

Na Svatém Tomáši docházelo ve 20. století k potlačení vlivu kreolských elit rovněž skrze jazykovou politiku. Inocência Mata připomíná, že v průběhu kolonialismu bylo užívání kreolštiny ve veřejném prostoru i v neveřejné sféře domácností zakázáno. Podle dobového výkladu by „dialekt“, jak byla kreolština *forros* tehdy označována, mohl mluvčím poškodit jejich portugalštinu – a tím by došlo k oddálení režimem proklamované „kulturní asimilace“. Dokonce i v rodinách spjatých s bojem za nezávislost, pak proto bylo časté kreolštinu neovládat.¹⁵⁶

Forros v roce 1960 v zahraničí založily Komisi za osvobození Svatého Tomáše a Princova ostrova (Comité de Libertação de São Tomé e Príncipe – CLSTP), která byla o dvanáct let později přetvořena v MLSTP (Movimento de Libertação de São Tomé e Príncipe / Hnutí za nezávislost Svatého Tomáše a Princova ostrova) se sídlem v Gabonu. Nezávislost na Portugalsku byla vyhlášena 12. července 1975. V následujícím roce proběhlo znárodnění kakaových a kávových plantáží a jejich sloučení do patnácti větších celků. Země se po nezávislosti přiklonila k sovětskému modelu vlády jedné strany a do roku 1990 se u moci

¹⁵² MATA, Inocência. *Polifonias insulares: Cultura e literatura de São Tomé e Príncipe*. Lisboa: Edições Colibri, 2010, s. 14.

¹⁵³ SEIBERT, Gerhard. *Comrades, Clients and Cousins*. Leiden – Boston: Brill, 2006, s. 67–72.

¹⁵⁴ EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4, s. 674.

¹⁵⁵ SEIBERT, Gerhard. „São Tomé and Príncipe, 1800 to the Present“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 2005, 3. svazek, s. 1320.

¹⁵⁶ MATA, Inocência. *Polifonias insulares: Cultura e literatura de São Tomé e Príncipe*. Lisboa: Edições Colibri, 2010, s. 16–17. Situace se změnila po nezávislosti, kdy se studium kreolštin dostalo do centra zájmu.

držela pouze MLSTP. Od roku 1991 pak ve volbách mohou kandidovat rovněž opoziční strany.¹⁵⁷

2.4.2 Kapverdské ostrovy

Kapverdské souostroví je složeno z devíti obydlých ostrovů a nacházelo se pod portugalskou nadvládou od roku 1462 do roku 1975. Jeho dějiny jsou poznamenány mnohými přírodními katastrofami a odchodem obyvatelstva do emigrace. Ti, kteří zůstávali, pak byli do velké míry závislí na finančních prostředcích posílaných emigranty ze zahraničí.¹⁵⁸

Osidlování Kapverdských ostrovů po příjezdu Portugalců proběhlo v několika vlnách, k první z nich došlo v 15. a 16. století (ostrovy Santiago a Fogo) a skončila dvěma hladomory. Druhá fáze proběhla v polovině 17. století a týkala se především ostrovů Brava, São Nicolau a Santo Antão.¹⁵⁹ Maria Emília Madeira Santos pak připomíná, že díky nedostatku zdrojů a zchudnutí celé populace dochází od poloviny 17. století k proměně otrokářské společnosti. Vztah mezi pánem a otrokem nahradilo v novém uspořádání dělení na společenskou elitu a venkovany.¹⁶⁰ Kapverdský historik António Leão Correia e Silva uvádí, že by kapverdskou společnost jako otrokářskou neoznačil. Argumentuje tím, že v průběhu otrokářství převážnou většinu otroků vlastnili jednotky majitelů a větší část obyvatel souostroví se musela při obživě spoléhat na vlastní pracovní síly či pomoc rodiny.¹⁶¹

V roce 1866 byl na ostrově São Nicolau ve městě Ribeira Brava založen seminář (Seminário-Liceu de São Nicolau), kterým kromě kněžích prošli i významní kapverdští intelektuálové jako Baltasar Lopes da Silva, José Lopes, João Lopes, António Aurélio Gonçalves nebo Juvenal Cabral.¹⁶² Dalším kulturním a vzdělanostním centrem se stalo město Mindelo na ostrově São Vicente. Zdejší přístav zásoboval a opravoval lodě během plaveb

¹⁵⁷ SEIBERT, Gerhard. „São Tomé and Príncipe, 1800 to the Present“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 2005, 3. svazek, s. 1320–1321.

¹⁵⁸ DESCH-OBI, T. J. „Cape Verde“. In ZELEZA, Paul TIYAMBE a EYOH, Dickson (eds.). *Encyclopedia of Twentieth-Century African History*. London: Routledge, 2003, s. 62–63.

¹⁵⁹ CORREIA E SILVA, António Leão. „Dinâmicas de decomposição e recomposição de espaços e sociedades“. In SANTOS, Maria Emília Madeira (ed.). *História geral de Cabo Verde*. Lisboa – Praia: Instituto de Investigação Científica Tropical, Instituto Nacional de Investigação, Promoção e Património Culturais de Cabo Verde, 3. svazek, 2002, s. 3.

¹⁶⁰ SANTOS, Maria Emília Madeira (ed.). *História geral de Cabo Verde*. Lisboa – Praia: Instituto de Investigação Científica Tropical, Instituto Nacional de Investigação, Promoção e Património Culturais de Cabo Verde, 3. svazek, 2002, 408.

¹⁶¹ CORREIA E SILVA, António Leão. „Dinâmicas de decomposição e recomposição de espaços e sociedades“. In SANTOS, Maria Emília Madeira (ed.). *História geral de Cabo Verde*. Lisboa – Praia: Instituto de Investigação Científica Tropical, Instituto Nacional de Investigação, Promoção e Património Culturais de Cabo Verde, 3. svazek, 2002, s. 4.

¹⁶² SOARES, Baltazar Neves. *O seminário-liceu de S. Nicolau: Contributo para a história do ensino em Cabo Verde*. Porto: Centro de Estudos Africanos da Universidade do Porto, 2008 (e-book), s. 24, s. 235–236.

Atlantickým oceánem.¹⁶³ V roce 1917 zde bylo otevřeno lyceum (po uzavření semináře na São Nicolau bylo na souostroví jedinou možností středního stupně studia). Ângela Sofia Benoliel Coutinho ho popisuje jako místo nekonformního uvažování, kde se vytvořilo podhoubí nezávislosti. Vyučovaly zde významné osobnosti kapverdské kultury – například spisovatel Baltasar Lopes da Silva, zakladatel časopisu *Jas* (Claridade) a autor románu *Chiquinho*. Školou pak prošli například oba bratři Cabralovi (pozdější vůdci PAIGC).¹⁶⁴

Na největším ostrově Santiago se v izolovaných částech dochovalo více manifestací africké kultury včetně *batuque* a afrických či synkretických náboženských praktik (například v Tabanca da Achada Grande až do čtyřicátých let 20. století).¹⁶⁵ V hůře dostupné severní části ostrova poblíž města Tarrafal pak fungovalo zařízení pro politické vězně vybudované v roce 1936. „Tábor pomalé smrti“ byl pověstný nesnesitelným horkem, nedostatkem pitné vody a neadekvátní zdravotní péčí. Od roku 1962 sloužil především k věznění osob z Angoly, Guineje-Bissau a Kapverd hlásících se k myšlenkám antifašismu a antikolonialismu.¹⁶⁶

Jak již bylo zmíněno, kapverdský boj za nezávislost byl vždy úzce propojený s guinejsko-bissauským. Pokus o soustátí Kapverdských ostrovů s kontinentální Guinejí-Bissau pod stranou PAIGC však nakonec úspěšný nebyl. Po převratu v Bissau v roce 1980, který vedl k rozdělení na dva nezávislé státy, vznikla samostatná kapverdská strana PAICV s Aristidem Pereirou v čele. Obě země krátce po rozdělení obnovily přátelské vazby.¹⁶⁷ Do roku 1990 v zemi fungoval režim jedné strany, v devadesátých letech se jako protikandidát zformovalo Demokratické hnutí (Movimento para Democracia – MPD).¹⁶⁸

2.5 Politické rozhodnutí používat portugalskou v nezávislých státech

Tato kapitola se pokusí objasnit mimo jiné to, proč afričtí lusofonní autoři volí pro svoji tvorbu portugalský jazyk a nikoli lokální africké jazyky. Problematiku jazyka afričtí intelektuálové v

¹⁶³ DESCH-OBI, T. J. „Cape Verde“. In ZELEZA, Paul TIYAMBE a EYOH, Dickson (eds.). *Encyclopedia of Twentieth-Century African History*. London: Routledge, 2003, s. 63.

¹⁶⁴ COUTINHO, Ângela Sofia Benoliel. „Os sócios cabo-verdianos e guineenses da Casa dos Estudantes do Império: socialização e trajetórias políticas“. In CASTELO, Cláudia a JERÓNIMO, Miguel Bandeira (eds.). *Casa dos estudantes do império: Dinâmicas coloniais, conexões transnacionais*. Lisboa: Edições 70, 2017, s. 127.

¹⁶⁵ SANTOS, Maria Emília Madeira a SOARES, Maria João. „Igreja, missão e sociedade“. In SANTOS, Maria Emília Madeira (ed.). *História geral de Cabo Verde*. Lisboa – Praia: Instituto de Investigação Científica Tropical, Instituto Nacional de Investigação, Promoção e Património Culturais de Cabo Verde, 2. svazek, 2001, s. 507

¹⁶⁶ Stálá výstava v Museu da Resistência v Chão Bom, Santiago, CV. [cit. 2023-12-31].

¹⁶⁷ CHABAL, Patrick. *A History of Postcolonial Lusophone Africa*. London: Hurst & Company, 2002, s. 80.

¹⁶⁸ DESCH-OBI, T. J. „Cape Verde“. In ZELEZA, Paul TIYAMBE a EYOH, Dickson (eds.). *Encyclopedia of Twentieth-Century African History*. London: Routledge, 2003, s. 63.

portugalských koloniích promýšleli již v průběhu boje za nezávislost. Amílcar Cabral obhajoval dočasné požívání portugalštiny a argumentoval tím, že lokální africké jazyky a kreolštiny podle něj v době vzniku jeho úvah neměly stanovenou přesnou formu zápisu:

Jiní si myslí, že je lepší vyučovat fulbštinu, v jazyce mandinka nebo balanta. To se moc hezky poslouchá, Balanté mají zajisté velkou radost, když to slyší, ale teď to ještě není možné. Jak nyní budeme psát v jazyce balanta? Kdo umí jeho fonetiku? Ještě ji neznáme, nejdřív ji musíme studovat, kreolštinu nevyjímaje. Já například píšu *n'ca na bai*. Někdo jiný může napsat například *n'ka na bai*. Znamená to totéž. Takhle se nedá vyučovat. Chcete-li učit psaný jazyk, musíte znát správný způsob jeho zápisu, aby všichni psali stejně, jinak vzniká zmatek.¹⁶⁹

Mimo to ale také v době, kdy se Cabral snažil o sjednocení boje za nezávislost, nebylo možné zvolit z množství lokálních jazyků a kreolštin pouze některé, ve kterých by probíhala komunikace a výuka. Takové rozhodnutí by znamenalo upřednostnění vybraných etnických skupin označované jako „tribalismus“. Rozhodnutí uchýlit se k evropskému jazyku mohlo být tedy spíše politického rázu. Dále Cabral píše, že portugalština je jednou z nejlepších věcí, kterou po sobě Portugalci zanechali¹⁷⁰ – právě proto že mohla sloužit jako komunikační prostředek a jednotící prvek mezi různými etniky na uměle ohraničených území bývalého koloniálního území. V Mosambiku strana FRELIMO taktéž zdůrazňovala jednotu mosambického národa a portugalštinu schválila jako národní jazyk.¹⁷¹ Ke stejné volbě přistoupily v sedmdesátých letech i ostatní nově nezávislé africké lusofonní státy. Předpoklad byl takový, že se pak v politickém a kulturním zastoupení nikdo nebude cítit znevýhodněný. Keňský literární teoretik a spisovatel Ngũgĩ Wa Thiong'o se však v druhé polovině osmdesátých let proti této jazykové politice ze šedesátých a sedmdesátých let vymezuje, část svého díla se rozhodl napsat v kikujštině:

Angličtina, stejně jako francouzština a portugalština, byla považována za přirozený jazyk literárního, a dokonce i politického dialogu mezi africkými lidmi v jednom národě a mezi národy nejen v Africe, ale i na jiných kontinentech. V některých případech se na tyto evropské

¹⁶⁹ „Então outros pensam que é melhor ensinar fula, em mandinga, em balanta. Isso é muito agradável de ouvir, os balantas se ouvirem isso, ficam muito contentes, mas agora não é possível. Como é que vamos escrever balanta, agora? Que é que sabe a fonética do balanta? Ainda não se sabe é preciso estudar primeiro, mesmo o crioulo. Eu escrevo por exemplo, *n'ca na bai*. Um outro pode escrever por exemplo, *n'ka na bai*. Dá na mesma. Não se pode ensinar assim. Para ensinar uma língua escrita, é preciso ter uma maneira certa de a escrever, para que todos a escrevam da mesma maneira, senão é uma confusão do diabo.“ In CABRAL, Amílcar. *Análise de alguns tipos de resistência*. Bolama: Imprensa Nacional, 1979, s. 102.

¹⁷⁰ CABRAL, Amílcar. *Análise de alguns tipos de resistência*. Bolama: Imprensa Nacional, 1979, s. 103.

¹⁷¹ NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995, s. 547.

jazyky pohlíželo jako na schopné sjednotit africké národy proti rozdělovacím tendencím, které jsou vlastní mnohosti afrických jazyků v rámci jednoho geografického státu. [...] Angličtina, francouzština a portugalština nám přišly na pomoc a my jsme tento nevyžádaný dar s povděkem přijali.¹⁷²

Dnes někteří současní afričtí lusofonní autoři a autorky jako například Abdulai Sila, Odete Costa Semedo či Manuel Veiga záměrně píší a publikují v kreolštinách. Jejich díla pak experimentují s kombinací portugalštiny a kreolštiny, vychází bilingvně v kreolštině a v některém z evropských jazyků (nemusí se jednat jen o portugalštinu, Abdulai Sila například drama *Deih* vydává v roce 2022 v nakladatelství Ku Si Mon v kreolštině a ve francouzštině), či publikují pouze v kreolštině. Používání portugalštiny má ale i své klady, jedním z nich je například mnohem širší dosah děl na knižním trhu bez nutnosti překladu (a to nejen v PALOP státech, ale také v Brazílii). Zároveň autoři a autorky upozorňují na limity, které jim rozhodnutí použít evropský jazyk přináší a na to, že jim evropský základ jazyka k popisu mimoevropské reality nemusí vždy stačit. Pokud afričtí lusofonní autoři a autorky uvažují ve svých rodných jazycích, ale výsledné texty publikují v portugalštině dalo by se spekulovat o tom, zda se pak nejedná o překladovou literaturu.

¹⁷² „English, like French and Portuguese, was assumed to be the natural language of literary and even political mediation between African people in the same nation and between nations in Africa and other continents. In some instances these European languages were seen as having a capacity to unite African peoples against divisive tendencies inherent in the multiplicity of African languages within the same geographic state. [...] English, French and Portuguese had come to our rescue and we accepted the unsolicited gift with gratitude.“ In THIONG’O, Ngũgĩ Wa. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Oxford: James Currey – Nairobi: EAEP – Portsmouth: Heinemann, 2005, s. 6–7.

3. Zvnitřněná rasová oprese

3.1 „Asimilace“ do portugalské kultury

Již jsem zmínila, že lidé žijící v portugalských koloniích se dělili na občany s plnými právy a občany s právy a svobodami výrazně omezenými.¹⁷³ V kontextu francouzských debat konce 19. století měla být kromě „podřízení“ a „autonomie“ třetí cestou, jíž se mohl vztah mezi kolonizující „metropolí“ a kolonizovanou zemí ubírat, tzv. asimilace.¹⁷⁴ Aby dospělý člověk přešel z kategorie „domorodého“ do „asimilovaného“ a měl nárok na portugalské občanství a veškerá privilegia s ním spojená, musel se správně vyjadřovat portugalsky, být zaměstnaný, oblékat se v evropském stylu, nosit obuv a stolovat po evropském způsobu.¹⁷⁵ Režim se snažil budit dojem, že kdokoliv akceptuje portugalskou kulturu a splňuje stanovené podmínky, může získat rovná práva jako lidé narození v Portugalsku.¹⁷⁶ Pokud se chtěl člověk pokusit dosáhnout na lepší pozici v koloniální společnosti a být označen za „asimilovaného“, musel zavrhnout vlastní rasu, kulturu a hodnoty.¹⁷⁷ Vzdělávání ve stínu „asimilace“ pak zahrnovalo též deklarované přijetí konceptu portugalské vlasti včetně tvrzení, že kolonie je „také Portugalsko“.¹⁷⁸ Na tento status dosáhlo jen minimum lidí označených při narození jako „domorodí obyvatelé“.¹⁷⁹ Navíc i při splnění všech podmínek „asimilace“ daný člověk dříve či později narazil na překážku ve formě svého rasového původu, která mu nedovolila se do koloniální společnosti zcela integrovat.¹⁸⁰

¹⁷³ Ve francouzských koloniích existovalo obdobné dělení obyvatel na *citoyens / indigènes*, v britských na *citizens / subjects* a v Belgickém Kongu na *immatriculés / tribalisés*. Viz. NETO, Maria da Conceição. „Maria do Huambo: Uma vida de ‚indígena‘. Colonização, estatuto jurídico e discriminação racial em Angola (1926–1961)“. *África*. 2015, č. 35, s. 121.

¹⁷⁴ MECHAT, Samia el. „Sur les ‚Principes de colonisation‘ d’Arthur Girault (1895)“. *Revue Historique*. 2011, č. 657, s. 131.

¹⁷⁵ ALMEIDA, José Carlos Pina a CORKILL, David. „On Being Portuguese: Luso-Tropicalism, Migrations and the Politics of Citizenship“. In GUTIÉRREZ, Encarnación Rodríguez a SHIRLEY, Anne Tate (eds.). *Creolizing Europe: Legacies and Transformations*. Liverpool: Liverpool University Press, 2015, s. 165.

¹⁷⁶ SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do ‚Império‘: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007, s. 23.

¹⁷⁷ Tamtéž, s. 32.

¹⁷⁸ Archivní záběry „oddanosti portugalské vlasti“ jako povinné nošení transparentů prohlašujících, že Kapverdy jsou také Portugalsko nebo salutování portugalské vlajce obsahuje například kapverdský dokumentární film *Kmêdeus* [česky Snědsemboha] [film]. Režie Nuno MIRANDA. Kapverdy: Kriolscope, 2020 [00:42:10–00:42:30].

¹⁷⁹ FERREIRA, Eduardo de Sousa. *O fim de uma era: O colonialismo português em África*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora, 1974, s. 15. Procentní zastoupení „asimilovaných“ v Guineji-Bissau, Mosambiku a Angole se v různých zdrojích liší, vždy se však pohybuje se v jednotkách procent (1 %–4 %).

¹⁸⁰ MINDOSO, André Victorino. A política da assimilação e sua ambivalência: A experiência moçambicana. *Caderno CRH*. 2021, roč. 34, s. 9.

Mezikategorií „asimilovaných“ se režim také snažil vyřešit problém místní černošské společenské elity.¹⁸¹ Černošské obyvatelstvo totiž svým vzděláním mnohdy převyšovalo nově příchozí bělošské kolonisty (o tento protimluv se opírá děj románu *Poslední tragédie* Abdulaie Sily, viz kapitola 4.4.1). V roce 1950 neovládalo čtyřicet procent portugalského obyvatelstva čtení a psaní. Přestože se v roce 1960 povinná školní docházka prodloužila ze tří let na čtyři roky, analfabetismus se i v roce 1968 v Portugalsku držel na třiceti procentech.¹⁸² Hlavním předpokladem právního postavení a ochrany, které mohl daný člověk získat, tak byla rasová příslušnost obyvatel (a nikoli míra „civilizovanosti“).

3.2 Kolonialita

Termín kolonialismus označuje přímý politický a ekonomický řád, ve kterém byl podmaněný národ součástí jiné říše. Kolonialitu naproti tomu můžeme popsat jako mocenskou strukturu, která přečkala pád evropského kolonialismu a udržuje vztahy vykořisťování a nadvlády i v postkoloniálním období (ať již v oblasti politiky, těžby přírodních zdrojů, vzdělávání aj.).¹⁸³ Skrze tento koncept lze zodpovědět otázku, proč zvnitřněná oprese, rasismus a další vzorce z doby kolonialismu nacházejí svou reprezentaci ve výpravných prózách vydávaných i bezmála pět dekad po vyhlášení nezávislosti afrických lusofonních států. Rozrušování těchto přežívajících rasových, genderových a geopolitických nerovností a nadvlády pak lze nazvat dekolonialitou.¹⁸⁴

3.3 Koloniální odcizení

Podle keňského spisovatele a literárního teoretika Ngũgího Wa Thionga'o, který měl v dětství osobní zkušenost s britským koloniálním vzdělávacím systémem, bylo skutečným cílem kolonialismu zmocnit se výrobních a distribučních prostředků.¹⁸⁵ Jedním ze způsobů, jak toho

¹⁸¹ PENVENNE, Jeanne. „Challenging Assimilation: ‚We are all Portuguese!‘“. In VAIL, Leroy. *The Creation of Tribalism in Southern Africa*. London: University of California Press, 1989, s. 274.

¹⁸² BINKOVÁ, Simona. *Portugalsko*. Praha: Libri, 2004, s. 112.

¹⁸³ NDLOVU-GATSHENI, Sabelo J. *Empire, Global Coloniality and African Subjectivity*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2013, s. 30–31.

¹⁸⁴ TAMALE, Sylvia. *Decolonization and Afro-Feminism*. Wakefield: Daraja Press, 2020, s. xiv. V případě Latinské Ameriky jsou úvahy o dekolonialitě širší, Joaze Bernardino-Costa, Nelson Maldonado-Torres a Ramón Grosfoguel tak označují historický boj černošského a původního obyvatelstva proti útlaku. Viz BERNARDINO-COSTA, Joaze; MALDONADO-TORRES, Nelson a GROSFOGUEL, Ramón. *Decolonialidade e pensamento afrodiaspórico*. Belo Horizonte – São Paulo – Rio de Janeiro: Autêntica, 2018 (e-book).

¹⁸⁵ THIONG'O, Ngũgí Wa. „Jazyk africké literatury“. In HAVRÁNEK, Vít (ed.). *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit, 2011, s. 239.

dosáhnout, bylo získat úplnou kontrolu nad duševními statky kolonizovaných. To se podařilo proměnou vnitřního světa kolonizovaných – pokřivením pohledu na to, jak vnímali sebe samy a jak se vztahovali ke světu.¹⁸⁶ Jakmile nebělošští obyvatelé kolonizovaných území svoji kulturní, jazykovou a rasovou nedostatečnost ve vztahu k bělošskému kolonizátorovi zvnitřnili, bylo získat ekonomickou nadvládu (a z toho plynoucí zisky pro metropolitní zemi) mnohem jednodušší.

Kromě útlaku v podobě fyzických trestů měla oprese v průběhu kolonialismu také formu psychického odcizení. Ngũgĩ wa Thiong’o dále připomíná, že si kolonizovaní současně vytvářeli odstup vůči okolnímu světu a přijímali za svou realitu, která byla jejich prostředí zcela vzdálená.¹⁸⁷ Během výuky vždy stála v centru zájmu Evropa, evropské dějiny, hudba či zeměpis, zatímco místní kultura, jazyk, zvyky, náboženství, dějiny a ústní slovesnost byly potlačovány.¹⁸⁸ Kolonizovaní se tímto způsobem měli naučit uznávat importovanou kulturu a svou vlastní, původní kulturu zavrhnout. Žáci v kolonizovaných územích se vzdělávali v jednom z evropských jazyků a to, jak si ho dokázali osvojit, bylo měřítkem inteligence, příslibem dalšího akademického a profesního úspěchu a společenské prestiže. Jazyk kolonizátora byl však zcela odtržený od jejich života v komunitě a v rodině, a tedy i od emočního prožívání. V člověku proto vznikly dvě nesouvislé jazykové sféry, které Ngũgĩ wa Thiong’o popisuje jako „oddělení mysli od těla“.¹⁸⁹ V případě portugalských kolonií měla portugalská také hegemonické postavení. Používání kreolštin či rodných afrických jazyků bylo ve veřejné sféře potlačováno.

3.4 Rasismus

Race is the child of racism, not the father.

*/ Rasa je plodem rasismu, nikoliv jeho předchůdcem.*¹⁹⁰

Ta-Nehisi Coates

Albert Memmi zmiňuje, že rasismus vychází částečně z „heterofobie“ (tedy ze strachu ze skutečných či imaginárních rozdílů mezi jednotlivými skupinami) a také z konkrétního

¹⁸⁶ THIONG’O, Ngũgĩ Wa. „Jazyk africké literatury“. In HAVRÁNEK, Vít (ed.). *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit, 2011, s. 239.

¹⁸⁷ THIONG’O, Ngũgĩ Wa. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Harare: Zimbabwe Publishing House, 1994, s. 28.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 16.

¹⁸⁹ Tamtéž, s. 28.

¹⁹⁰ COATES, Ta-Nehisi. *Between the World and Me*. Spiegel & Grau, 2015, s. 7.

sociálního a kulturního prostředí.¹⁹¹ Gilles Deleuze a Félix Guattari pak rasismus spojují s „nekompetentností a naivitou“, termín definují jako „vlnivé šíření stejného“, které postupně vyhlazuje odchylky od sebe sama.

Z pohledu rasismu neexistuje žádný vnějšek, neexistují lidé vnějšku. Existují jen lidé, kteří by měli být jako my a jejich zločinem je, že takoví nejsou. Řez už nevede mezi nějakým vnitřkem a vnějškem, ale vnitřkem simultánních označujících řetězců a postupných subjektivních výběrů. Rasismus nikdy nezachytí částice jiného, šíří vlny stejného až do vyhlazení toho, co se nenechá identifikovat (nebo co se nechá identifikovat jen z takového a onakého odstupu). Jeho krutosti se vyrovná jen jeho nekompetentnost a naivita.¹⁹²

Rasismus (či lépe rasismy, protože podoba rasismu se v čase proměňuje)¹⁹³ sama chápou jako snahu vytvořit ve společnosti mřížku, podle které lze dle vnějších fyzických, kulturních nebo náboženských znaků obhájit legitimitu toho, proč by se někdo měl nacházet v podřízeném postavení a proč je přípustné dopouštět se na lidech označených jako „ti jiní, ti druzí“ různých druhů fyzického a psychického násilí. Je to také způsob, jak ospravedlnit, proč má mít vybraná skupina lidí rozšířená privilegia, lepší ekonomické možnosti či větší právní ochranu. Člověk označený za „jiného“ nemá jak uniknout, protože jeho místo ve světě se tváří jako „vrozené“, a tedy nezměnitelné. Rasismus má tendenci tvářit se jako „přirozený“ stav věcí a jeho mycelium prorůstá do všech sfér života. Na povrch vystupují pouze jeho zcela nepřehlédnutelné projevy (když dehumanizace jeho obětí přesáhne hranici únosnosti). V případě afrických lusofonních států vidím momenty překročení této pomyslné hranice v masakrech původních obyvatel koloniální správou (v mosambickém městě Mueda či v přístavu Pidjiguti v Guineji-Bissau). Zavraždění většího počtu lidí během masakrů vedlo k silnější mobilizaci odporu proti koloniální správě, ačkoliv mu mohlo předcházet nesčetně projevů každodenního rasismu a ústrků.

Nejrůznější stereotypy o lidech se vytvářely po staletí a dalece předcházely vytvoření kategorie rasy. Ivo T. Budil uvádí jako moment rozšíření myšlenky, že lidé mohou být odlišní na základě „krve“ konec 15. století. V tomto období po završení reconquisty na Iberském poloostrově byla snaha oddělit „staré“ křesťany od „nových“. Od konce 17. století pak začaly

¹⁹¹ MEMMI, Albert. *Racism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, s. 44.

¹⁹² DELEUZE, Gilles a GUATTARI, Félix. *Tisíc plošin*. Přeložila Marie Caruccio Caporale. Praha: Herrmann & synové, 2010, s. 202.

¹⁹³ Viz HALL, Stuart. „Race, Articulation and Societies Structured in Dominance“ [1980]. In GILROY Paul a GILMORE, Ruth WILSON (eds.). *Selected Writings on Race and Difference / Stuart Hall*. Durham – London: Duke University Press, 2021, s. 195–245.

pokusy o vědeckou kodifikaci dělení lidí na rasy.¹⁹⁴ Nigerijský filosof Emmanuel Chukwudi Eze uvádí příklad Immanuela Kanta, který se snažil rozdíly mezi rasami vymezit podle množství „phlogistonu“ v krvi (dnes je tato látka známá pod názvem kyslík), a dále například švédského botanika Carla Linného postupujícího při rozřazování lidí podobně jako při výzkumu v botanice. Linné se snažil aplikovat Hippokratovu představu čtyř tělních tekutin (krev, žluč, černá žluč a sliz) k rozdělení lidí do čtyř obdobných kategorií a ke každému prvku čtveřice přiřadil charakterové vlastnosti jednotlivých ras: *americanus* je rudý, cholerickeý a vztyčený, *asiaticus* je žlutý, melancholický a neohebný, *afēr* je černý, flegmatickeý a požitkářský, *europaeus* je bílý a svalnatý.¹⁹⁵ Renesanční myšlenka, kterou Linné taktéž zastával, že lidstvo pochází z různých předků, stála v protikladu k biblické genealogii a monogenickému výkladu původu člověka. Dobře proto zapadala do osvícenských snah o sekularizaci.¹⁹⁶ V osmnáctém století začala existující stereotypy a předsudky uchopovat akademie, což vedlo k jejich legitimizaci – a otevřelo cestu vědeckému rasismu.¹⁹⁷

Claude Lévi-Strauss dále připomíná například intelektuální pochybení Josepha-Arthura de Gobineaua (1816–1882), jehož teorie o degeneraci tří základních ras (bílé, žluté a černé) prostřednictvím míšenectví bezděčně legitimizovaly následné pokusy o diskriminaci a vykořisťování.¹⁹⁸ Ve svém *Eseji o nerovnosti lidských ras* tento v Brazílii působící diplomat rozváděl myšlenku, že demografická převaha „nižších ras“ a proces „míšení“ vedl k pádu velkých civilizací.¹⁹⁹ Takové budoucnosti se brazilská politická reprezentace velmi obávala a východisko spatřovala v „pobělošštění“ (*branqueamento*) státu skrze imigrační pobídky pro bělošské migranty z evropských zemí.²⁰⁰ Toto období silné racializace vystihuje olejomalba *Chámovo vykoupení* (A Redenção de Cam) v Brazílii usazeného galicijského malíře Modesta Brocose. Plátno z konce devatenáctého století zachycuje černošskou ženu děkující nebesům za to, že její dcera počala dítě s evropsky vypadajícím bělošským mužem a novorozenec je podobnější otci než matce.

V kontextu africké lusofonní a brazilské literatury je také nutné zmínit koncept „lusotropikalismu“ rozvinutý brazilským sociologem a antropologem Gilbertem Freyrem, který značně ovlivnil debaty o rase, etnicitě a národních identitách Portugalska, Brazílie

¹⁹⁴ BUDIL, Ivo T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003, s. 119–122.

¹⁹⁵ EZE, Emmanuel Chukwudi. *On Reason: Rationality in a World of Cultural Conflict and Racism*. Durham – London: Duke University Press, 2008, (e-book).

¹⁹⁶ BUDIL, Ivo T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003, s. 120–121.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 122.

¹⁹⁸ LÉVI-STRAUSS, Claude. *Raça e história*. Lisboa: Presença, 1989, s. 8–9.

¹⁹⁹ BUDIL, Ivo T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003, s. 124–125.

²⁰⁰ PEREIRA, Amauri Mendes. „Teoria social e questão racial no Brasil“. *Afro-Hispanic Review*. 2011, roč. 30, č. 1, s. 130.

a lusofonních afrických států, především pak Kapverdských ostrovů.²⁰¹ Filoložka a historička Luciana Stegagno-Picchio o Freyroví píše jako o brazilské osobnosti vlivné nejen na poli sociologie, ale také literatury a jeho eseje považuje za svrchovaná literární díla.²⁰² Kritické hlasy jako Moema Parente Augel k obsahu Freyreových prací namítají, že myšlenky tohoto autora v Brazílii posílily iluzorní mýtus rasové demokracie²⁰³ – a na dlouho tak zablokovaly nutnou debatu o rasových nerovnostech v zemi.

Je nutné zmínit, že Freyre vystupoval proti dobovým rasistickým teoriím.²⁰⁴ Ve svých textech se snažil nabourat představu „degenerace“ rasově smíšeného obyvatelstva,²⁰⁵ tak jak ji formuloval například již jmenovaný Gobineau a v portugalském univerzitním prostředí ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století dále rozvíjeli antropologové jako Eusébio Tamagnini či António Mendes Correia.²⁰⁶ Díky tomu, že v kontextu Brazílie psal o „rasovém amalgámu, etnické a sociální demokracii“,²⁰⁷ byl při návštěvě Kapverdských ostrovů s nadějí očekávan místními intelektuály sdruženými kolem časopisu *Jas* (Claridade, 1936–1966), kteří kapverdskou kulturu chápali obdobným způsobem. Jeho návštěva na souostroví nakonec vyvolala nevoli,²⁰⁸ Freyre se totiž kupříkladu opovržlivě vyjádřil vůči kapverdským kreolštinám.²⁰⁹

Fernando Arenas definuje Freyrův lusotropikalismus jako tvrzení, že díky řadě klimatických, geografických, historických, kulturních a genetických faktorů měli být Portugalci údajně více nakloněni k rasovému míšení s obyvateli tropů než příslušníci ostatních kolonizujících evropských mocností.²¹⁰ Jmenovitě Freyre srovnává prostředí Brazílie s jihem USA pod anglosaským kolonizačním vlivem, který „přísně dbal na rasovou čistotu“. Freyre však připouští, že rasové předsudky existovaly i v Brazílii, avšak nezakořenily podle něj tak

²⁰¹ ARENAS, Fernando. *Lusophone Africa: Beyond Independence*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 2011, s. 2.

²⁰² STEGAGNO PICCHIOVÁ, Luciana. *Dějiny brazilské literatury*. Praha: Torst, 2007, s. 403.

²⁰³ AUGEL, Moema Parente. *A nova literatura da Guiné-Bissau*. Bissau: INEP, 1998, s. 167.

²⁰⁴ HOUSKOVÁ, Anna (ed.). *Druhý břeh západu: Výbor iberoamerických esejů*. Praha: Mladá fronta, 2004, s. 148.

²⁰⁵ MONTEIRO, Eurídice Furtado. „Crioulidade, colonialidade e género: As representações de Cabo Verde“. *Estudos Feministas*. 2016, roč. 24, č. 3, s. 985.

²⁰⁶ NETO, Sérgio. „Representações imperiais n’O Mundo Português“. In TORGAL, Luís Reis a PAULO, Heloisa (eds.). *Estados autoritários e totalitários e suas representações*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008, s. 124.

²⁰⁷ FREYRE, Gilberto. „Pomezí a plantáže“. (Úryvek z knihy *Interpretação do Brasil*, Rio de Janeiro, 1947, v překladu Šárky Grauové). In HOUSKOVÁ, Anna (ed.). *Druhý břeh západu: Výbor iberoamerických esejů*. Praha: Mladá fronta, 2004, s. 151.

²⁰⁸ BARROS, Víctor. „As ‚sombras‘ da *Claridade*: entre o discurso de integração regional e a retórica nacionalista“. In TORGAL, Luís Reis; PIMENTA, Fernando Tavares a SOUSA, Julião Soares (eds.). *Comunidades imaginadas: Nação e nacionalismos em África*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008, s. 201.

²⁰⁹ ARENAS, Fernando. *Lusophone Africa: Beyond Independence*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 2011, s. 5–6.

²¹⁰ Tamtéž.

pevně.²¹¹ Salazarovský režim spatřoval ve Freyreových myšlenkách vhodný způsob, jak ve třicátých a čtyřicátých letech obhájit Portugalce jako benevolentního „dobrého kolonistu“ a včlenil lusotropikalistické úvahy do doktríny Nového státu. Podle tohoto oficiálního výkladu neměl mít rasismus na portugalské působení v zahraničí a zájmy země vliv.²¹²

3.5 Rasa jako konstrukt s reálnými dopady

Jazyk je konstituován systémem rozdílů a tento systém je organizován logikou binárních opozic – každý přítomný prvek je definován svým nepřítomným párovým protikladem.²¹³ Podle Stuarta Halla je binární systém reprezentace pro rasismus příznačný, použitý jazyk totiž neustále označuje, fixuje a naturalizuje rozdíl mezi přináležením a jinakostí. Mezi rasově konstituovanými kategoriemi se pak vytvářejí nepřekročitelné symbolické hranice.²¹⁴ Podstatné je také to, že rasismus se neobjevuje pouze na úrovni jazyka, individuálních stereotypů, rozhodnutí, jednání a předsudků, nýbrž je to i systém, který se propisuje do širších společenských struktur.²¹⁵ Memmi zmiňuje, že rasismus na úrovni sociálních institucí a ideologií (v kultuře a ve vzdělávání) dokonce dalece předchází individuálním projevům rasismu.²¹⁶ Na institucionální úrovni společenský systém přiděluje určitým skupinám lidí výhody pouze na základě jejich fenotypu čili podle toho, jak vypadají. Děje se tak na úkor jiných, čímž dochází k porušování základních principů rovnosti a spravedlnosti.²¹⁷ Strukturální (či systémový nebo také institucionální) rasismus má potom konkrétní dopady v každé oblasti lidského konání, promítá se do toho, jaké příležitosti jedinci mají, stejně jako do ekonomické, politické a environmentální sféry.²¹⁸ Ovlivňuje nejen kvalitu života, ale také zdravotní stav i délku dožití lidí, kteří jsou rasismu vystaveni.²¹⁹

²¹¹ FREYRE, Gilberto. „Pomezí a plantáže“. (Úryvek z knihy *Interpretação do Brasil*, Rio de Janeiro, 1947, v překladu Šárky Grauové). In HOUSKOVÁ, Anna (ed.). *Druhý břeh západu: Výbor iberoamerických esejů*. Praha: Mladá fronta, 2004, s. 156.

²¹² NETO, Sérgio. „Representações imperiais n'O Mundo Português“. In TORRAL, Luís Reis a PAULO, Heloisa (eds.). *Estados autoritários e totalitários e suas representações*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008, s. 123.

²¹³ MICHALOVIČ, Peter. *Znaky, obrazy a stíny slov*. Praha: Akademie múzických umění, 2009, s. 229.

²¹⁴ GILROY Paul a GILMORE, Ruth WILSON (eds.). *Selected Writings on Race and Difference / Stuart Hall*. Durham – London: Duke University Press, 2021, s. 250.

²¹⁵ TURE, Kwame a HAMILTON, Charles V. *Black Power: The Politics of Liberation in America*. New York: Vintage Books, 1992 (e-book).

²¹⁶ MEMMI, Albert. *Racism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000, s. 132–133.

²¹⁷ JONES, Camara Phyllis. Confronting Institutionalized Racism. *Phylon*. 2002, roč. 50, č. 1/2, s. 9.

²¹⁸ LENTIN, Alana. *Why Race Still Matters*. Cambridge: Polity Press, 2020 (e-book).

²¹⁹ TURE, Kwame. HAMILTON, Charles V. *Black Power: The Politics of Liberation in America*. New York: Vintage Books, 1992 (e-book).

Portugalská teoretička Grada Kilomba zkoumá souvislost rasismu a traumatu, které se s ním pojí. Traumatické zážitky dělí na kolektivní, které byly vytvořeny například v průběhu kolonizace a mohou být transgeneračně předávány, a na individuální, vznikající následkem zkušeností s každodenním rasismem.²²⁰ Vlastní i transgeneračně předané traumatické zážitky pak mohou ovlivnit sebevědomí a sebehodnotu jedinců, kteří se s ním setkávají. Teoretička bell hooks uvádí, že ze studia psychohistorie Afroameričanů je zřejmé, že právě zkušenost s traumatickým násilím (v podobách od rasismu, sexismu až po třídní elitářství) položila základ narušenému sebevědomí afroamerického obyvatelstva.²²¹

3.6 Zvnitřnění (zniternění)

Samotný proces zvnitřnění (zniternění) popisuje v souvislosti formování špatného svědomí Nietzsche v *Genealogii morálky* (1887). Zniternění (*Verinnerlichung*) je zde popsáno jako odpor, který není projeven směrem do vnějšího světa (například proto, že člověku hrozí trest), a proto se obrátí do světa vnitřního. Takový obrat mohl nastat například při konfliktu původních obyvatel s koloniálním aparátem. Pokud z něj chtěli vyjít bez fyzické újmy, nesouhlas musel zůstat neprojeven.

Všechny instinkty, které se nevybijí směrem ven, *se obracejí dovnitř* – to nazývám *zniterněním* člověka [...]. Celý vnitřní svět, původně tenký, jen jakoby mezi dvě kůže napjatý, se roztahoval a rostl, nabýval na hloubce, šířce a výšce právě v té míře, v níž se člověku *bránilo* vybíjet směrem ven. Ony strašlivé bašty, jimiž se státní organizace opatřila proti starým instinktům volnosti – tresty k těm baštám patřily především –, způsobilý, že se všechny instinkty [...] obrátily zpět, *proti člověku samému*.²²²

Zvnitřněný rasismus (či zvnitřněnou rasovou opresi) chápu jako podkategorii širšího tématu „zvnitřnění útlaku“, kterému se věnuje Paulo Freire v díle *Pedagogika utlačovaných* (*Pedagogia do oprimido*, 1967–1968).²²³ Zvnitřnění oprese je podle Freira překážkou, která jedinci zabraňuje rozvíjet své vědomí a kritické poznávání, a proto ho omezuje a znesvobodňuje. Důvodem toho, že hodnotový žebříček utlačujícího nebyl v pozdější době

²²⁰ KILOMBA, Grada. *Plantation Memories*. Münster: Unrast-Verlag, 2008, s. 140–141.

²²¹ HOOKS, bell. *Rock My Soul: Black People and Self-Esteem*. New York: Washington Square Press Trade pbk, 2004, s. 21.

²²² NIETZSCHE, Friedrich. *Genealogie morálky*. Přeložila Věra Koubová. Polemika. Praha: Oikoymenh, 2019, s. 71.

²²³ FREIRE, Paulo. *Pedagogika utlačovaných*. Přeložila Eva Batličková. Praha: Neklid, 2022.

zavržen, může být strach z vlastní svobody, autonomie a zodpovědnosti, které v sobě podle Freira individuální svoboda zahrnuje. Znovunabytí svobody je pro něj ale nutnou podmínkou pro dosažení naplněného života.²²⁴

Na příkladu bezzemků, kteří požadují zemědělskou reformu, ukazuje, že zemědělci o tuto sociální změnu neusilují proto, aby získali lepší pracovní podmínky, ale aby se dostali k majetku, a tím také k moci nad dalšími pracujícími (a přiblížili se tak lidem, kteří nad nimi dosud měli kontrolu). Útlak si rolníci zvnitřnili natolik, že se ho nechtějí zbavit jako celku a dosáhnout tak ideálu svobody, ale místo toho se chtějí v hierarchii útisku posunout výše a na utlačování se spolupodílet.

[...] téměř vždy, v prvním okamžiku, kdy utlačovaní k tomuto zjištění dojdou, místo toho, aby usilovali o osvobození v boji a jeho prostřednictvím, mají tendenci stát se také utlačovateli, popřípadě jejich podřízenými. [...] je to důsledkem skutečnosti, že v určitém momentu své existenciální zkušenosti zaujmou utlačovaní postoj, který nazýváme „svázaností“ s utlačovatelem. [...] požadují agrární reformu ne proto, aby se osvobodili, ale aby mohli získat půdu a spolu s ní se stali vlastníky, přesněji řečeno, pány nových zaměstnanců. Prameno rolníků povýšených na dozorce se nestane ještě bezcitnějšími utlačovateli svých bývalých druhů, než sám pán.²²⁵

Východisko z tohoto koloběhu, ve kterém oprese plodí další útlak, nachází Freire ve vzdělávání utlačovaných. Když pochopí situaci vlastní závislosti a seznámí se s humanistickými idejemi, mohou se stát nositeli změny a proměnit celý hierarchický systém.²²⁶ Freire ale podotýká, že nestačí pouze se rozpoznat v pozici utlačovaného či utlačovatele, vždy je také nutné, aby se obě strany následně odevzdaly „osvobozující praxi“.²²⁷

Dekoloniální perspektiva pak utlačovaného nechápe jako zcela zformovaného a pohlceného útlakem, ale jako někoho, kdo se opresi brání. Tato obrana může mít nejrůznější podoby – od aktivního odporu po méně nenápadnou sabotážní činnost nebo zachování vlastního života koloniálnímu systému navzdory.²²⁸

²²⁴ FREIRE, Paulo. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Bloomsbury, 2000, s. 47.

²²⁵ FREIRE, Paulo. *Pedagogika utlačovaných*. Přeložila Eva Batličková. Praha: Neklid, 2022, s. 37–38.

²²⁶ Freire odkazuje na Hegelovu dialektiku rab/otrok – utlačovaný může nazřít, že utlačovatel by bez něj nemohl existovat.

²²⁷ FREIRE, Paulo. *Pedagogika utlačovaných*. Přeložila Eva Batličková. Praha: Neklid, 2022, s. 42.

²²⁸ LUGONES, María. *Peregrinajes: Teorizar una coalición contra múltiples opresiones*. Buenos Aires: Ediciones del signo, 2021, s. 45.

3.7 Zvnitřnění rasismu

Zvnitřnění rasismu lze popsat jako proces, při kterém si rasistickou ideologii o nadřazenosti jedněch a podřadnosti druhých vstíjí úplně všichni,²²⁹ a to včetně těch, proti kterým je primárně mířena a které měla za cíl ponížit a zranit. Rasismus pak člověk obrátí dovnitř, proti sobě samému. Aluze na téma zvnitřnění rasové oprese lze nalézt nejen na poli literatury, ale i v dalších uměleckých projevech vytvořených po skončení koloniálního období (tedy i po formálním ukončení utlačovatelského uspořádání společnosti). Lze vzpomenout například senegalského filmaře Ousmana Sembèneho a jeho kritický film o politickém vývoji po zisku nezávislosti *Xala* (1975).²³⁰ Nejedná se tedy o jev, který by se omezoval pouze na oblast portugalsky psaných afrických literatur. Domnívám se, že ač má zvnitřněný rasismus velmi pravděpodobně kořeny v opresivních strukturách otrokářství a koloniální moci, u dalších generací se tato forma uvažování o sobě samém postupně transformovala do již nepřilíš reflektované společenské konvence. Na tento posun naráží například guinejsko-bissauský film režiséra Flory Gomeše *Yontiny modré oči* z roku 1992. Postavy se pozastavují nad obsahem milostného dopisu, ve kterém se jeden z bissauských mladých mužů vyznává ze své lásky pomocí metafory sněhu a velebí Yontiny „modré oči“. Jeho pokus o vyjádření milostných citů založený na mladíkově četbě knihy z doby kolonialismu se tak zcela mýjí s realitou obou mladých lidí žijících v již nezávislé Guineji-Bissau v devadesátých letech 20. století.²³¹

²²⁹ PYKE, Karen D. „What Is Internalized Racial Oppression and Why Don't We Study It? Acknowledging Racism's Hidden Injuries“. *Sociological Perspectives*. 2010, roč. 53, č. 4, s. 566–567.

²³⁰ V dialogu dvou mužů z komediálněkritického snímku *Xala* je zařazena konverzace dvou černošských mužů na svatbě. „Byl jste na prázdninách ve Španělsku či ve Švýcarsku?“ – „Do Španělska už jezdit nemohu, je to tam samý černocho.“ *Xala* [film]. Režie Ousmane SEMBÈNE. Senegal: Filmi Domireve SNC, 1975 [00:35:18–00:35:25].

²³¹ *Udju azul di Yonta* [česky *Yontiny modré oči*] [film]. Režie Flora GOMES. Guinea-Bissau, Portugalsko, Francie: Vermedia, Arco-Íris, Euro Creation Production, RTP, 1992.

4. Způsoby reprezentace zvnitřněného rasového útlaku v africké lusofonní próze

4.1 Africké lusofonní psané literatury

V této podkapitole stručně nastiňuji vývoj afrických literatur psaných portugalsky. Uvádím pouze několik vybraných milníků pro ilustraci toho, o které směry se současná literární tvorba může opírat. Záměrně zcela vynechávám početnou koloniální literaturu psanou portugalsky na území afrických států, o níž Manuel Ferreira říká, že její „narativní či poetický svět je spjat s evropským člověkem, nikoli africkým“.²³² Francisco Noa dodává, že koloniální literaturu vytvořili Evropané v reakci na prostředí a bytosti, které jim byli cizí. Tito autoři se nevzdali své kulturní identity a čtenáři předložili svůj eurocentrický pohled. Dále tato literární díla měla za úkol podpořit tehdejší mocenské struktury.²³³

Dějiny afrických lusofonních psaných literatur lze rozdělit na dvě hlavní období: od publikování první tištěné básnické sbírky v Angole v roce 1849 až do zisku nezávislosti a od roku 1975 do současnosti.²³⁴ Silvie Špánková připomíná, že i když vědomí mosambictví či angolství bylo již dobře zformované i před nezávislostí, označení mosambická či angolská literatura se ve smyslu autonomních národních literatur před rokem 1975 nepoužívalo.²³⁵

Gilberto Matusse uvádí, že v Mosambiku se vytvořila hierarchie tří kultur – domorodé, evropské a asimilované a z okruhu poslední jmenované kultury se začala na počátku 20. století formovat mosambická portugalsky psaná literatura, jejímž vzorem je literatura evropská, kupříkladu romantik Camilo Castelo Branco. Autoři jako João Albasini či Augusto do Conrado se soustředovali kolem časopisu *O africano*. V roce 1918 ho nahradil časopis *O brado africano* vydávaný až do Karafiátové revoluce (kam přispíval i pozdější mosambický „národní básník“ José Craveirinha). Postupně se literární texty vůči evropské kultuře sebevymezovaly

²³² FERREIRA, Manuel. *Literaturas africanas de expressão portuguesa – I*. Venda Nova – Amadora: Instituto de Cultura Portuguesa, 1977, s. 14.

²³³ NOA, Francisco. *Império, mito e miopia: Moçambique como invenção literária*. Lisboa: Caminho, 2002, s. 49.

²³⁴ Autorem básnické sbírky je José da Silva Maia Ferreira a nese název *Přirozenosti mé duše: Africkým ženám* (Espontaneidades da minha alma: Às senhoras africanas). LARANJEIRA, Pires. *Ensaio afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001, s. 37–38.

²³⁵ ŠPÁNKOVÁ, Silvie. „Angola a Mosambik“. In KYLOUŠEK, Petr a kol. *Globalizace v literatuře: Centra a periferie v románských literaturách Amerik a Afriky*. Brno: Masarykova univerzita, Host, 2023, s. 290.

a vyzdvihovaly atributy v počátečním období završované africké identity.²³⁶ V roce 1952 vyšlo jediné číslo časopisu *Msafo*, který tematizoval návrat k mosambickým lidovým tradicím a kultuře předků.²³⁷ Časopis obsahoval rovněž texty první mosambické básničky Noémii de Sousy, autorky sbírky *Černošská krev* (*Sangue negro*, 1951), která jako jeden ze svých inspiračních zdrojů uvedla severoamerickou černošskou poezii.²³⁸ V období po nezávislosti vzniká Spolek mosambických spisovatelů (*Associação dos escritores moçambicanos* – AEMO). Byl založen v roce 1982 a dva roky poté začíná vydávat literární časopis *Charrua* (jehož spoluzakladatelem byl Ungulani Ba Ka Khosa viz kapitola 4.2.1).²³⁹

Významným milníkem v literárních dějinách Angoly bylo založení kulturního Hnutí nových angolských intelektuálů (*Movimento dos novos intelectuais de Angola* – MNIA) s heslem „Objevíme Angolu!“ (*Vamos descobrir Angola!*). Všeobecně přijímanou datací vzniku hnutí je rok 1948, v jeho čele stál básník a politik Viriato da Cruz. Počátkem padesátých let následovalo vydávání časopisu *Mensagem*, který později cenzura zakázala. „Noví angolští básníci“²⁴⁰ také plánovali způsoby, jak docílit alfabetizace širokých vrstev obyvatelstva.²⁴¹ V období od čtyřicátých do šedesátých let se podle Pirese Laranjeiry literatury v Mosambiku, v Angole, na Kapverdských ostrovech, Svatém Tomáši a Princově ostrově nacházely v „sociálně realistické“ fázi ovlivněné marxismem a *négritude*, v centru zájmu byly marginalizované skupiny a pracující, náměty textů vycházely z každodenního života.²⁴² V průběhu boje za nezávislost literární díla vznikala v cenzurovaném prostředí a k vyjádření antikoloniálních myšlenek proto mohly sloužit i různé zastírací strategie. Autoři a autorky publikovali také v exilu či z vězení jako v případě angolského autora Josého Luandina Vieiry, který v roce 1963 vydal sbírku povídek *Luuanda* (viz 4.3.1) nebo Luíse Bernarda Honwany. Sběrka povídek tohoto mosambického autora *Zabili jsme prašivého psa* (*Nós matámos o cão-tinhoso*) z roku 1964 upozorňovala na mechanismy útlaku v průběhu

²³⁶ MATUSSE, Gilberto. „A representação literária da identidade na literatura moçambicana: Craveirinha“. *SCRIPTA*. 1997, roč. 1, č. 1, s. 185–189.

²³⁷ LARANJEIRA, Pires. *Literaturas africanas de expressão portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, 1995, s. 261. Dalšímu vydávání časopisu zamezila cenzura.

²³⁸ ŠPÁNKOVÁ, Silvie. „Angola and Mozambique“. In KYLOUŠEK, Petr (ed.). *Textxet: Studies in Comparative Literature. Centers and Peripheries in Romance Language Literatures in the Americas and Africa*. Leiden – Boston: Brill, 2024, roč. 105, s. 307.

²³⁹ WILLIAMS, Claire. „The Cultural Production of Lusophone Africa“. *Hispania*. 2020, roč. 103, č. 4, s. 451. Dále viz „Contributors“. *Luso-Brazilian Review*. 2013, roč. 50, č. 2, s. 167.

²⁴⁰ Podle básnické sbírky *Antologie nových angolských básníků* (*A Antologia dos novos poetas de Angola*), kterou hnutí vydalo roku 1950.

²⁴¹ OLIVEIRA, Mário António Fernandes de. „Memória de Luanda (1949–1953): ‚Vamos descobrir Angola!‘“. *Luso-Brazilian Review*. 1981, roč. 18, č. 2, s. 311–312. LARANJEIRA, Pires. *Ensaio afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001, s. 128.

²⁴² LARANJEIRA, Pires. *Ensaio afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001, s. 43.

portugalského kolonialismu.²⁴³ Pires Lanranjeira zmiňuje, že jako odkaz na revoluci mohlo posloužit téma vzpoury jedince, revoluční zmínky se skrývaly například i v milostné lyrice.²⁴⁴ V roce vyhlášení nezávislosti byl v Angole založen Spolek angolských spisovatelů (União dos escritores angolanos – EUA).²⁴⁵

Literatura Svatého Tomáše a Princova ostrova podobně jako v ostatních zemích začíná tištěnými periodiky na přelomu 19. a 20. století. V roce 1942 svatotomášský básník Francisco José Tenreiro vydává báseň *Ostrov svatého jména* (Ilha de nome santo). V roce 1953 dále sestavil spolu s angolským literátem a politikem Máriem de Andradem antologii nových afrických básníků a básniček *Černošská poezie v portugalské* (Poesia negra de expressão portuguesa), která vyšla v Lisabonu pod hlavičkou Domu studentů z impéria (CEI). Tato tvorba je v rámci geografického prostoru afrických lusofonních zemí považována za první projev hnutí *négritude*.²⁴⁶ Do *Černošské poezie v portugalské* přispěla také svatotomášská básnička a pozdější politička Alda do Espírito Santo.

Jako první kapverdský román bývá uváděno dílo *Otrok* (O escravo) vydané roku 1856 v Lisabonu, jehož autorem je José Evaristo d'Almeida. Ve třicátých letech 20. století vychází básnická sbírka *Souostroví* (Arquipélago) Jorgeho Barbosy a díla dalších autorů píšících o kapverdské realitě a identitě, kteří se sdružili kolem časopisu *Jas* (Claridade, 1936).²⁴⁷ Ve čtyřicátých letech ho následoval časopis *Jistota* (Certeza, 1944), ovlivněný neorealismem. Ke skupině literátů vzešlých z prostředí mindelského Lycea Gila Eanese se připojila také Orlanda Amarílis, která zde publikovala své první texty.²⁴⁸

Na území dnešní Guineje-Bissau vycházela tištěná periodika od roku 1879.²⁴⁹ Ve dvacátých a třicátých letech 20. století vznikají texty, ve kterých se objevují guinejské realie, ale vyznívají ve prospěch koloniální moci.²⁵⁰ Literární texty, které již portugalskou přítomnost zpochybňují, začínají vznikat až od čtyřicátých let 20. století. První ucelená básnická antologie

²⁴³ WILLIAMS, Claire. „The Cultural Production of Lusophone Africa“. *Hispania*. 2020, roč. 103, č. 4, s. 451

²⁴⁴ LARANJEIRA, Pires. *Ensaíos afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001, s. 43–44.

²⁴⁵ WILLIAMS, Claire. „The Cultural Production of Lusophone Africa“. *Hispania*. 2020, roč. 103, č. 4, s. 451.

²⁴⁶ MATA, Inocência. *Diálogo com as ilhas: Sobre cultura e literatura de São Tomé e Príncipe*. Lisboa: Edições Colibri, 1998, s. 50–51.

²⁴⁷ LARANJEIRA, Pires. *Literaturas africanas de expressão portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, 1995, s. 180. Jedním z inspiračních zdrojů pro název časopisu *Jas* byl francouzský román Henriho Barbusseho *Clarté* (Jasno, 1919, vyšlo česky v překladu Boženy Pacákové-Pasovské).

²⁴⁸ PRADO, Maria Felisa Rodríguez. „„Certeza“ cabo-verdiana: quais as certezas? O movimento literário em meados do século XX“. *Latitudes: Cahiers lusophones*. 2004, č. 20, s. 19. Manžel Orlandy Amarílis Manuel Ferreira, taktéž literát činný v časopise *Certeza*, se stal autorem *Dějin afrických literatur psaných v portugalské* (Literaturas africanas de expressão portuguesa, 1977).

²⁴⁹ RIBEIRO, Margarida Calafate a SEMEDO, Odete Costa (eds.). *Literaturas da Guiné-Bissau: Cantando os escritos da história*. Porto: Afrontamento, 2011, s. 10–11..

²⁵⁰ SECCO, Carmen Lucia Tindó. „Sonhos, sangue, perplexidades, esperança... Um percurso pela poesia da Guiné-Bissau.“ In RIBEIRO, Margarida Calafate a SEMEDO, Odete Costa (eds.). *Literaturas da Guiné-Bissau: Cantando os escritos da história*. Porto: Afrontamento, 2011, s. 53.

guinejsko-bissauské poezie *Pro toho, kdo bojuje!* (Mantenas para quem luta!) vychází ale až čtyři roky po vyhlášení nezávislosti, v roce 1977. Časový posun guinejsko-bissauské literární produkce oproti ostatním africkým lusofonním zemím způsobil především velmi nízký počet škol a snaha kolonizátora, aby původní obyvatelstvo v zemi nemělo přístup ke vzdělání.²⁵¹

4.2 Epizodické vřazení do textu jako časové určení

Ungulani Ba Ka Khosa (*1957) a Paulina Chiziane (*1955) pocházejí z mosambické generace vyrůstající ještě v průběhu koloniálního období, časopisecky a knižně publikují od osmdesátých let 20. století, tedy až po získání nezávislosti a v průběhu občanské války. Motiv internalizované oprese v jejich níže uvedených prózách neslouží k výraznějšímu posunu děje, pomáhá však dokreslit konkrétní časové období (kolonialismus a léta následující po jeho skončení). Fokalizátoři, skrze něž se o zvnitřnění rasové oprese dozvídáme, jsou epizodičtí, dále se nerozvíjejí a jejich charakteristika není jednoznačně čitelná. Ve všech prózách zmíněných v této části je motiv vnitřní oprese vřazen do experimentálně laděné narace a texty pracují s odkazy na orální literaturu. Narativ nesměruje k překonání útisku ani nenesé jasné didaktické poselství. Jak ke zvnitřnění došlo, je buď nevyprávěno či jen nastíněno, ale stále se jedná pouze o epizodické téma.

4.2.1 Prózy Ungulaniho Ba Ka Khosy

Když román *Ualalapi* z pera Ungulaniho Ba Ka Khosy roku 1987 vyšel, vzbudil u mosambické kritiky polemiku svým údajně příliš agresivním literárním stylem.²⁵² Autor se v něm věnuje významné národní historické postavě Ngungunyana, kterého po roce 1975 FRELIMO rehabilitovalo jako prvního odpůrce portugalského režimu. Jednalo se o posledního vládce císařství Gaza, kterého portugalská koloniální správa po prohraném souboji deportovala na ostrov Terceira, kde byl tento kdysi obávaný válečník nucen na počátku 20. století dožít. Ba Ka Khosa v románu popisuje rovněž negativní aspekty formující mosambickou identitu a dekonstruuje mýtus hrdiny.²⁵³ Fikční narativ je vyprávěn značně

²⁵¹ RIBEIRO, Margarida Calafate a SEMEDO, Odete Costa (eds.). *Literaturas da Guiné-Bissau: Cantando os escritos da história*. Porto: Afrontamento, 2011, s. 10–11, s. 24.

²⁵² SOUZA, Ubiratã. *Entre palavras e armas: Literatura e guerra civil em Moçambique*. São Bernardo do Campo: Editora UFABC, 2017, s. 79.

²⁵³ LEITE, Ana Mafalda. *Literaturas africanas e formulações pós-coloniais*. Lisboa: Edições Colibri, 2003, s. 97–98.

útržkovitě. V závěru prózy se nachází fragment nazvaný „Manuův deník“ (O diário de Manua), který je ovšem zpočátku vyprávěn heterodiegetickým vypravěčem. Šlechtický syn Manua cestuje na lodi do hlavní města Lourenço Marques. Začne nezadržitelně zvracet a myslí, že ho někdo uhranul. Později Manua, jehož vypravěč používá jako fokalizátora, začne zapisovat do deníku a krátká pasáž je vyprávěna homodiegeticky:

Velitel lodi ani nemá ponětí, co je uhranutí. Jinak by možná pochopil, že jsem ve svém kmeni jako jeden z mála získal přístup do světa bělochů, k jejich jazyku, zvykům a vědomostem. On ale svět černochů, naše barbarské zvyky, závist, která udává směr našim životům, a intriky, které nás den co den zabíjejí, pochopit nedokáže. Až se stanu císařem, s těmihle způsoby namířenými proti našemu Pánu, Otcí nebes a země, skončuji. Budu jedním z prvních, kdo v těchhle afrických zemích přijme a převezme ušlechtilé zvyky bělochů, lidí, kterých si vážím od prvního dne, kdy se mi otevřel přístup k jejich zdravým občanským hodnotám.²⁵⁴

Vyprávění se poté vrací do heterodiegetické perspektivy. Když Manua vyslechne stížnosti portugalského pasažéra – jednoho z těch, kterých si tak vážil pro jeho „občanské hodnoty“ –, že s ním musí cestovat na jedné lodi, dá se ve své kajutě do pláče. Portugalští spolucestující pak nahlas sdělují další rasistické urážky a předsudky vůči černošskému obyvatelstvu, ačkoliv je velitel lodi upozorňuje na to, že Manua je privilegovaný syn císaře. Manua se sice „asimiloval“, vystudoval, naučil se portugalsky... – a přesto se nakonec upíjí k smrti.²⁵⁵ Císařská rodina se ho ze studu, jak podřízeně se k Portugalcům choval, zřekne.²⁵⁶

Koloniální éru popisuje mosambický literární historik Aurélio Cuna jako „dobu konfliktního soužití mezi cizinci a původními obyvateli“ a roky následující po zisku nezávislosti jako „utopickou závrať z revolučního eposu, po níž následovala dystopie plynoucí z nejistoty a z hněvu“.²⁵⁷ Motiv zvnitřněné rasové oprese Ungulani Ba Ka Khosa vkládá i do románu *Ti, kteří přežili noc* (Os sobreviventes da noite), vydaného roku 2005. Vyprávění je

²⁵⁴ O comandante do navio nada entende de feitiço. Se compreendesse alguma coisa talvez entendesse o facto de eu ter sido dos poucos na minha tribo que teve acesso ao mundo dos brancos, à sua língua, aos seus costumes e à sua ciência. Mas ele não pode entender o mundo negro, os nossos costumes bárbaros, a inveja que norteia a nossa vida e as intrigas que nos matam diariamente. Quando eu for imperador, eliminarei estas práticas adversas ao Senhor, pai dos céus e da Terra. Serei dos primeiros, nestas terras africanas, a aceitar e assumir os costumes nobres dos brancos, homens que estimo desde o primeiro dia que tive acesso ao seu civismo são. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Ualalapi*. Maputo – Porto: Alcance, 2022, s. 79–80.

²⁵⁵ KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Ualalapi*. Maputo – Porto: Alcance, 2022, s. 80–84.

²⁵⁶ Manhuna transmitira ao filho e ao neto que Manua fora envenenado pelo pai, pois era vergonha para os nguni ver um filho seu assimilar costumes de outros povos. E o pior, dizia Manhunt, Manua parecia um chope, pois era subserviente aos portugueses. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Ualalapi*. Maputo – Porto: Alcance, 2022, s. 85.

²⁵⁷ CUNA, Aurélio. „O papel da imprensa na formação do cânone literário moçambicano“. In LEITE, Ana Mafalda; LAISSE, Sara Jona a PINHEIRO, Vanessa Rimbau (eds.). *Seis reflexões em torno do cânone literário moçambicano*. Porto, Maputo: Alcance Editores, 2019, s. 57.

zasazeno do dystopického období mosambické občanské války a události tentokrát neprostředkují „vítězní“ fokalizátoři z řad ozbrojených složek po nezávislosti vládnoucí strany FRELIMO, ale z příslušníků opozičních skupin RENAMO. Strany konfliktu nejsou v románu přímo pojmenovány, jedná se o subnaratabilní část narativu, tuto informaci implikovaný čtenář vyrozumí z názvů obchodů a institucí po socialistickém vzoru v případě strany FRELIMO či z mnohobarevných uniforem a rekrutování dětských vojáků, když se mluví o hnutí RENAMO. Heterodiegetický vypravěč obvykle události hodnotí jen nepřímo, ale o mosambickém občanském válečném konfliktu říká, že to byla „bezejmenná a nesmyslná válka“.²⁵⁸

Ubiratã Souza popisuje rytmus prózy jako halucinační. Na vytvoření tohoto dojmu se podílí kromě naturalisticky popsanych válečných zločinů především dlouhá, nedělená souvětí, rychlý spád a neočekávané skoky v časových rovinách.²⁵⁹ V románu jsou velmi silně přítomny orální literatury, postavy Matiase a Malaquiase spolu vedou dlouhé dialogy pouze v obrazných vyjádřeních tradičních přísloví. Dítě narozené ve válečném táboře již tuto znalost postrádá – subnaratabilně je zde takto reprezentován přeryv a ztráta orálního kulturního dědictví v průběhu občanské války.

Zajímavá je také otázka jazyková. Ungulani Ba Ka Khosa píše kurzívou slova cizího původu (například anglická nebo francouzská), slova z místních jazyků ale graficky neodlišuje a román neobsahuje slovníček. Pokud se autor uchyluje k vysvětlivkám, jsou slova a jejich nepřeložitelnost glosovány přímo v textu. Heterodiegetický vypravěč komentuje použití evropského psaného jazyka a to, jaké omezení a „výhody“ tato volba přináší. Při popisu prostředí mosambického venkova sděluje, že jazyk, se kterým pracuje, mu klade jistá omezení: „Kmeny, které jim chránily záda, tvořily obdélník, kterému všichni hanlivě říkali bouda, ale vlastně to bouda nebyla, spíše přístřešek, v běžném smyslu označení, které nám nabízí portugalština.“²⁶⁰ V květnatém popisu postavy používá v portugalštině gramaticky neobvyklou antepozici adjektiva „portugalský“, která pak o to víc zdůrazňuje kvalitu substantiva „jazyk“: „[lidé], pro něž bylo příznačné to, že byli vzdáleni skutečnosti, pro což má jazyk portugalský nádherné a skvostně psané slovo nefelibata [...]“²⁶¹ Fakt, že slovo nemá portugalský ekvivalent, vypravěči slouží jako podnět k tomu, aby se vyjádřil k nadřazené pozici, kterou portugalština

²⁵⁸ „guerra sem nome e sentido“ [...]. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Cavalo do Mar, 2021, s. 94.

²⁵⁹ SOUZA, Ubiratã. *Entre palavras e armas: Literatura e guerra civil em Moçambique*. São Bernardo do Campo: Editora UFABC, 2017, s. 81.

²⁶⁰ Os troncos que protegiam as costas formavam um rectângulo que todos chamavam de curral no sentido pejorativo do termo, pois na verdade não se tratava de curral, mas dum alpendre na vulgar designação que a língua portuguesa nos dá. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Cavalo do mar, 2021, s. 15.

²⁶¹ [pessoas] cujas características era o de estarem longe da realidade, o que em palavra bonita e sumptuosamente grafada na portuguesa língua se diz nefelibata [...]. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Cavalo do Mar, 2021, s. 191.

v minulosti měla: „voly s jejich trusem, jemuž se v místním jazyce říká budula (slovo, které ve vnucené a osvojené portugalštině nemá ekvivalent).“²⁶² Dále v románu heterodiegetický vypravěč vysvětluje, že pro nedostatek jiných výrazů používá portugalské slovo „consulta“ (tj. upozornění, vyjádření, rada...) a následně dopodrobna vyloží význam slova „Kufemba“: „popsanému předcházela porada s duchy předků, jíž se v těchto končinách říká Kufemba (výraz porada jej ovšem neobsáhne v celé šíři, nejpřesnější překlad by byl čichat, pronikat do nejhlubších pachů lidské podstaty, proplouvat nejrůznějšími vůněmi, kteréžto lidský duch v každodenní logice tajemství s jistými obavami opomíjí)“.²⁶³

Vypravěč se zdržuje přímého hodnocení jednání postav (ačkoliv při charakteristice jednotlivých postav využívá ironizující tón): „obchod pana Ximbomana, kteréžto jméno v místním jazyce znamenalo bičík a bělocha tak nazývali kvůli odkazu jeho děda, průkopníka pěstování bavlny, jedince, který v zacházení s dělníky dával průchod své neurvalé povaze, zato k černoškám, s nimiž sdílel lože lásky, choval bezmeznou náklonnost.“²⁶⁴

Román využívá různé fokalizátory, jsou mezi nimi bojovníci povstaleckých jednotek či výše postavení koloniální úředníci, po nezávislosti pak příslušníci vládnoucí strany. Převážně se tedy jedná o postavy, které mohou rozhodovat o životech či smrti vesničanů (ti jsou pouze zmítání událostmi a nemají žádný hlas). Mezi fokalizátory se epizodicky objeví Rosa, mladá žena naverbovaná povstalcí, v jejím případě se ale v románu nenachází žádný popis násilí a vraždění, kterého by se účastnila, pouze dostane zbraň. Mimetická dimenze Rosiny postavy obsahuje zpočátku to, že je jí 23 let, je silná v bocích, má stažený obličej a je to poddajná i vzpurná žena, protože ji v dospívání zneužil strýc.²⁶⁵ Mimetická dimenze jejího strýce je to, že znásilnil kromě Rosy i své tři dcery a pracuje v malém městě jako *cipaio*,²⁶⁶ šéf ochranky pro koloniální správu. Rosa a další epizodické postavy jako její sestřenice nemají rozvinutou mimetickou funkci, zvnitřněnou rasovou opresi zprostředkovávají v tematické dimenzi vyprávění. Sestřenice Rosu označují ji jako „černošku a služku“²⁶⁷ a v jedné hádce prohlásí:

²⁶² bois com a respectiva bosta que em língua local se designa por budula (palavra que não encontra equivalente na imposta e assumida lusa língua).“ KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Caval do Mar, 2021, s. 229.

²⁶³ a sequência descrita era precedida da consulta aos espíritos, termo que nestas terras leva o nome de Kufemba (termo que a consulta não abarca no seu todo, pois a mais exacta tradução seria cheirar, entrar nos odores mais profundos da essência humana, navegar pelos diversos aromas que o espírito humano menoscaba com algum temor na diária lógica do segredo) [...]. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Caval do mar, 2021, s. 155.

²⁶⁴ a loja do Ximbomane, pequeno chicote em língua local, nome porque era chamado o branco, em alusão ao avô, pioneiro na exploração do algodão, indivíduo de um caráter irascível no trato com os trabalhadores, mas de uma afectuosidade sem limites com as negras com que partilhava o leito do amor. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Caval do Mar, 2021, s. 116.

²⁶⁵ Rosa, vinte e três anos, anafada nas ancas, de contraído rosto [...] era uma mulher de trato fácil e difícil. Esta ambivalência às adversidades da vida construiu quando a adolescência lhe tomou o corpo, e o paterno tio [...] resolveu, como antes fizera com as três filhas do primeiro e segundo casamento, tirar-lhe a virgindade [...]. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Caval do Mar, 2021, s. 57.

²⁶⁶ Příslušník koloniálních pořádkových složek rekrutovaný z místního obyvatelstva.

²⁶⁷ „preta e criada“ [...]. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Caval do Mar, 2021, s. 60.

„my jsme přece mulatky, ty jedna černoško!“²⁶⁸ Po vyhlášení nezávislosti odchází do velkých měst a svou identitu opírají o to, že jejich otec, koloniální *cipaio*, byl lepší než černošské obyvatelstvo maloměsta. Zastupují společenskou skupinu, která je přesvědčena o své nadřazenosti založené na předchozí, kolonialismem nastavené hierarchii bez ohledu na probíhající dekolonizaci Mosambiku:

Když jim navíc skončilo dětství a toho roku, kdy se správce v očekávání volání černochoů po svobodě odsunul na čerstvé venkovské povětrí, je otec odpanil, zamířily do velkých měst hledat bělochy a bohatství, protože se nenarodily pro život s černochoy, jak říkaly, a pokud jsme se takto narodily, tak proto, že náš táta *cipaio* je jiný než ten tvůj, kterého jsi ani nikdy nepoznala, Roso!²⁶⁹

Po této epizodě tematizující zvnitřněnou rasovou opresi se následně v narativu rozvíjí mimetická funkce a postupně se dourčuje postava strýce, jehož otcem byl také *cipaio* (schopný při výběru daní zbičovat místní obyvatele k smrti). Rosin strýc po skončení kolonialismu ztrácí privilegovanou pozici, nemůže odejít společně s kolonisty a v novém uspořádání nezávislého státu je označen za reakcionáře a fašistu. Je neplodný, takže tři „mulatské“ dcery nejsou jeho vlastní. V malém městě nemá žádné vyhlídky na změnu, osobní spory a špatné postavení proto řeší vstupem do povstaleckých jednotek a dopouští se nejhorších válečných zvěrstev. Jeho pohnutky stát se žoldákem jsou pochopitelné, nikoliv však vraždy a mučení, kterých se dopouští na civilistech. Rosa podobně jako její strýc vstupuje do opozičních jednotek, kde je jí vysvětleno pouze to, že bojuje proti „národu“ a „komunistům“.

Penete, který vystupuje v příběhu od samého počátku, zastupuje sociální skupinu civilistů i vrahů. Mimetická dimenze postavy obsahuje charakteristiku, že stále vypadá jako dítě. Jako věčný snílek při sobě stále nosí prázdnou ptačí klíčku, a to i přes to, že byl jako chlapec přinucen stát se dětským vojákem. Tematická dimenze postavy se rozvine do tematické funkce: ohledávání limitů lidské krutosti. Když totiž povstalci z traumatizovaných dětí udělají bojovníky, nedospělí vojáci zcela postrádají soucit s bezbrannými, které vraždí.

Další moment, kdy zvnitřněná rasová oprese opět proniká do vyprávění, je v závěru románu, ve které heterodiegetická vypravěčská pozice nečekaně přechází v homodiegetickou

²⁶⁸ nós somos mulatas, sua preta! KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Cavallo do Mar, 2021, s. 61.

²⁶⁹ Ademais, elas, passada a infância, e desvirginadas pelo pai no ano em que o administrador, antecipando-se aos gritos de liberdade dos pretos, se pôs ao fresco da vila, rumaram em direção às grandes cidades à procura de brancos e riqueza, pois não nasceram para viver com pretos diziam, e se assim nascemos é porque o nosso pai *cipaio* é diferente do teu pai que nunca chegaste a conhecer, Rosa! KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Cavallo do Mar, 2021, s. 61.

v rámci souvislého, neděleného textu. Homodiegetičnost promluvy pak tuto pasáž výrazně vyděluje ze zbytku vyprávění. Vypravěč (snad Malaquias, který má mezi vojáky RENAMO přidělenou roli zapisovatele) pak v první osobě množného čísla mluví o škodě, kterou napáchala koloniální minulost:

Sebevražda do naší kultury nepatří. Raději zabijeme někoho jiného, než abychom museli zabít sebe. [...] Rozhlédli jsme se. Cítili jsme zármutek, hněv. A naše tíseň rostla. Bolest vytvořila v našem těle jakousi cystu. Tváří v tvář podmínkám, které nepřály projevům vzpoury, odmítnutí či nesouhlasu, jsme svou bolest uložili do vlastní schránky, která vytvořila cystu nevystupující z našeho těla. Usmívali jsme se na šéfa. Nešetřili jsme zdvořilostmi, poklonkovaním ani obdivem. Mohli jsme se přetrhout, abychom směli bílému muži odnést brašnu, košík či kufr, špičáky na odív. A běloši si mysleli, že černoši jsou velmi poslušní, lehce se dají zpracovat. A s posměšným, pohrdavým a ponižujícím tónem často házeli na zem drobáky jako spropitné, aby se černoši museli ohýbat za úsměvů a výbuchů smíchu bělochů, nadřazeně usazených na odpočinkových terasách.²⁷⁰

Vypravěč zde popisuje proces zvnitřnění útlaku jako odpor, který nemohl být projevený navenek, a proto se obrátil do nitra člověka. Zařazení této pasáže na samý závěr románu chápu jako pátrání po příčině nepochopitelného násilí na neozbrojených civilistech v průběhu občanské války, jehož detailní naturalistické popisy jsou součástí vyprávění *Ti, kteří přežili noc*. „Cysta“ v podobě nastřádaného koloniálního ponižování a nevyřízených účtů obrazně praskla a vlila se do útrob nově nezávislého státu. S obrazem koloniálního období jako zapouzdřené cysty pracuje taktéž svatotomášská básnička Alda Espírito Santo, když v závěru básně „Koloniální kakao“ (Cacau colono) zařazuje sloku: „Kakao / uzamklo ostrovy / odřízlo je / proměnilo v cystu / Neotevirat cystu! / Neotevirat cystu!“²⁷¹ Přímé spojení mezi zvnitřněným útlakem a válečnými zločiny páchanými RENAMO by mohlo být stále považované za supranaratabilní, či antinaratabilní – nevyslovitelné, nebo jdoucím proti

²⁷⁰ O suicídio não está para a nossa cultura. Preferimos matar a ter de nos matar. [...] Olhávamos. Sentíamos dó, raiva. E a nossa angústia ia-se acumulando. A nossa dor formava uma espécie de quisto no nosso corpo. Perante as condições adversas à nossa manifestação de revolta, de negação, de dissentimento, guardávamos a nossa dor num invólucro próprio que formava um quisto não saliente no nosso corpo. Sorrimos para o patrão. Não medíamos as medidas, os rapapés, as adulações. Batiamo-nos por carregar a sacola, o cesto, a mala do branco, com os caninos sempre à mostra. E os brancos pensavam que os pretos eram muito dóceis, fáceis de amestrar. E em tom de gozo, de desprezo, de aviltamento, era frequente os brancos atirarem as moedas da gorjeta ao chão, para que os pretos se curvassem ante os risos e as gargalhadas dos brancos superiormente instalados nas esplanadas de lazer. KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Caval do Mar, 2021, s. 234.

²⁷¹ „Cacau / Fechou as ilhas / Encurralou / Enquistou / Não abrir o quisto! / Não abrir o quisto!“. SANTO, Alda Espírito. *É nosso o solo sagrado da terra: Poesia de protesto e luta*. Lisboa: Ulmeiro, 1978, s. 54.

společenským konvencím. Mosambická spisovatelka Lília Momplé v románu *Sousedé* (Neighbours) z roku 1995 však toto spojení pojmenovává přímo (viz 4.5.2).²⁷²

4.2.2 Vypravěčský hlas mimo lidský čas a prostor v románu *Větry apokalypsy*

Děj románu mosambické prozaičky Pauliny Chiziane *Větry apokalypsy* (Ventos do apocalipse) je zasazen do občanské války mezi vládní stranou FRELIMO a opoziční silou RENAMO (1977–1992) po získání nezávislosti. Jedná se o druhý autorčin román, který byl dokončen roku 1991,²⁷³ poprvé vyšel o dva roky později a v roce 1999 byl publikován v lisabonském nakladatelství Caminho. Vydání z roku 2021 obsahuje slovník s překladem vybraných výrazů do portugalštiny. Paulina Chiziane je nositelkou Camõesovy ceny za rok 2021.

Na počátku vyprávěcí hlas sám sebe ustanovuje pronesením „karinga wa karingana“²⁷⁴ (tedy „bylo nebylo...“ v jazyce ronga). Tímto prologem román navazuje na mosambickou tradici orální literatury, která je v tomto případě transponována do literatury psané.²⁷⁵ Pozice vypravěče vně či uvnitř diegeze je proměnlivá. Není nutné rozklíčovat, zda se událostí přímo účastní, protože se nachází mimo lidský rozměr času a prostoru. Zmiňuje, že je „starý jako svět sám, a přesto mladší než ti, kteří se teprve narodí“²⁷⁶. Díky tomu se může volně pohybovat uvnitř i vně diegeze, vracet se k dávným legendám (v podobě heterodiegetického vypravěče s různou fokalizací) nebo se stát přímo bezejmenným člověkem z davu, který právě prožívá radost nebo válečné útrapy. V jedné pasáži je vypravěč například homodiegetický a promlouvá v množném čísle jménem celé vesnice (či šířeji té části mosambické společnosti, která bojovala v šedesátých a sedmdesátých letech za získání nezávislosti na Portugalsku), katolický kostel pak symbolizuje evropské náboženství a kulturu:

Kostel již ve vesnici nestojí. Z budovy, kterou jsme postavili v potu a krvi pod portugalským bičem, zbyly jen ruiny. Ten pomník jsme zničili v euforii z nabyté svobody. Bůh kostela přišel

²⁷² MOMPLÉ, Lília. *Neighbours: The Story of a Murder*. Harlow: Heinemann, 2001, s. 82.

²⁷³ ADÃO, Deolinda M. „Novos espaços no feminino: Uma leitura de Ventos de Apocalipse de Paulina Chiziane“. In MATA, Inocência a PADILHA, Laura Cavalcante (eds.). *A mulher em África: Vozes de uma margem sempre presente*. Lisboa: Edições Colibri, 2008, s. 199.

²⁷⁴ *Karinga Ua Karingana* je také název vlivné básnické sbírky mosambického básníka Josého Craveirinho původně napsané v roce 1963 a publikované až v roce Karafiátové revoluce (1974).

²⁷⁵ ADÃO, Deolinda M. „Novos espaços no feminino: Uma leitura de Ventos de Apocalipse de Paulina Chiziane“. In MATA, Inocência a PADILHA, Laura Cavalcante (eds.). *A mulher em África: Vozes de uma margem sempre presente*. Lisboa: Edições Colibri, 2008, s. 202.

²⁷⁶ [...] tenho todas as idades e ainda sou mais novo que todos os filhos que hão de nascer. CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021, s. 15.

společně s kolonisty. Vypadal jako oni. Jako kněz. Jako papež. Všichni byli bílí. Chtěli jsme vytvořit společnost bez kostelů, kněží a bílých papežů.²⁷⁷

V jiné části románu popisuje heterodiegetický vypravěč prostřednictvím dětského fokalizátora, jak by podle něj měli vypadat andělé. Děj románu je již zasazen do občansko-válečného konfliktu po zisku nezávislosti, je tedy možné, že i v době probíhajících snah o dekolonizaci dítě nadále vnímalo, jak má vypadat „správný“ katolický anděl. Starší postava dědy pak dítě nepoučuje ani jeho popis nevyvrací.

Dědo, znáš anděly? Viděl jsi někdy nějakého? Já ano, když jsme měli katechismus v kostele. Jsou bílí, nosí dlouhé bílé šaty a vlasy mají světlé a rovné jako kukuřičné vlasy.²⁷⁸

Text se zde vrací k jednomu z momentů, při kterém mohlo dojít ke zvnitřnění útlaku. Vypravěč ale na tyto momenty explicitně neupozorňuje. Náboženství bylo vedle školství, zákonodárství a sdělovacích prostředků jedním z nástrojů, s jehož pomocí kolonialisté ukotvovali myšlenky o nadřazenosti kolonizátorů a méněcennosti kolonizovaných v kolonizovaných územích.²⁷⁹ Rozsáhlé příklady metaforického užívání odstínů černé a bílé v náboženské symbolice a s nimi spojených morálních odsudků uvádí Frantz Fanon v textu *Černá kůže, bílé masky* (1952):

V Evropě Zlo představuje černochoch... Katem je černý člověk, Satan je černý, mluví se o temnotě, je-li člověk špinavý, je černý, ať už jde o špínu tělesnou či duševní. Byli bychom překvapeni, kdybychom si dali tu práci a všechny tyto výrazy sesbírali, jak mnoho z nich černochocha ztotožňuje s hříchem. V Evropě představuje negr, ať už konkrétně či symbolicky, špatnou stránku osobnosti. Dokud nepochopíme toto tvrzení, budeme nevyhnutelně hovořit o „černé otázce“ bez výsledku. Černá, tma, stín, temnota, noc, labyrinty země, propastné hlubiny, očernit něčí pověst; a na druhé straně jasný pohled nevinnosti, bílá holubice, pohádkové, rajske světlo. Nádherné plavovlasé dítě, kolik je v tomto výrazu míru, kolik radosti, a hlavně kolik naděje! Nic, co by se dalo srovnat s nádherným černým dítětem: to je doslova zcela nepatřičné. Nebudu se přece vracet k příběhům černých andělů. V Evropě, tedy ve všech

²⁷⁷ Na aldeia já não há igreja. Restam apenas ruínas do edifício por nós construído com suor e sangue à custa do chicote português. Destruímos este monumento na euforia, porque tínhamos conquistado a liberdade. O Deus daquela igreja veio com os colonos. Era parecido com os colonos. Com o padre. Com o papa. Eram todos brancos. O que queríamos era construir uma sociedade sem igrejas, nem padres, nem papas brancos. Os padres pé-descalços invadiram depois a aldeia, havia-os aos montes mas agora fugiram da fome. CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021, s. 138-139.

²⁷⁸ Avô, conheces os anjos? Alguma vez já viste um? Eu vi, no catecismo lá na igreja. São brancos, vestem roupas brancas, compridas, têm cabelos claros e lisos como as barbas de milho. CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021, s. 105

²⁷⁹ TAMALE, Sylvia. *Decolonization and Afro-Feminism*. Wakefield: Daraja Press, 2020, s. 7.

civilizovaných a civilizujících zemích negr symbolizuje hřích. Archetyp nízkých a podřadných hodnot zosobňuje negr.²⁸⁰

V závěru díla je vypravěč heterodiegetický a jako fokalizátora krátce vyžije jednoho člověka z davu přihlížejících vesničanů. Přišli oslavit konec válečných hrůz a přírodních katastrof, které je postihly. Postava kněze je zde popsána zcela v logice koloniální evropské křesťanské symboliky:

Lidé jsou okouzleni jeho postojem, jeho postavou, tou krásou a dokonalostí. Kněz je bílý, je světlollasý, vzdělaný, má modré oči, stojí při nás, trpí s námi, a navíc mluví naší řečí! Je to opravdový zástupce Boží, ale ne, lidičky, je to samotný Bůh, Ježíš Kristus sestoupil do kraje Monte!²⁸¹

Církevní obřad však netrvá dlouho, protože do vesnice vtrhnou vojenské jednotky a obyvatelé a obyvatelky zmasakrují (včetně kněze, jehož plavovlasá hlava se odkutálí od těla). Ve vyprávění je to druhý náboženský obřad s tragickým vyústěním, první z nich (tradiční *mbelele*) skončil taktéž vojenským napadením vesnice.

Ani probíhající dekolonizace nevymazala vzpomínky starší mosambické generace na útlak a nucenou práci (*xibalo*), které byla za kolonialismu podrobena. Po humanitární katastrofě se lidé z vesnice obávají přijmout materiální pomoc ze zahraničí, přestože je nabízena bezplatně:

Starší lidé z toho nejsou nadšení, vypadají ustaraně. Spojují si chystanou pomoc s kolonizací, někteří z nich museli xibalovat. [...] Je nutné věřit, že lidé se mění, to oni vědí, ale lidová moudrost praví, že jablko nepadá daleko od stromu. Každý ví, že v tomhle krutém světě nikdo nikomu nic nedá zadarmo.²⁸²

Téma zvnitřněného útlaku se ve vyprávění objevuje několikrát. Ačkoliv se román, jak již bylo zmíněno, odehrává během občanské války, a tedy po oficiálním konci portugalského

²⁸⁰ FANON, Frantz. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: tranzit, 2011, s. 161–162.

²⁸¹ O povo extasia-se com aquela pose, aquela estatura, aquela beleza e perfeição. O padre é branco, é loiro, é culto, tem olhos azuis, está ao lado da gente, sofrendo o sofrimento da gente e ainda por cima fala na língua da gente! É mesmo representante, de Deus, mas não, ele é mesmo Deus, Jesus Cristo desceu às terras do Monte, minha gente! CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021, s. 288.

²⁸² Os mais velhos não ficam felizes, parecem preocupados. Fazem uma ponte entre a ajuda que vão receber e a colonização, alguns deles trabalharam no xibalo. [...] É preciso acreditar na mudança dos homens, eles sabem disso, mas a sabedoria popular ensina que filho de peixe é peixe e filho do cobra cobra é. Toda a gente sabe que, neste mundo cruel, ninguém dá nada em troca de nada. CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021, s. 248.

kolonialismu, stále zde s určitou setrvačností doznívají koloniální formulace – například dělení obyvatelstva na první, druhou a třetí kategorii. Vypravěč ohledně postav se zvnitřněnou rasovou opesí nevynáší žádná hodnotící stanoviska.

„Osud černocho je černý,“ prohlásí jeden z mužů.

„Ano, to je pravda,“ souhlasí druhý, „narodili jsme se, abychom trpěli, jsme uhlí, co živí oheň, lidé třetí kategorie. Odpočineme si jen v nebi, na zemi ne.“²⁸³

Část textu o uhlí parafrázuje první verše básně „Grito negro“ Josého Craveirinho. Narozdíl od Craveirinhovy básně však postavy *Větrů apokalypsy* nedochází k závěru, že utrpení a bezpráví nemůže trvat věčně. Koloniální relikty se pak častěji vynořují v momentech, kdy obyvatelstvo vesnice z nepochopitelných vnějších příčin velmi trpí. Právě zvnitřněný útlak vesničanům možná neumožňuje reagovat účinnou obranou, ale vede je přijímat utrpení s odevzdaností jako svůj úděl: „lidé se dají vést jako beránci až ke konečnému určení, kde není začátku ani konce [...]“.²⁸⁴ Tato rezignovaná pozice jim dlouho znemožňuje bránit se RENAMO jednotkám, které s využitím dětských vojáků přicházejí venkovany opakovaně vyvražďovat. Situace se mění až s postavou „venkovského hrdiny“ Sixpence, který se ujme vedení skupiny uprchlíků a vymyslí jednoduchou obrannou taktiku. Drobné vítězství jim dodá energii čelit dalším válečným krutostem.

4.3 Představa „rasového vývoje“

V této podkapitole se zaměřuji na to, jak autoři zpracovávají téma představy „rasového vývoje“ a jaký vliv má na chování fikčních postav. Zařazuji povídku Josého Luandina Vieiry (*1935) „Příběh o zloději a papouškovi“, kapverdský román *Ikarív sen Onestalda Gonçalves* (*1954) a román spisovatelky Dulce Marii Cardoso (*1964) *Návrat*. Prózy Luandina Vieiry a Onestalda Gonçalves se dotýkají také toho, jak pracovat s kreolštinami a místními jazyky v portugalsky psaném textu. Kapverdský prozaik Gonçalves kreolštinu překládá do portugalštiny a snaží se zvolit zápis, který by připomínal mluvený projev. Luandino Vieira oproti tomu kimbundštinu nechává bez překladu.

²⁸³ — Destino de preto é coisa preta — diz um dos homens.

— É verdade, sim — concorda o outro —, nascemos para sofrer, somos carvão para a fogueira consumir, gente de terceira categoria. Descanso só no Céu, na Terra não. CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021, s. 203.

²⁸⁴ o povo deixa-se conduzir como cordeiros para o último destino onde não há princípio nem fim [...]. CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 147.

4.3.1 Příběh o zloději a papouškovi ze sbírky Luuanda

Autor povídky „Příběh o zloději a papouškovi“ José Luandino Vieira (vlastním jménem José Vieira Mateus da Graça) se narodil v Portugalsku a jako tříletý se s rodiči odstěhoval do Angoly.²⁸⁵ Na konci sedmdesátých let proto jeho tvorbu portugalská literární historici zahrnovali do kánonu portugalské literatury.²⁸⁶ Díky politické účasti v národně osvobozeneckém hnutí a podílu na vzniku Angolské lidové republiky je angolským občanem a spisovatelem, ač v současnosti dlouhodobě žije v Portugalsku. V roce 2006 získal Camõesovu cenu, ale odmítl ji převzít.

Povídkový soubor s názvem *Luuanda* vyšel poprvé v roce 1964, tedy deset let před skončením koloniálního režimu. V roce 1961 byl José Luandino Vieira odsouzen za politickou činnost ke čtrnácti letům vězení, z nichž si nakonec odseděl jedenáct a větší část trestu strávil v koncentračním táboře Tarrafal.²⁸⁷ Jeho texty se snaží přiblížit psané vyjádření oralitě, jazyk má hybridní experimentální povahu, často využívá slovní zásobu či gramatické postupy z městských dialektů a výrazy z kimbundštiny.²⁸⁸ Vybrané Vieirovy prózy vydalo nakladatelství Odeon ve sbírce *Kdysi v Angole* v roce 1980. Polovinu z šestice zařazených povídek přeložila Pavla Lidmilová a druhou trojici Vlasta Dufková, rozená Macková. Úryvky z povídky „Příběh o zloději a papouškovi“ (Do Ladrão e do Papagaio) uvádím s drobnými úpravami v překladu Pavly Lidmilové.

Povídka nazvaná „Příběh o zloději a papouškovi“ (Do Ladrão e do Papagaio) je ve sbírce *Luuanda* řazena jako druhá a odehrává se v angolském hlavním městě na okraji čtvrti Sambizanga. Díky Josému Luandinovi Vierovi se tato část Luandy propsala i do dalších děl angolské literatury a kinematografie z období před získáním nezávislosti.²⁸⁹ Časově je děj situován do blíže neurčeného období po prosinci 1961, všechny postavy povídky tedy žijí v koloniální Angole. V zemi ale již započaly snahy o nezávislost na Portugalsku i represe ze

²⁸⁵ LIDMILOVÁ, Pavla. „Případ Luandino Vieira“. In VIEIRA, José Luandino. *Kdysi v Angole*. Praha, Odeon, 1980, s. 184.

²⁸⁶ ŠPÁNKOVÁ, Silvie. „Angola a Mosambik“. In KYLOUŠEK, Petr a kol. (ed.). *Globalizace v literatuře: Centra a periferie v románských literaturách Amerik a Afriky*. Brno: Masarykova univerzita, Host, 2023, s. 290.

²⁸⁷ LIDMILOVÁ, Pavla. „Případ Luandino Vieira“. In VIEIRA, José Luandino. *Kdysi v Angole*. Praha, Odeon, 1980, s. 184.

²⁸⁸ WALLER, Thomas. Recreating Resistance: Translating José Luandino Vieira's Luuanda. *Xanthos: A Journal of Foreign Literatures and Languages*. 2019, č. 1, s. 56.

²⁸⁹ V ulicích Sambizangy se odehrává také povídka s názvem „Příběh o slepici a vejci“ (Estória da galinha e do ovo) ze sbírky *Luuanda*. V roce 1972 natočila Sarah Maldoror na území Konžské republiky svůj první hraný film *Sambizanga* (přímo v Angole v té době nebylo možné na snímku pracovat, protože zde ještě probíhal boj proti portugalským jednotkám). Pro filmový scénář *Sambizangy* Mário Coelho Pinto de Andrade (angolského básník, esejista a literární kritik, jeden ze zakladatelů strany MPLA) adaptoval Luandinovu prózu *Pravdivý život Domingose Xaviera* (A vida verdadeira de Domingos Xavier, 1961).

strany PIDE. Na antikoloniální hnutí upozorňují obrazné pasáže povídky, například nemožnost úplného zničení ledvinovníku, jehož kořeny sice mohou být vypáleny, ale vždy vyraší znovu.²⁹⁰

Vypravěčský hlas v rychlém tempu řetězí vyprávění o různých postavách. Sám sebe blíže nedefinuje a nejprve se jeví jako vně stojící pozorovatel událostí. Implikovaného čtenáře ujišťuje, že se události staly přesně tak, jak je vypráví – čímž paradoxně nabourává iluzi spolehlivosti. V úplném závěru povídky pak přechází z heterodiegetického vyprávění do homodiegetické roviny a přímo upozorňuje na svou nespolehlivost, když pronese, že příběh je „z druhé ruky“ a nikdy se neodehrál.²⁹¹ Tato kontradiktorní vyjádření upozorňují na syntetickou dimenzi postav povídky.

Fokalizace je variabilní, nejprve jsou události podány skrze drobného zlodějíčka Lomelina dos Reise (domácky Dosreise). On i jeho žena jsou kapverdského původu a ve vyprávění je pouze naznačeno, že ze souostroví pravděpodobně unikli před chudobou. Když se na Dosreise ostatní postavy zlobí, označují ho jako „Kapverďana“.²⁹² V koloniální Luandě se ale Dosreisův původ (a světlejší kůže) pojí i s určitými privilegii, například se automaticky nestává prvním podezřelým ze zločinu. Na tuto „výhodu“ Dosreise v cele upozorňuje jeho spoluvězeň Xico Futa:

„To víš, Dosreisi! To dělá ta tvoje bílá kůže, každé neví, že jsi Kapverďan...“

„Co to s tím má společného?“

„Moc, bratře Dosreisi, moc! Takhle můžou říct, že to vyrábíš sám, že jsi majitel. Když bude mít plno sudů černoch, tak mu to neprojde, ale takhle je to i v pořádku...“²⁹³

Dosreisův vzhled, který mu má v koloniální logice propůjčit vážnost, kontrastuje s jeho životem pobudy a lapky. Stává se proto terčem posměšků ostatních vězňů. Muži v cele Dosreisovi našeptávají, že se na něm jako na „civilizovaném“ muži – ač zchudlém zlodějíčkovi – pořádková služba dopouští nespravedlnosti. Nevypravitelnou částí narativu je pak to, jak by s ním koloniální policie ve vězení nakládala, pokud by byl běžným angolským vězněm bez tohoto privilegia, což mohlo být v době vzniku prózy považováno za subnaratabilní, protože to

²⁹⁰ VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 71.

²⁹¹ E isto é verdade, mesmo que os casos nunca tenham passado. VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 122.

²⁹² [...] era um polícia para lhe respeitarem e ele jurara se iam lhe largar punha chicotes nesse cap'verde... VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 57.

²⁹³ — Pois é, Dosreis! Você, com essa pele de branco, não vão saber você é cap'verde... — E depois, isso tem nada? — Tem, mano Dosreis, tem! Assim podem dizer você mesmo fábrica, você é que é o dono. Se é preto e tem muitos barris, não podem lhe aceitar, mas assim até é bom... VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 66–67. (Původní překlad Pavly Lidmilové je v tomto úryvku upraven.)

bylo všeobecně známé. Dalším důvodem mohla být existence cenzury (autor povídky psal ve vězení).

Ale to už bylo všem pro legraci a ani ho neposlouchali, jenom po něm zlomyslně pokukovali a hučeli do Lomelina: to po něm nikdo nemůže chtít, aby takový civilizovaný, čistý člověk jako on, sice trochu otrhaný, ale to nevádí, lezl v jednu hodinu v noci pod sprchu, v takové zimě, jako buhvíjaký šupák...! A to jenom proto, aby ho znova poštváli proti dozorcům a užili si ještě trochu legrace.²⁹⁴

Fokalizace se těkavě přesouvá z jedné postavy na druhou, každá z nich pak do příběhu vkládá další perspektivy a události. Často se hranice, s čí focalizací je příběh vyprávěn, stírá. V jednom momentu hovoří jeden z vězňů, kteří sdílejí celu v průběhu noci, ale postupně se posouvá k angolskému dozorcovi Zuzému. Ten je sice v mocenské pozici (a vězně může dle libosti bít), na místní policejní stanici ale vykonává „špinavou práci“. Nedostalo se mu vyššího vzdělání a jeho znalost jazyka kolonizátora je omezená:

Dozorce Zuzé už je takový, vykládal kamarád Futa a líčil všechny jeho slabé stránky, poučil Dosreise, jak z něho při menáži vymámit o chleba víc, jenom na něj musí slušně, jako rovný s rovným, když sem ráno přijde a zahlasí na pozdrav:

„Dobrý den, panstvo!“

Kdepak uazekele kié-uazeka kiambote, ani nápad, jen takhle civilizovaně, jak on říká, potom si ovšem s krajany rád popovídá a to už sem tam padne i kimbundské slovo, sám si to přeje, protože skutečně dobře portugalsky na ně mluvit nemůže, teď si dělá zkoušku ze třetí třídy, a proto nechce mluvit portugalsky jako kdekdo, snaží se mluvit co nejlíp.²⁹⁵

V povídce je takto v krátkosti představena hierarchie mezi jazyky, kterými se v šedesátých letech v Angole mluví. Přestože se kimbundština používá v každodenní komunikaci, ovládnout

²⁹⁴ Mas ninguém que lhe ouvia já, só gozavam, com olhares malandros no auxiliar, e falavam baixinho para Dosreis: não havia direito, um homem como ele, assim civilizado e limpo, a roupa estava velha, verdade, mas não adiantava, fazerem-lhe tomar banho no cacimbo, uma da manhã, parecia era um qualquer!... VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 58. (Pavla Lidmilová spojení „homem civilizado“ překládá jako „slušný člověk“.)

²⁹⁵ Era assim o auxiliar Zuzé, como foi lhe contando mano Futa, explicando todas as fraquezas, ensinando, para Dosreis saber, como é podia lhe cassumbular um pão mais, na hora do matabicho, só precisava falar bem mesmo, conversa de pessoa igual, quando Zuzé entrava, de manhã, para cumprimentar com a voz grossa dele:
— Bom-dia meus senhores!

Nem uazekele kié-uazeka kiambote, nem nada, era só assim a outra maneira civilizada como ele dizia, mas também depois ficava na boa conversa de patrícios e, então, aí o quimbundo já podia se assentar no meio de todas as palavras, ele até queria porque falar bem-bem português não podia, o exame da terceira é que estava lhe tirar agora e por isso não aceitava falar um português de toda a gente, só queria falar o mais superior. VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 60.

jazyk kolonizátora je pro dozorce otázkou prestiže a možného kariérního postupu a vězněným může přinést materiální výhody. Z cely se pak vyprávění skokem přesouvá ke vztahu dvou mladých lidí v prostředí koloniálního režimu. Vypravěč heterodiegeticky vypráví zápletku o Garridovi (hanlivě přezdívaném Kam'tuta, v českém překladu Stydlín). Narozdíl od ostatních postav je Garridův vzhled v povídce jasně definován. Je to mladý muž („skoro kluk“ – což podtrhuje jeho bezbrannost), „světlý mulat“ s modrýma očima a ochrnutou nohou, kterou za sebou tahá a kvůli které je terčem posměšků. V případě této postavy vystupuje silně do popředí mimetická dimenze. Vypravěč buduje etické napětí a vyvolává soucit s postavou:

„Ale jdi! Takovej mrzák, hubenej jako lunt, pajdá na jednu nohu. Mulat.“

„Nepamatuju se, bratře...! Mrzák... počkej...“

Jedině, že by to byl ten, co čistí boty hned před Majestikem, no jo, světlý mulat, jmenuje se Garrido, modré oči, skoro ještě kluk, je to tak? Že ano, to je on, potvrdil Dosreis; a vysvětloval, že děcka na něj pokřikují Stydlín, však víš, kluk se kvůli chromé noze stydí spát s ženskýma a tak...²⁹⁶

Stydlín Garrido miluje Inácii Domingas, která pracuje u bělošské ženy. Veškerou frustraci z života v podřízeném postavení služky si pak Inácia vybíjí právě na Garridovi, kterého nevybíravě ponižuje. Vypravěč dodává, že rasistické obraty Inácia používá v momentě, kdy je smutná z toho, že nikdy nebude mít takový život, jaký si vysnila a opakuje pouze to, co zaslechla z úst své zaměstnavatelky. V subnaratabilní rovině pak zůstává nevyprávěno, že táž slova byla pravděpodobně velmi zraňující i pro ni, a nyní je může použít vůči někomu dalšímu. Garridovi jeho milostný cit zabraňuje se jakkoliv ohradit, proto si vztek vybíjí na „ubohém papouškovi z periferie“, který „ani to bidýlko nemá, nic...“.²⁹⁷ Inácia svému cititeli vyčítá tělesné charakteristiky, které mladý muž nikdy nemůže změnit, mladík se po vyslechnutí urážek stydí a uvažuje, zda by nebylo lepší se zabít:

²⁹⁶ — Sukua?! Um rapaz coxo, estreitinho, puxa sempre a perna aleijada. Mulato.

— Não lembro, mano!... Aleijado... espera...

Só se fosse esse o tal que tinha um caixote de engraxar ali mesmo na frente do “Majestic”, espera só, um mulato-claro, o nome dele é Garrido, olhos azuis, quase um monandengue ainda, não é? Que sim, ele mesmo, confirmou Dosreis; e explicou a alcunha que estavam lhe chamar nos miúdos era o Kam'tuta, você percebe, mano, o rapaz tem vergonha de dormir com as mulheres por causa a perna assim, e depois... VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 63.

²⁹⁷ [...] coitado papagaio de musseque, [...] nem tem poleiro nem nada. VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 122.

„Podělaný mulate! Mrzáku jeden! Bezhohá sračko! Myslíš, že si mě můžeš koupit touhle opičárnou? Padej! Vypadni! Jdi do prdele! Jdi pryč, ty mulatská opice, ty šašku!“²⁹⁸

Inácia se má dojem, že se skrze své pracovní místo přiblížila „bělošství“ a sňatkem s nebělochem by v koloniální společenské hierarchii klesla na nižší pozici. Vypravěč také použije často používaný dobový obrat „nezpomalit rasový vývoj“.

[...] Inácia ráda zašla pod šefleru a dala se s ním do řeči, nechala ho povídat spoustu věcí, které druzí nikdy neříkají, a slov, která jí ukazovala, co nemůže být, ale co by bylo dobré, kdyby to být mohlo, totiž vést s ním život, jaký jí nasliboval, i kdyby se měl kvůli tomu udřít, to nevadí. Ale když jí pak přišlo líto, že ta slova připomínající sladké, teplé víno, která tak ráda poslouchala, nejsou nic než lež, začala si z něho dělat legraci, posmívala se mu pro jeho chromou nohu a strach vyspat se s ženskou, a to už ze sebe sypala všechny řeči, představy a nápady, které měla od své paní, a dušovala se, jako by chtěla přesvědčit sama sebe, že si nevezme jiného než bělocha, přece nezpomalí vývoj rasy s nějakým mulatem, ať ho ani nenapadne.²⁹⁹

Inácia v příběhu zastupuje společenskou skupinu angolského obyvatelstva, které se v šedesátých letech snaží raději přiblížit utiskovateli, než se proti němu postavit. Luandino Vieira tuto tematickou dimenzi i na velmi omezené ploše rozvíjí do tematické funkce. Inácie sní o tom, že jednou bude jako „její paní“ – o čemž tuší, že je to nemožné uskutečnit. Toto životní směřování mladé ženě nepřináší klid a spokojenost, namísto toho v ní vzbuzuje lítost a frustraci, kterou si musí vybit na bezbranném Garridovi. Přestože někdy se v chlapcově blízkosti cítí dobře. Ambice uniknout z chudoby tím, že se přiblíží majetné bělošské „paní“, nakonec dvojici zcela zabrání rozvinout opravdový vztah.

„Poslouchej, Garrido,“ ještě pořád mu tak říkala, zlobit se teprve začínala. „Už jsem ti přece pověděla, že chci bejt jako moje paní, ne?“

²⁹⁸ — Sungaribengo de merda! Filho da mãe aleijado! Sem-pernas da tuji! Pensas podes-me comprar com brincadeira de macaco, pensas? Tunda! Tunda! Vai 'mbora saguim mulato, seu palhaço!... VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 91.

²⁹⁹ [...] Inácia gostava ir embaixo da mandioqueira e ficar pôr conversas, deixar ele dizer muitas coisas nunca que tinha-lhes ouvido falar noutros, palavras que lhe descobriam o que não podia ser mas ia ser bom se pudesse ser, viver uma vida como Garrido prometia com ela ele arranjava, nem que se matava num trabalho qualquer, não fazia mal. Mas, depois, já com a tristeza da mentira dessas palavras ela gostava ouvir, pareciam vinho abafado, doce e quente, Inácia começava gozar, xingava-lhe a perna coxa, o medo de ele deitar com as mulheres e, nessa hora, adiantava pôr todas as manias, todas as palavras e idéias a senhora estava lhe ensinar ou ela costumava ouvir, e jurava, parecia ela queria se convencer mesmo, ia se casar mas era com um branco, não ia assim atrasar a raça com mulato qualquer, não pensasse. VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 74. (Ve spojení „nezpomalit vývoj rasy“ a botanického názvu „šeflera“ upravuji překlad Pavly Lidmilové z osmdesátých let).

Z hloubi hladké, pečlivě vyholené, div ne dětské tváře se na ni dívaly oči zbitého psa. A ty oči Inácii ještě víc dopalovaly, utvrzovaly ji v pocitu, že chlapec stojí za víc než ona sama, přes ty své manýry kluka, který se ještě nevyspal se ženskou a o životě nic neví, myslí si, že se dá žít ze zamilovaných řečí. A právě proto ho chtěla trápit, vždycky jí dělalo dobře, když ho mohla zahanbit.

„A ještě něco, Stydlíne...“

Svěsil hlavu a hladká pleť se hned všude zvrásnila, hlad jí nestačil napnout a smutkem zestárla, přestože byl ještě kluk.

„...varuju tě, rozumíš? Nezapomeň! Ať tě ani nenapadne mě zdravít, když mě potkáš s paní, je ti to jasný? Neopovaž se mě pozdravit! Jinak ti rovnou na ulici řeknu, co si o tobě myslím!“

„No dobře, jak chceš, Inácie.“

„Bud' zticha, teď mluvím já! Nebo si myslíš, že si oblíknu šaty, který mi dá paní, že si vezmu vysoký kramfleky a namaluju si pusu – a taky že to udělám, nemysli si! –, aby mě pak zdravil kdejakej pobuda? Co?“³⁰⁰

Heterodiegetický vypravěč se zdržuje přímého hodnocení jednání postav, nicméně po přesunu do homodiegetické narace v závěru povídky prohlásí o Inácii, že je „malá mrška“. Dívčino laškovně označení pak ostře kontrastuje s tím, jak se chová a co si Garrido musel prožít:

Můj příběh. Jestli je hezký, nebo škaredý, ať posoudí ten, kdo umí číst. Ale věřte mi, že tak jsem to slyšel, a nedovolím, aby někdo pochyboval o Dosreisovi, který má ženu a dvě děti a krade kachny, poctivou práci nenajde; o Stydlínu Garridovi, ochrnulém po dětské obrně, kterému se posmívá i papoušek; o Inácii Domingasové, malé mršce, která si myslí, že služka bílé paní je také bílá – [...]

[...] A je to pravda, i kdyby se to vůbec nikdy nepříhodilo.³⁰¹

³⁰⁰ — Olha até, Garrido! — ainda lhe falava assim, a zanga estava só principiar. — Já te falei uma vez eu vou ser como a minha senhora, ouviste? Uns olhos de cão batido miravam-lhe lá no fundo da cara dele, lisa, da barba feita com cuidado, parecia era monandengue. E esses olhos assim ainda raivavam mais Inácia, faziam-lhe sentir o rapaz era mais melhor que ela, mesmo que estava com aquelas manias de menino que não dormiu com mulher, não sabe nada da vida, pensa pode-se viver é de palavras de amor. Por causa essa razão queria-lhe magoar, envergonhar-lhe como cada vez gostava de fazer. — E olha mais, Kam'tuta... A cabeça dele caiu e a pele lisa ficou cheia de riscos em todos os lados, a fome não enchia as peles e a tristeza punha-lhe velhice, mesmo que era um mais novo. — ...aviso-te, enh?! Ficas avisado! Quando eu vou com a minha senhora, você nem que me cumprimenta, ouviste? 'tás perceber? Nem que t'atreves a cumprimentar! Senão t'insulto mesmo aí no meio da rua! — Pronto, está bem, Inácia. — Cala-te a boca, eu é que falo! Ou você pensa eu vou vestir os vestidos minha senhora me dá embora, vestir sapato de salto, pôr mesmo batom — se eu quero, ponho, ouviu? Ponho! —, para ser ainda cumprimentada por um qualquer átoa como você? Pensas? VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 81.

³⁰¹ Minha estória. Se é bonita, se é feia, os que sabem ler é que dizem. Mas juro me contaram assim e não admito ninguém que duvida de Dosreis, que tem mulher e dois filhos e rouba patos, não lhe autorizam trabalho honrado; de Garrido Kam'tuta, alejado de paralisia, feito pouco até por papagaio; de Inácia Domingas, pequena saliente, que está pensar criado de branco é branco — [...] E isto é a verdade, mesmo que os casos nunca tenham passado. VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 121.

Po jednom velmi ponižujícím „výstupu“, kdy musí Garrido před Inácií chodit po rukou s ochrnutou nohou obtočenou kolem krku, aby si vysloužil její polibek, se mladý muž začne chovat docela jinak. Když na ulici zaslechne, jak ho jeho přátelé pomlouvají, vzepře se, dokáže, „že život se dá snášet se vztyčenou hlavou, když je třeba“.³⁰² Garridova drobná, osobní vzpoura byla v době vzniku povídky nejspíš čtena jako podnět k širší revoluci utiskovaného angolského obyvatelstva.

Portugalské vydání z roku 1997 obsahuje vydavatelem doplněný slovníček na konci knihy, ale autor pravděpodobně kimbundštinu překládat nezamýšlel. Stejně tak postupovala autorka českého překladu Pavla Lidmilová a většinou kimbundské výrazy z českého textu graficky nevyčlenila (český překlad ale upravovala tak, aby byl pro čtenářstvo srozumitelný bez vysvětlivek). Překládá pouze kolokviální výrazy v angolské portugalštině (jako například „matabicho“, označení pro snídani). Výjimkou je Ináciina věta v kimbundštině („Katul’o maku, sugadibengu...“ / „Dej ty pracky pryč, mulate...“),³⁰³ kterou Pavla Lidmilová překládá v poznámce pod čarou a která je důležitá pro pochopení postavy.

4.3.2 Kapverdský román *Ikarův sen*

Heterodiegeticky vyprávěný román Onestalda Gonçalvese *Ikarův sen* (O sonho de Ícaro) vyšel v roce 2019 a získal cenu Arnalda Franço, která se uděluje s cílem propagovat portugalštinu a podpořit literární talenty na Kapverdských ostrovech.

Román je zasazen do prostředí tří portugalských kolonií (Kapverdských ostrovů, Svatého Tomáše a Angoly) a do severoamerického New Bedfordu. Nejpodrobněji je prostor popsán v případě kapverdského ostrova Fogo, kde je tempo vyprávění nejpomalejší. Prostředí jsou nejméně dourčena, když se příběh odehrává v Angole. Události zde nabírají rychlý spád, protože se země po Karafiátové revoluci zmítá v chaosu způsobeném občanskou válkou. Na počátku díla je děj vsazen do období salazarismu, toto časové určení je čitelné skrze epizodickou postavu lékaře narozeného v jedné z portugalských kolonií, který se chtěl připojit k ozbrojenému hnutí za nezávislost, ale byl odhalen tajnou policií PIDE a odeslán na ostrov Fogo pracovat v sãofilipské nemocnici. Děj lze zasadit do přibližného historického období i z drobných narážek, například když se jedna z postav zapomene a začne ve městě hlasitě

³⁰² [...] uma pessoa aguenta de frente os casos da vida, quando é preciso. VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997, s. 103.

³⁰³ VIEIRA, José Luandino. *Kdysi v Angole*. Praha, Odeon, 1980, s. 24.

kritizovat chudobu panující na souostroví a ostatní ji okřikují, že je to nebezpečné. V závěru vyprávění zazní píseň „Grândola Vila Morena“, přímo odkazující k 25. dubnu 1974. Proti koloniálním autoritám postavy aktivně žádná spojenectví nevytvářejí. Spíše zde funguje něco, co by se dalo nazvat pasivní rezistencí. Lidé si v románu finančně vypomáhají, ať již v rámci širšího rodinného kruhu a přátel, nebo i během náhodných setkání. Odmítnout někomu pomoci je vypravěčem opakovaně odsuzováno jako přestupek proti společenským konvencím.

Román je napsán portugalsky s občasným využitím substantiv a adjektiv z kapverdské kreolštiny, která jsou od zbytku textu oddělena uvozovkami a přeložena do portugalštiny ve slovníku na konci díla. Když se jedná o celé věty v kreolštině, jsou psány kurzívou a portugalský překlad následuje v textu v závorce. Pokud postavy mluví pouze kreolsky jako otec Ernesto, jedná se o zápis v portugalštině s několikanásobně opakovanými literami naznačujícími nezvyklou výslovnost. Dialog Ernesta s jeho sestřenicí pak vypadá takto:

„Co se stalooo? Nemluvte nesmysly. Poletuje tu ‚sujo‘ a v tuto ‚minguado hodinu‘ je velmi nebezpečné něco takového vůbec vyslovit.“

„Neviděla jste sestřenko balíček, který jsem měl pod matrací? Protože já...“

„Jaký balííííček?“ Předstírala, že o ničem neví.

„Balííííček s... Peeeněěězi...“

„Nic nevím. Kolik peeeněěěz bylo v tom balíčku?“

„Třicet cooonntos?“ [...]

„Co je vám bratraaanče? Cítíte se špaaatně?“

„*Djaamm moreeé* (Už jsem zemřel)!³⁰⁴“

Nutno dodat, že v kapverdské kreolštině vznikají svébytná prozaická díla – lze jmenovat například román *Pramen* (Odju d’agu) Manuela Veigy, poprvé vydaný v roce 1997 a zasazený taktéž do prostředí ostrova Fogo. Veiga nicméně ve své próze pro zápis kreolštiny používá ALUPEC (Alfabeto Unificado para a Escrita do Cabo-Verdiano), standardizovaný

³⁰⁴ — O que aconteceuuuu? Não diz asneiras. O «sujo» anda solto e nessa «hora minguado» é muito perigoso estar a dizer essas coisas. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 92–93.

— A prima não viu um embrulho que eu tinha debaixo do colchão? É que eu...

— Que tipo de embruuulho? Ela fingia que nada sabia.

— Um embruuulho com... dinheeeiiiro...

— Eu não sei de nada. Quanto dinheeeiiiro é que havia neste embruuulho?

— Trinta cooonntos? [...]

— Algum problema priiimo? Sentes-te maaal?

— *Djaamm moreeé* (Já morri)!

zápis kapverdštiny schválený kapverdskou vládou, který je odlišný od psané portugalštiny.³⁰⁵ Způsob zasazení kapverdštiny do portugalského textu v *Ikarově snu* proto může působit jako zesměšnění postav.

Heterodiegetický vypravěč románu se nehlásí k myšlence portugalského koloniálního impéria, popisuje například věznění nepřátel režimu, chudobu a nedostatečnou infrastrukturu na Kapverdských ostrovech, o kterých nebylo možné před Karafiátovou revolucí otevřeně mluvit. Nejasná narativní strategie vypravěče ale neumožňuje zcela jasně definovat jeho pozici. Na počátku románu hodnotí jednání postav a předznamenává vývoj událostí. Později zprostředkovává vyprávění spíše prostřednictvím fokalizátorů, kteří se ale vůči kolonialismu nevymezují. I když vypravěč naráží na úskalí a paradoxy konstruovaných rasových hierarchií (například při výběru partnerů), není v těchto momentech zřetelné, kde je vyprávěcí hlas ukotven, zda v kultuře, která se cítí být nadřazená nad kontinentální africkou kulturou, či nikoliv.

Fokalizátorem vyprávění je z počátku kapverdský muž Ernesto z vesnice Cova Matinho. Rozhodl se vypůjčit si vysoký finanční obnos, aby mohl vyslat nejstaršího syna za prací do Spojených států amerických. Autor v románu navazuje na tradici kapverdské prózy pojednávající o vztahu emigrantů k těm, kteří na souostroví zůstávají, například na román fožského prozaika Teixeira de Sousy *Xaguete* (1987). Sousův román je vyprávěn z pozice úspěšného emigranta, který se jako „amerikanizovaný“ Kapverďan navrácí do domoviny a snaží se obnovit přerhané vazby s rodinou a přáteli. Fokalizátoři románu Onestalda Gonçalvesa oproti tomu zůstávají po celou dobu vyprávění na okraji společnosti.

Ručitel půjčky Ernesto věří, že jeho nejstarší syn dokáže dluh z první americké výplaty umořit, a dál bude dle zvyklostí v období vleklého sucha a neúrody posílat rodině z emigrace peníze či jinou materiální výpomoc v podobě sudů s oblečením a potravinami. Fokalizace se poté přesouvá na postavu syna Apolinária, který ve Spojených státech pracuje jako nelegální migrant v továrně a s rodinou na Fogu zpřetrhá vazby. Ostuda z nesplaceného dluhu za lodní lístek dožene jeho otce k sebevraždě. Heterodiegetický narativní hlas si od chování Apolinária udržuje odstup a v průběhu vyprávění také prolepticky předpovídá trest, který ho za nedodržení slibu rodině stihne. Apolinária odsuzuje také kolektivní fokalizátor promlouvající jako „hlas lidu“ za obyvatele celé fožské vesnice Cova Matinho:

³⁰⁵ První romány s tímto druhem zápisu kapverdštiny se vydávají již od druhé poloviny osmdesátých let 20. století. Viz LARANJEIRA, Pires. *Literaturas africanas de expressão portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, 1995, s. 180.

Jak může někdo zapomenout na svou rodinu, která neměla ani vindru, a jejíž otec musel zaprodat vlastní duši, aby ho dostal z této mizérie, kterou mu život přisoudil, a teď... [...] Boží mlýny melou pomalu, ale jistě! Bůh na nebesích to vidí a je všeho svědkem! Bude muset zaplatit za to, co rodině provedl, hlavně otcí! – Říkali ti, kdo nejvíce dávali najevo svůj nesouhlas.³⁰⁶

Apolinário se jako nově příchozí do USA snaží získat povolení k pobytu a rozhodne se pro sňatkový podvod s haitsko-americkou prostitutkou Raquel. Z dialogu novomanželů pak vyvstává nadřazenost, jakou Apolinário vůči Raquel cítí. Pravý důvod nelibosti vůči své manželce nemůže vyslovit přímo, proto se Raquel snaží namluvit, že se již na Kapverdách zasnoubil. Raquel ho přesto s jeho názory konfrontuje:

„To není přesně to, o co jste mě s bratrancem žádali. Pokud jsem to správně pochopila, nemám fyzické vlastnosti, jaké od ženy očekáváš. Je snad tvoje krajanka lepší než já?“

„Doufám, že si to nevyložíš špatně. Jsem černoch jako ty. Jediný rozdíl mezi námi dvěma je, že mám světlejší pleť.“

„Jestli tomu dobře rozumím, chceš mi říct, že na tebe mám jednu provždy zapomenout.“

„No... Ne tak docela... Můžeme být... Jen dobří přátelé... jako dřív.“³⁰⁷

Raquel pod pohrůzkou odhalení sňatkového podvodu úřadům Apolinária přesto přiměje ke společnému soužití s ní a se dvěma dětmi ve společné domácnosti. Muž se podřizuje pouze ze strachu, že by mohl být vyhoštěn. Raquel si je vědoma své haitsko-americké identity, ale i přes sebevědomí, které v dialogích vyslovuje, je nakonec ochotná podrobit se jakkoliv špatnému zacházení, naplní-li se tak její ideál kreolského manžela³⁰⁸ a dostane se jí lepšího společenského postavení vdané ženy.

³⁰⁶ Como é que alguém pode esquecer da família que não tinha onde cair morto, cujo pai teve de vender a alma para o ver longe daquele infortúnio ditado pela vida e agora... [...] Cá se faz, cá se paga! Deus está no céu a ver e a acompanhar tudo! Ele há de pagar pelo que fez à família, especialmente ao pai! — diziam os mais inconformados. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 179.

³⁰⁷ — Não foi bem isso que tu e o teu primo me propuseram. Se compreendi bem, não tenho as qualidades físicas que esperavas que uma mulher deve ter. Será que a tua conterrânea tem melhores predicados do que eu? — Espero que não estejas a interpretar mal as coisas. Eu também sou negro. A única diferença é que tenho a pele mais clara que a tua.

— Se bem entendi, queres dizer-me, de uma vez por todas, eu devo esquecer-te.

— Bem... não é bem isso... podemos ser... apenas bons amigos... como dantes. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 147.

³⁰⁸ Não queria perder aquele crioulo que tinha vindo duma terra distante que nem no mapa se conseguia ver, mas por quem ela estava perdidamente apaixonada. / Nechtěla ztratit toho kreola, který pocházel ze země tak vzdálené, že ani na mapě vidět nebyla, ale do kterého byla beznadějně zamilovaná. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*, 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 189

Jsem černoška a mám dojem, že tady ve městě je hodně rasismu a předsudků vůči ženám, které chodí do kabaretů a nočních klubů. Jsme pro ně všechny nestydaté děvky. Já jsem na svou rasu hrdá a nemám se za co stydět.³⁰⁹

Raquel proto snáší Apolináριοovo opovržlivé chování i stupňující se domácí násilí, kterému ji muž vystavuje, aby ji přiměl k rozvodu a mohl si najít partnerku, která by se blížila jeho představám.

To rozhodně nebyla žena, kterou by si vybral za manželku. Chtěl si najít Portoričanku nebo snad Američanku, která by byla blondýnka a pokud možno modrooká s rovnými vlasy.³¹⁰

Když je nakonec Apolináριο kvůli násilnému chování z USA vyhoštěn, vypravěč zprostředkovává jeho náhled na celou záležitost a snaží se mezi sebou jako vypravěčem a nemorálním jednáním postavy vytvořit dostatečný odstup: „Doneslo se k němu, že v Americe manželky rozkazují svým mužům, ale nikdy by ho nenapadlo, že se i on jednoho dne stane obětí tohoto, podle něj drakonického zákona, který tolik ochraňuje ženy.“³¹¹ Apolináριο je produkt své doby, celý život kromě několika měsíců v USA prožívá v salazarovském režimu. Ovlivňuje to pak nejen jeho preference při hledání partnerky, která má mít co nejevropštější rysy, ale i volbu bydliště. Když Apolináριο uvažuje, kde by chtěl žít, zmiňuje: „Do Guiné jet nechci. Hodně se tam válčí a ti teroristé by mě tam zabili.“³¹² (Po vzoru salazarovské propagandy nazývá Apolináριο antikoloniální boj terorismem.)

Vdova po Ernestovi pak neštěstí celé rodiny z Cova Matinho dává za vinu pouze Raquel – protože to byla černoška původem Haiti – a dokáže tak sama pro sebe ospravedlnit chování svého nejstaršího dítěte: „[...] syna očarovala ta odporná černoška, co se živila šarlatánstvím a kouzly a pocházela z nějaké země, o které ani nevěděla, že vůbec na tomto světě existuje.“³¹³ V románu není přímo pojmenováno zvláštní postavení Kapverdských ostrovů v rámci portugalského koloniálního „impéria“ a příklon k identitě evropské na úkor vazeb na africký

³⁰⁹ Sou negra e sinto que há muito racismo nesta cidade, e também há muito preconceito sobre as mulheres que frequentam cabarés e casas noturnas. Para elas, somos todas umas putas e desavergonhadas. Sinto orgulho da minha raça e não há nada em mim que me envergonhe. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 144.

³¹⁰ Certamente que não era essa a mulher que ele gostaria de escolher como esposa. Queria arranjar uma porto-riquenha ou mesmo uma americana loira e, se possível, de olhos azuis e de cabelos lisos. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 140.

³¹¹ Já tinha ouvido dizer que na América as mulheres mandavam nos maridos, mas nunca lhe passara pela cabeça que um dia iria ser vítima dessa lei, no seu entender, draconiana que tanto protege as mulheres. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*, 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 218

³¹² Para a Guiné não quero ir. Há muita guerra por lá e aqueles terroristas vão me matar. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*, 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 249

³¹³ o filho havia sido enfeitado por aquela negra, nojenta, natural de uma terra que nem sabia se existia neste mundo, que vivia de bruxarias e feitiçarias. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*, 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 219.

kontinent. Toto téma je však čitelné z obdivu ke všemu evropskému. Postava Chalezinha (kapverdského emigranta žijícího v Dakaru) se rozčílí, když si jeho krajan myslí, že by se „snížil“ k tomu, aby hovořil wolofštinou:

„Snad máš ještě v kufru místo na tenhle balíček,“ řekl Djeme a přimhouřil oči.

„I kdybych neměl, tak pokud by to bylo zapotřebí, vyndám nějaké své věci. S tvojí sestrou se sice občas jeden k druhému chováme jak divá zvěř, ale *nous sommes bons amis*.“

„Ty a ty tvoje řeči z Dakaru. Z wolofštiny nerozumím ani slovo.“

„Z wolofštiny? Myslíš, že člověk méj kategorie by mluvil wolofsky? Tohle je nejčistší francouzština. Takovou se mluví jen na Champs Elysées.“³¹⁴

Když tento emigrant popisuje Apolináriovi svou novou domovinu a přednosti života v Dakaru v prvé řadě zmíní krásné Francouzsky. Poté dodá, že za nimi černošské ženy v ničem „nezaostávají“:

„Podnebí, družnost, přátelskost lidí, lidská vřelost, kterou najdete jen v Africe, zkrátka úžasné město. Všechno je jiné. S krásnými ženami. Je tu spousta Francouzek i jiných národností. Černé Senegalky jsou pěkné.“

„O černoškách nechci ani slyšet. Ty si radši držím daleko od těla.“

„No, co se fyzické krásy týče, mnoho černošek si v ničem nezadá s leckterou běloškou.“³¹⁵

Ačkoliv v průběhu celého románu Apolinário nikdy nezavítá do Portugalska, přesto je upřímně šokován tím, že by na africkém kontinentu mohlo existovat hezčí město než Lisabon:

„Víš, Dakar není země, je to velkoměsto, třeba jako Lisabon. [...] Možná je dokonce i krásnější než Lisabon.“

³¹⁴ — Deves ter ainda algum espaço na tua mala para esta encomenda — disse o Djeme, olhando-o de esguelha.

— Mesmo que eu não tivesse, se for necessário, posso retirar algumas coisas minhas. Eu e a tua irmã por vezes parecemos dois animais ferozes, mas *nous sommes bons amis*.

— Já vens tu com essa língua lá de Dakar. Não entendo patavina de *wolof*.

— *Wolof*? Achas que um homem da minha categoria fala *wolof*? Este é o francês do mais puro que há. Francês genuíno, de Paris. Francês que só se fala no Champs Elysées. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 255.

³¹⁵ — [...] O clima, o convívio, a simpatia das pessoas, aquele calor humano que só encontramos em África, enfim, uma maravilha de cidade. É tudo diferente. Com mulheres bonitas. Há muitas francesas e outras nacionalidades. As negras senegalesas são giras.

— Nem quero ouvir falar de negras. Longe de mim.

— Olha que muitas negras, em termos de beleza física, não devem nada a muitas brancas. GONÇALVES, Onestaldo. *O Sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 248.

„Krásnější než Lisabon? A nepřeháníš trochu?“³¹⁶

V těchto momentech vypravěč do textu již nevstupuje s hodnotícími stanovisky (tak jako například v případě bití ženy či sebevraždy otce jako v první části románu). K podobné změně narativní strategie, kdy vypravěč v první části vyprávění posuzuje jednání postav a vyjadřuje se k událostem, ale později se již k hodnocení uchyluje jen minimálně, dochází také v románu *Poslední tragédie* (viz 4.4.1).

Ještě jasněji pak koloniální rasově podmíněné hierarchie vystupují do popředí poté, co Apolinário s jeho novou ženou Catarinou odjedou z ostrova Fogo pracovat jako smluvní dělníci na svatotomášskou plantáž Roça Monte Café. Vedoucí pracovníci jsou Portugalec z Alenteja a Angolan Saturnino („angolský míšenec, třicátník z Benguely, urostlý muž atletické postavy, který ke Kapverd’anům choval jisté sympatie, protože byli známí jako dobří pracanti [...]“³¹⁷). Saturnino se sice považuje za Afričana, ale obhajuje Portugalce. Souhlasí také s oficiálním režimním výkladem portugalské společnosti, kde neexistuje rasismus: „My Afričané máme stále takový komplex, když dostaneme příkaz od bělocha, tak okamžitě myslíme na rasismus.“³¹⁸

Vypravěč opět přistupuje k prolepsi a předpovídá, že setkání Saturnina s kapverdským párem bude znamenat konec jejich svazku.³¹⁹ Již před odjezdem se na ostrově Fogo proslýchá, že na rovníku panují pracovní podmínky blízké otroctví, ale Apolinário s Catarinou nevidí jiné východisko než emigraci v rámci koloniální říše. Díky tomu, že je Catarina Kapverdanka, v mimetické dimenzi definovaná jako žena s krásnými modrými očima,³²⁰ získává na plantáži méně náročnou práci, kde jí nehrozí fyzické tresty za nedodržení pravidel dozorců. Apolinário naopak musí dál pracovat jako smluvní dělník. O dalších pracovnících z Mosambiku či z Angoly, se kterými Catarina a Apolinário nejspíš žijí na plantáži v těsné blízkosti, se vypravěč vůbec nezmiňuje. Buď je jejich osud natolik známý, že je považován za příliš obyčejný (subnaratabilní) či se ho vypravěč zdráhá vyslovit, a je proto supranaratabilní. Prostředí samotné *roça* je taktéž velmi málo popsáné. Catarina zmiňuje

³¹⁶ — Olha, Dakar não é um país; é uma cidade grande, como Lisboa. [...] Se calhar é mais bonita do que Lisboa. — Mais bonita que Lisboa? Não estás a exagerar? GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 248.

³¹⁷ um mestiço angolano, nos seus trinta e poucos anos, natural de Benguela, homem fino no trato, porte atlético e que tinha uma certa simpatia pelos cabo-verdianos, por terem fama de serem bons trabalhadores [...]. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*, 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 310.

³¹⁸ Por vezes nós, africanos, temos ainda um certo complexo quando recebemos ordens de um branco e pensamos logo no racismo. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 330—331.

³¹⁹ Seria o início do fim da união dos ambos. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. 2019, Lisboa: Imprensa Nacional, s. 311.

³²⁰ „com os lindos olhos azuis“ GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 343.

smluvní dělníky z ostatních portugalských afrických kolonií jen jednou při povýšení. Mluví o nich jako o „těch druhých“, na jejichž závisti jí nesejde:

„Změnu zaměstnání ti bude spousta lidí závidět. Neboj, po nějaké době je ty řeči omrzí. To je pro závistivce typické.“

„Moje svědomí je čisté! Všem těm kimbundům, bajlundům, kuaňamům ani některým našincům nepřikládám žádnou důležitost“.³²¹

Karafiátovou revoluci vypravěč popisuje jako „světlo na konci tunelu pro politické vězně“.³²² Kritika postupů tajné policie PIDE vůči nepřátelům režimu tedy v románu zazní, nicméně zde také zůstává jakýsi nedořečený sentiment po předrevolučním uspořádání, kdy Luanda byla „kosmopolitním“ městem. Tuto část vyprávění již sděluje pouze vypravěč bez zapojení fokalizátorů (v hlavním městě Angoly totiž žádná z postav nežila):

Z kosmopolitní Luandy se najednou stala opravdová sešivaná deka, pokud jde o sympatie k jednotlivým osvobozeneckým hnutím. Došlo k faktickému úprku kolonistů do Portugalska, byli zaskočení a dezorientováni a obávali se o své životy, vzhledem k tomu, že portugalské ozbrojené síly již před dávno ztratily kontrolu nad územím a situací.³²³

Apolinário se do konce románu proti koloniální ideologii nijak nevymezuje, přijímá ji jako danost. Přestože v rozhovoru s Raquel prohlásí, že je černoch, nikdy v průběhu vyprávění nezmíní jakoukoliv sounáležitost s jinými Mosambičany či Angolany, se kterými se nutně setkává, ať již na plantáži Monte Café či později v Angole. Jeho jediná vzpoura vůči systému, ve kterém žije, je krátká hladovka, kterou drží, protože nesouhlasí se zařazením do jiné skupiny, než ve které pracuje jeho žena. Při následné Karafiátové revoluci Apolinário dost dobře nechápe, co pro něj převrat bude znamenat, náhodně se připojuje k bojovníkům FNLA, později spolupracuje s MPLA. Tematická dimenze postavy by tedy byla přízřevivost (snaží se utéct fožské bídě), ale také bezpáteřnost a přetvářka (v jakémkoliv systému se snaží ulehčit si život a neváhá proto zničit jiné postavy). Jako o překonání internalizovaného rasismu bychom mohli

³²¹ — Esta tua mudança de emprego vai fazer com que muitas pessoas passem a ter inveja de ti. Não te preocupes que depois de algum tempo vão ficar cansadas de tanto falar. É típico dos invejosos.

— Estou de consciência tranquila! Não passo cartão a esses quimbundos, bailundos, cuanhamas e alguns patricios nossos. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 322.

³²² uma luz no fundo do túnel [...]. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 376.

³²³ Luanda, uma cidade cosmopolita, subitamente se transformou numa verdadeira manta de retalhos em termos de simpatia por cada movimento de libertação. Houve uma verdadeira debandada dos colonos para Portugal, que, apanhados de surpresa e desorientados temiam pelas suas vidas, atendendo que as forças armadas portuguesas já tinham perdido há algum tempo o controlo do território e da situação. GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019, s. 378.

uvažovat o momentu v samém závěru románu, kdy si Apolinário najde třetí ženu, Angolanku Rosu Lobolo. Román se však uzavírá dříve, než by se z něj dala vyčíst tematická funkce.

4.3.3 Perspektiva odcházejícího kolonisty v románu *Návrat*

Dulce Maria Cardoso je spisovatelka narozená v Angole před vyhlášením nezávislosti, která se jako malé dítě vrátila s rodinou do Portugalska. V románu *Návrat* (O retorno) z roku 2011 se vrací k této části rodinné historie a k pravděpodobně zprostředkovaným vzpomínkám na koloniální situaci a její ukončení. Román je vyprávěn z homodiegetické perspektivy, ale s fokalizací dospívajícího chlapce. Rui zažívá traumatický nucený odchod kolonistů z Luandy a líčí první měsíce pobytu v kontinentálním Portugalsku. Dobový rasistický a silně machistický diskurz, který již chlapec stačil převzít od starších mužů, není nikterak tlumený.

Rui je nejednoznačná figura, trpí, protože mu revoluční luandské ozbrojené gardy zajaly otce. Někdy dokáže v jakýchsi záblescích promýšlet, jak se kolonisté chovali k místním, ale stále trvá na tom, že portugalská přítomnost v Angole byla oprávněná. U této postavy je patrná zesílená mimetická dimenze především v tom, jak opravdově v portugalštině znějí fráze, které Rui po dospělých opakuje.

Román *Návrat* do diskuze o období portugalského kolonialismu vnáší podobně jako *Poslední tragédie* problematiku třídy. Ruiovi rodiče pochází z chudého portugalského venkova, nedostalo se jim vzdělání a nemají jinou možnost společenského vzestupu než zvolit odjezd do jedné z kolonií. Rychlá změna postavení k lepšímu a oprávněná obava ze ztráty všeho nabytého v případě dekolonizace, pak u Ruiovy rodiny i ostatních kolonistů živí nenávist vůči původnímu angolskému obyvatelstvu.

Ačkoliv se v Angole mohl Rui cítit v nadřazené pozici, po příjezdu do Portugalska je označen za tzv. navrátilce. Do této kategorie ho lze snadno zařadit už kvůli nepadnoucímu oblečení z charity. Ve veřejném prostoru i ve školní třídě s ním zachází jako s nevítaným uprchlíkem a Portugalcem „druhé kategorie“. Na vlastní kůži zakouší mechanismy společenské marginalizace a útlaku. V dekolonizační a demokratizační náladě po 25. dubnu jsou statisíce uprchlíků žijící v rekreačních objektech nevítanou připomínkou toho, čím předrevoluční Portugalsko bylo.

V závěru románu je čitelný jistý posun v Ruiově uvažování. Starší navrátilci, ke kterým Rui vzhlíží, se mu kvůli jeho bílé bundě z charity začnou posmívat, že je homosexuál. Nezaměstnaní muži žijící dlouhé měsíce v přeplněných hotelových pokojích to pravděpodobně

dělají pouze pro to, aby se sami na okamžik cítili silnější. Rui a jeho otec se vždy vymezovali vůči strýci, který se připojil k antikoloniálním skupinám a v Angole začal chodit s mužem. Ponížení a zpochybnění posledního pilíře heterosexuální „mužnosti“, o který Rui jako hlava rodiny v Portugalsku svou identitu opíral, způsobí, že poprvé v monologu přizná, že si kolonisté vynucený odchod zasloužili:

Pacaça se zvedá a pokládá mi ruku na rameno, měl ses zeptat toho, kdo ti dal tu bundu, člověk by na sobě neměl mít nějaké nápisy, když ani neví co znamenají, možná to znamená v ruštině nebo v nějakém takovém jazyce buzerant, aspoň si z toho sundej ten kožešinový límec, ten je opravdu tak akorát pro teplouše. Pacaça není jediný, koho nesnesu. Nenávidím taky pana Belchiora, který se nepřestává řehtat a říká, safra, na co vy nepřijdete, a pana Acácia a Fariu, všechny je z duše nenávidím, chodím sem a tam, jak mi Pacaça poručí, Didjo, ještě jednou [...] až přijdu domů, tak tu bundu roztrhám, radši umrzu, než abych chodil v teploušské bundě, však ještě uvidí, jen doufám, že jim místňáci ty bedny vykradou, budu jim i držet pěsti, zaslouží si, aby jim je vykradli, z Afriky je vyhnali právem, zasluhují všechno, co se jim stalo, i střelení, myslí si, že si ze mě můžou dělat legraci, tak jako z černých, nebo že já jsem snad černochoch, ještě jednou se projdu, budu chodit sem a tam, dokud neodpadnu.³²⁴

Román tematizuje také postavení černošských žen v koloniální společnosti. Rui ve vyprávění jejich těla objektifikuje a odlidšťuje. Černošská žena nedisponuje z jeho pohledu žádnými emocemi, má být vždy svolná a připravená k uspokojení sexuální potřeby bílého muže:

S Leem a Gegém je to jiné, proklábosili jsme hodiny o tom, jaké by to bylo spát s bílými holkami, věděli jsme, že by to nebylo to samé jako s černoškami, které ani kalhotky nenosí a jdou s kýmkoliv, a kdybychom chtěli, můžeme to dělat i dva nebo tři po sobě, Fortunata to jednou dělala se sedmi, pěkně s jedním za druhým, normálně jsme se postavili do fronty jako v jídelně lycea. Gegé se jediný už vyspal s běloškou, s Anitou.³²⁵

³²⁴ O Pacaça levanta-se, pões-me a mão no ombro, devias ter perguntado a quem te deu o casaco, não se deve andar com coisas escritas que não se sabe o que são, se calhar quer dizer maricas em russo ou numa língua dessas, ao menos arranca esse pêlo da gola, esse pêlo é mesmo coisa de maricas. Não é só o Pacaça que odeio. Odeio também o Sr. Belchior que não pára de se rir enquanto diz, aí que porra, do que você se havia de lembrar e o Sr. Acácio e o Faria, odeio-os a todos e vou dando as voltas que o Pacaça me pede, Didja, dá mais uma volta [...] quando chegar a casa vou rasgar este casaco, antes morrer de frio do que andar por aí com um casaco de paneleiro, eles vão ver, só espero que os de cá lhes roubem os contentores, até vou fazer figas, eles merecem terem sido expulsos de lá, merecem tudo o que lhes aconteceu, até os tiros merecem, devem pensar que podem gozar comigo como gozavam com os pretos, ou devem pensar que eu sou preto, dou mais uma volta, vou continuar a dar voltas até cair no chão. CARDOSO, Dulce Maria. *O retorno*. Lisboa: Tinta-da-china, 2012, s. 206–207.

³²⁵ Com o Gegé e com o Lee é diferente, passávamos horas a falar de como seria fazer ginga ginga com raparigas brancas, sabíamos que não era a mesma coisa do que fazer com as pretas que nem cuecas usam e fazem aquilo com qualquer um e se quisermos até fazemos com dois ou três de seguida, a Fortunata uma vez fez com sete, uns a seguir aos outros, até fizemos fila como na cantina do liceu. CARDOSO, Dulce Maria. *O retorno*. Lisboa: Tinta-da-china, 2012, s. 43.

Do románu jsou pak zařazeny až groteskní situace a dialogy. Když se Ruie jedna z pokojských v hotelu dotáže, zda je panic, je upřímně zmaten a myslí si, že s žádnou dívkou dosud sex neměl – spal totiž pouze s černošskými ženami, které ale ve skutečnosti on ani jeho přátelé za ženy nepovažovali. V jejich pojetí to byly „bytosti méně ženské než bílé ženy“.³²⁶

Kdybych už někdy spal s nějakou holkou, věděl bych, co mám dělat, nebyl bych tak potichu, když se na mě Silvana položila, ležela na mně skoro nahá, byla tak krásná, měla úplně bílá a měkká stehna a prsa, hladké břicho a chomáč černých chlupů, už jsi někdy spal s nějakou ženou, zeptala se mě, můžeš říct pravdu, nemusíš se stydět. S běloškou ne, odpověděl jsem, ale už jsem měl spoustu černošek, nemohl jsem říct, že jsem byl jenom s Fortunatou, která to dělala, jako kdyby žehlila prádlo, ani cigaretu netípla.³²⁷

V antinaratabilní rovině zůstává nevyovězeno, co předcházelo tomu, že se Fortunata takto odstříhla od svého těla a „dělala to, jako když žehlila prádlo“. Vypravěč Rui si domýšlí, že Fortunata musela mít sex s bělošskými kluky velmi ráda, přestože již dříve v textu zmiňuje její nezaujatost během toho, co se u ní mladí synové kolonistů z lycea jeden po druhém střídají.

Fortunata se s nikým nelíbala. Ani si před tím cigaretu netípla. [...] Nikdy bych si nemyslel, že se mi po bude stýskat po Fortunatě, která tak ráda dělala prasárny s bělošskými klukama, byla holt taková, vždy připravená, jak říkával Lee. Ale teď chci hlavně poznat portugalské holky, ty co mají náušnice z třešní.³²⁸

Téma zvnitřněného rasismu do románu vnáší Rui jako fokalizátor a homodiegetický vypravěč v jedné osobě. Popisuje ho tedy věcně bez jakýchkoliv hodnotících stanovisek – pouze jako součást prostředí hotelu, ve kterém jsou rodiny navrátilců v Portugalsku dočasně společně ubytovány. Celeste, která prožila celý život v koloniálním režimu a náhle se ocitla uprostřed

³²⁶ WASHINGTON, Mary Helen. „Navrácení zatemnělého zraku“: Poznámky k literární historii černých žen. In KOVALOVÁ, Karla (ed.). *Černošská feministická literární kritika*. Praha, SLON, 2014, s. 161.

³²⁷ Se já tivesse estado com uma rapariga sabia o que fazer, não tinha ficado tão quieto quando a Silvana se deitou sobre mim, a Silvana quase nua sobre mim, tão bonita, as coxas e as mamas tão brancas e macias, a barriga lisae aquele tufo de pêlos pretos, já estive com uma mulher, perguntou, podes dizer a verdade, não precisas de ter vergonha. Com uma branca não respondi, mas já estive com muitas pretas, não ia dizer que só estive com a Fortunata que quase não conta, não havia rapaz no bairro que não tivesse estado com a Fortunata que tanto fazia aquilo como passava a ferro, nem o cigarro apagava. CARDOSO, Dulce Maria. *O retorno*. Lisboa: Tinta-da-china, 2012, s. 216.

³²⁸ A Fortunata não dava beijos. Nem sequer o cigarro apagava. [...] Nunca pensei que ia ter saudades da Fortunata que gostava tanto de fazer porcarias com os rapazes brancos, era a Fortunata sempre a aviar, como o Lee dizia. Mas o que quero agora é conhecer as raparigas da metrópole, as raparigas dos brincos de cereja. CARDOSO, Dulce Maria. *O retorno*. Lisboa: Tinta-da-china, 2012, s. 106.

nepřehledného období dekolonizace, se v hotelu snaží navázat spojení s bělošskými rodinami a nabízí svého syna jejich dcerám. I po Karafiátové revoluci její výběr sleduje logiku koloniálních hierarchií. Ten, kdo zvnitřněnou rasovou opresi v rodině předává další generaci, je obdobně jako v románu *Ostrov mulatů*, matka. I zde, tak jako v povídce Josého Luandina Vieiry „O zloději a papouškovi“, zaznívá z úst postavy dobový obrat „nezpomalit rasový vývoj“ odkazující k představě lineárního vývoje směrem ke kýženému ideálu „bělošství“:

Tobias je synem Celeste, která je sestrou černošky Zuzu, ale on je mulat, protože jeho táta byl běloch ze základny. Celeste sní o tom, že se Tobias ožení s běloškou, aby nezpomalil rasový vývoj, jak sama říká, a pořád chodí za sestrou, našemu Tobiasovi se moc líbí blondýnky, ten náš Tobias tě jednou snad i pozve na rande.³²⁹

4.4 „Asimilace“ do portugalské kultury a její vztah ke zvnitřnění rasového útlaku

V této části analyzuji dva romány: *Poslední tragédii* (A última tragédia) guinejsko-bissauského prozaika a autora divadelních her Abdulaie Sily (*1958) a první část románové trilogie Mii Couta³³⁰ (*1955) *Císařovy písky* (As areias do imperador), která nese název *Ženy z popela* (Mulheres de cinza) a vyšla v roce 2015. Obě prózy zachycují prvotní kontakty mezi africkou a evropskou kulturou a to, jak probíhalo „poevropštění“ původních obyvatel afrických subsaharských států (tzv. asimilace). Podle Johna L. a Jean Comaroffových pak toto koloniální střetnutí kultur některé rysy původního způsobu života zcela vymazalo, jiné změnilo či ponechalo bez povšimnutí, ale další mohlo také posílit.³³¹ Pro srovnání zařazuji také starší prózu *Nga Mutúri* Alfreda Troniho napsanou v Angole na konci 19. století, která se věnuje stejnému tématu.

4.4.1 Guinejsko-bissauský román *Poslední tragédie*

³²⁹ O Tobias é filho da Celeste, que é irmã da preta Zuzu, mas é mulato porque o pai era um branco do posto. O sonho da Celeste é que o Tobias case com uma branca, para não atrasar a raça, como ela diz, e está sempre a meter-se com a minha irmã, o meu Tobias gosta muito de lourinhas, o meu Tobias um dia destes ainda te convida para dar um passeio. CARDOSO, Dulce Maria. *O retorno*. Lisboa: Tinta-da-china, 2012, s. 210–211.

³³⁰ Mia Couto obdržel Camõesovu cenu za rok 2013.

³³¹ COMAROFF, John L. a COMAROFF, Jean. *Of Revelation and Revolution: The Dialectics of Modernity on a South African Frontier*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1991, s. 9–10.

Román *Poslední tragédie* (A última tragédia) Abdulaie Sily byl poprvé publikován v Bissau v roce 1995. Sila je průkopníkem guinejsko-bissauské románové tvorby a taktéž spoluzakladatelem prvního soukromého vydavatelství KU SI MON v zemi.³³² Ve své tvorbě se vrací k myšlenkám nezávislosti, zachycuje konflikty mezi uvažováním původních obyvatel a kolonistů.³³³

V románu *Poslední tragédie* z roku 1995³³⁴ nacházíme téma přechodu z původní venkovské společnosti do koloniálního městského prostředí. Heterodiegetický vypravěč zprostředkovává události příběhu především s fokalizací dívky z venkova Ndani. Některé pasáže později fokalizují i vedlejší postavy. Děj se odehrává v přesně neurčeném období koloniálního bezčasí, před počátkem organizovaných snah o dosažení nezávislosti Guineje-Bissau.

Ndani odchází do hlavního města Bissau jako třináctiletá dívka. Zisk pracovního místa u evropské kolonizující menšiny si spojuje s pohodlím a dostatkem. Moema Parente Augel v předmluvě k vydání románu z roku 2019 zmiňuje, že *Poslední tragédie* vystihuje, jak kolonizované fascinoval příslib životního komfortu, který kolem sebe příchozí z Evropy šířili.³³⁵ Ndani si tedy nechce osvojit evropskou kulturu, ale láká ji naděje, že pokud začne žít podle evropských konvencí, zlepší se její materiální situace:

Nakonec se jí [Ndani] zdálo o tom, že se usadila ve velkém, úplně bíle vymalovaném domě, kde kolem sebe měla spoustu služebnictva, které jí bylo připraveno sloužit a poslouchat všechny rozkazy. Nevěděla, jestli její rozhodnutí podnítil zvláštní pocit rozkoše, který v ní ten sen vyvolal, či zda za to mohlo pohnutí, které v ní probudila macešina slova. Ať to bylo jakkoli, jisté je, že od toho dne začala vnímat věci jinak, něco zvláštního jí nutilo zavrhnout život, který vedla na vesnici, a neúnavně ji to táhlo k hledání světa bělochů, o kterém mezitím sama sebe přesvědčila, že je úplně jiný než ten, o kterém jí tvrdili, že čeká na ni.³³⁶

³³² AUGEL, Moema Parente. *A nova literatura da Guiné-Bissau*. Bissau: INEP, 1998, s. 333. Nakladatelství KU SI MON funguje v Bissau od roku 1994.

³³³ Tamtéž, s. 342.

³³⁴ Román *Poslední tragédie* (A última tragédia) napsal guinejsko-bissauský autor Abdulai Sila již v 80. letech během studií v DDR, ale k jeho publikování došlo až později v roce 1995.

³³⁵ SILVA, Abdulai. *A última tragédia*. Bissau: Ku Si Mon, 2019, s. 7.

³³⁶ [Ndani] acabou sonhando consigo mesma instalada numa casa grande, toda pintada de branco, com muitos criados à volta prontos a servi-la, dispostos a obedecer a todas as suas ordens. Ficou sem saber se foi a estranha sensação de prazer provocada por esse sonho ou se foi a emoção transmitida pelas palavras da madrastra que a levou a tomar a decisão. Fosse como fosse, o certo é que, a partir daquele dia, ela começara a ver as coisas de uma maneira diferente, qualquer coisa estranha investigava-a a rejeitar a vida que levava na sua tabanca e movia-a impetuosamente à procura do mundo dos brancos que, disso entretanto também se convencera, era muito diferente daquele que tinham dito ser o seu. SILVA, Abdulai. *A última tragédia*. Rio de Janeiro: Pallas, 2011, s. 22.

Vypravěč hned v úvodu románu rozkrývá i Ndaninu druhou, a pravděpodobně silnější motivaci k odchodu z rodiště: zbytek vesnice se jí straní, protože má údajně přitahovat neštěstí. Ndani proto venkov raději opouští, ale jakmile se dostane do města a žádá o práci, je její osobnost zúžena na pouze rasu, kterou pro Evropany zastupuje, což na vesnici do té doby nezažila. Díky využití Ndani jako fokální postavy, tedy náctileté dívky bez předchozí zkušenosti s životem ve městě, může vypravěč se záměrnou naivitou popisovat hrubé chování bělošských kolonizátorů:

Proud vody, který ji zasáhl ve výšce prsou, vyvolal nečekanou odezvu u dívky, která stála u branky a od bělošské ženy očekávala všechno možné, jen ne to, že znenadání přestane dělat práci, které se věnovala, tedy zalévání rostlin, aby mohla zalít ji, která se jen chtěla stát služkou. [...] To, že ji tak zlila, muselo být mezi bělochy běžné, možná se tak odpovídá vždy, když při zalévání květin poprvé zahlédnete u branky stát neznámou dívku.³³⁷

Rovinu heterodiegetické narace doplňuje vypravěč o vnitřní monology. Právě v těchto subjektivizovaných pasážích se výrazně projevuje jeho nadhled a ironičnost, a vyjevují se zde paradoxy koloniálního fikčního světa. V úvodu románu můžeme sledovat proud Ndanina vědomí, když se snaží odhadnout, zda má šanci dostat pracovní místo: analyzuje, zda je zalévání zahrady dostatečně zajímavá práce, a dojde k závěru, že nikoliv – a proto tato činnost nemá přináležet bělošské ženě:

Postupovalo se stonek po stonku, byla to pečlivá práce, při níž bylo třeba dlouho stát na nohou a velmi obezřetně držet hadici, která musela trefit cíl a přitom neustále kontrolovat množství vody, které má být dodáno každé rostlince. Taková piplačka! Ne, to nebyl úkol pro takovou paní! Byla to práce pro sluhu. „To znamená, že žádného nemá,“ usoudila a ve stejném okamžiku se jí na tváři objevil šťastný výraz.³³⁸

Další postava, která po Ndani nakrátko převezme fokalizaci bez ostrého předělu v toku vyprávění, je paní Linda (celým jménem Deolinda). Pochází z nejnižší vrstvy portugalské

³³⁷ O jacto de água que a apanhou na altura do peito provocou uma reacção inesperada na rapariga que colada ao portão, esperava tudo menos aquela atitude da mulher branca, que de repente deixara de fazer o trabalho que estava fazendo, de regar plantas, para a regar a ela, que só queria ser criado. [...] O facto de ela a ter molhado deve ter sido uma atitude talvez normal entre os brancos, uma reacção que ocorra provavelmente sempre que se vê pela primeira vez uma rapariga desconhecida colada ao portão quando se regam plantas. SILVA, Abdulai. *A última tragédia*. Bissau: Ku Si Mon, 2019, s. 16.

³³⁸ Era um caule a seguir ao outro, um trabalho feito com atenção, que obrigava a ficar muito tempo de pé, segurando a mangueira com todo o cuidado a fim de acertar no alvo e controlar em cada momento a quantidade de água a fazer chegar cada plantinha. Um trabalho moroso! Não, aquele não era trabalho para senhora! Era um trabalho para criado fazer. “Quer dizer ela não tem criado?”, concluiu no mesmo momento em que surgiu na sua face uma expressão de alegria. SILVA, Abdulai. *A última tragédia*. Bissau: Ku Si Mon, 2019, s. 15.

společnosti z venkovské oblasti (podobně jako kolonisté v románu *Návrat*, viz 4.3.3). Její rodině nevyšel původní záměr odejít pracovat do Mosambiku a později emigrovat do apartheidní Jižní Afriky. Deolinda zde plánovala pracovat v některé z továren, ale v Bissau může být pouze ženou v domácnosti. Svě místo na slunci konečně nalezne, když se zapojí do obracení místních obyvatel na katolickou víru.

Ve skutečnosti to procesí znamenalo začátek nové etapy v životě paní Lindy, byla to dáma, která se sotva uměla podepsat, ale jednoho dne zjistila, že musí v divošských afrických zemích naplnit posvátné poslání. [...] Sloužila Bohu i vlasti zároveň.³³⁹

Deolindin manžel Ndani znásilní, ale celou událost vidíme pouze z pohledu ženy, které se násilí dotklo mnohem méně než oběti. Záležitost je představena jako hanba, se kterou se musí Deolinda jako „civilizovaná katolická“ manželka útočníka vyrovnat. Tato narativní strategie opět akcentuje ironický podtón první části románu.

Její [Deolindina] starost o spásu duší ji přiměla zapomenout na manželovu starou neřest: znásilňovat služby. Vzpomněla si na to jednoho dne odpoledne, když se vrátila domů dřív než obvykle a ze služčina pokoje zaslechla sténání. Nebylo ani třeba vkročit do místnosti, ihned věděla, co se stalo. Neměla však ponětí, co říct manželovi, který v tu chvíli vyšel ze služčina pokoje s obličejem zkrvaveným od škrábanců, s rozhalenou košilí, rozepnutými kalhotami, bosýma nohama. [...] Jak by se měla zachovat civilizovaná katolická žena, jejíž manžel se soustavně dopouští neslušných činů, odporných zločinů a neodpustitelných hříchů?³⁴⁰

Moment zvnitřnění útlaku, který je zmíněn na samém počátku *Poslední tragédie*, pak hlavní postava v průběhu románu překonává. Při nucené evangelizaci původních obyvatel, kterého se Ndani účastní, si dívka osvojí čtení a psaní. Prostřednictvím dalšího samovzdělání a četby postupně přichází na trhliny v koloniální situaci.

³³⁹ Na verdade, aquela procissão marcou o início de uma nova etapa na vida de Dona Linda, uma senhora que mal sabia assinar o nome, mas que um dia descobrira ter uma missão sagrada a cumprir na terras selvagens de África. [...] Ela servia a Deus e à pátria ao mesmo tempo. SILVA, Abdulai. *A última tragédia*. Bissau: Ku Si Mon, 2019, s. 53.

³⁴⁰ As suas preocupações [de dona Linda] pelas almas a salvar levaram-na a esquecer um vício antigo do marido: violar criadas. Lembrou-se disso um dia à tarde, quando regressou à casa antes da hora habitual e ouviu gemidos no quarto da criada. Não foi necessário entrar no quarto, soube logo o que tinha acontecido. O que não soube foi o que dizer ao marido, que naquele preciso momento abandonava o quarto da criada com o rosto a sangrar de arranhões, a camisa aberta, as calças desabotoadas, os pés descalços... Qual devia ser a posição se uma mulher católica e civilizada, cujo marido cometia sistematicamente actos indecentes, crimes repugnantes, pecados imperdoáveis? SILVA, Abdulai. *A última tragédia*. Bissau: Ku Si Mon, 2019, s. 60.

Ndani i její druhý manžel, který pracuje jako učitel, jsou v koloniální hierarchii považováni za „asimilované“. Přesto mají nadále úředníkům koloniální správy prokazovat servilnost. Když Ndanin manžel odmítne naoko prohrát fotbalový zápas proti portugalskému týmu, upadne v nemilost a ve vykonstruovaném procesu je odsouzen a deportován do jiné oblasti tehdejšího portugalského impéria bez možnosti návratu.

Tématu „asimilace“ se věnuje také novela *Vdova* (Nga Mutúri)³⁴¹ z pera Portugalce Alfreda Troniho (1845–1904), vydaná o století dříve v Angole.³⁴² Oba texty spojuje to, že mají jediného vypravěče mimo diegezi, který sám sebe ve vyprávění nikterak necharakterizuje, ale ze své heterodiegetické pozice hodnotí jednání postav. Jako hlavní fokální subjekty v obou dílech vystupují ženy, které sledujeme od povšechně načrtnutého útlého dětství na venkově až po dospívání ve městě, kde se stávají součástí koloniální společnosti v podřízené pozici (otrokyně v případě Troniho novely *Nga Mutúri*, služka v *Poslední tragédii*). Je na nich páháno fyzické násilí, přijímají svůj „úděl“ a zvnitřňují si útlak, kterému jsou vystaveny. V *Poslední tragédii* však postava Ndani díky dosaženému vzdělání dospěje k vlastnímu sebevědomí.

Fokalizátorka novely *Vdova* (v kimbundštině „paní vdova“)³⁴³ se narodila do původní angolské venkovské společnosti (*libata*), ale v dětství byla prodána do otroctví. Přes několik majitelů se dostala do hlavního města a v Luandě se snaží slovy Franze Fanona „zmlččet“³⁴⁴. Prohlašuje o sobě například, že „není černoška“,³⁴⁵ a při vyprávění své rodinné historie zdůrazňuje, že její otec byl pravděpodobně Evropan: „Nevěděla přesně – říkala naschvál –, kdo byl její otec, ale pamatovala si na bělocha, který ji jako malou holčičku brávil do náruče a usazoval ke stolu.“³⁴⁶ Osvojila si jazyk kolonistů, v Luandě se věnuje se obchodu, „je spořádaná občanka, odvádí daně [...] jen by potřebovala sehnat bělocha z *putu*, aby si s ním

³⁴¹ Troniho novela vyšla po částech v roce 1882 v lisabonském týdeníku *Diário de Manhã* a týž rok byla otištěna v periodiku *Jornal das colónias*. In ANTÓNIO, M. Prefácio. In TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 15. Silvie Špánková název novely překládá jako *Ovdovělá žena*, přikláním se ke kratšímu *Vdova* („nga mutúri“ v kimbundštině znamená „paní vdova“ a oslovení slouží vdově i jako vlastní jméno). In ŠPÁNKOVÁ, Silvie. „Angola a Mosambik“. In KYLOUŠEK, Petr a kol. (ed.). *Globalizace v literatuře: Centra a periferie v románských literaturách Amerik a Afriky*. Brno: Masarykova univerzita, Host, 2023, s. 292.

³⁴² Advokát Alfredo Troni (1845–1904) se narodil v Coimbre, větší část života strávil v Luandě, kde založil periodika *Jornal de Loanda* a *Mukuarimi*, pocházel z Evropy a psal v portugalské s využitím slovní zásoby z původních angolských jazyků a místních reálií, není tedy jednoznačné, zda se již jedná o angolskou literaturu, nebo o portugalskou literaturu psanou v Angole, nicméně tuto novelu jsem se rozhodla do korpusu zařadit také, protože v ní lze nalézt počátek tématu „úspěšné poevropštění ženy z venkova“ později rozvedeném v románu *Poslední tragédie*.

³⁴³ MILAGRES, Agostinho SILVA. *Dicionário de Kimbundu*. 2020, s. 98, s. 102. Online. Dostupné z: https://www.academia.edu/43089182/Dicion%C3%A1rio_de_Kimbundu [cit. 2024-03-04].

³⁴⁴ FANON, Frantz. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: tranzit, 2011, s. 70.

³⁴⁵ Esteve muito tempo a falar, dizendo que ela não era negra... TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 66.

³⁴⁶ – Que não sabia bem – isto com ares maliciosos – quem era o pai, mas que se lembrava de um branco quando era pequenita que a tomava nos braços e a sentava à mesa. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 44.

pořídila *buxilu*³⁴⁷. I když vypravěč líčí její dětství, žena zůstává bezejmenná, je charakterizována pouze svým vdovstvím po bělošském muži, které stává jejím vlastním jménem. To, jak se jmenovala před ovdověním, zůstává subnaratabilní.

Přestože kolonista neváhal Ngu Mutúri za všechny domnělé prohřešky velmi násilně trestat, udržoval s ní i určitý druh milostného vztahu, a odkázal jí proto majetek, který po jeho smrti zdědila. Vypravěč líčí scény násilí, kterému byla žena vystavena: „[...] uviděl ubrus nakřivo, přistoupil k ní, chytil ji za krk a bum, bác, několikrát jí vši silou praštil obličejem o stůl.“³⁴⁸ Ženinův úzkost při vzpomínce na tyto tresty nepopisuje vypravěč prostřednictvím emocí, které Nga Mutúri cítí, ale pouze fyzickými projevy jejího těla (zvonění v uších, zatnuté svaly, husí kůže...). Na pohřbu se fokalizace na moment přesune z dědičky k několika kolonistům. Jednomu z nich vadí ženina nově nabytá finanční nezávislost a bojí se, že vdova naváže intimní vztah s někým z původních obyvatel (a nebožtíkem nashromážděný majetek tak přijde „vniveč“).³⁴⁹ Krátký dialog podhaluje, že se Evropané se v Angole snaží nabyté zdroje udržovat „mezi svými“. Cílem jejich působení v zemi tedy není postupné zlepšování životní úrovně všech Angolanů, ale rychlý zisk, který rozhodně není vhodné sdílet s místním obyvatelstvem.

Závěr novely lze interpretovat dvěma způsoby. První čtení může být takové, že si Nga Mutúri zvnitřnila opresi, a proto se nyní snaží o nápodobu života kolonistů. Vypravěč ale zdůrazňuje, jak je tato nápodoba nedokonalá, upozorňuje, že vdova pije pálenku, hodně mluví a hlasitě řihá³⁵⁰ a ani po letech strávených v Luandě nedokáže správně prostřít stůl.³⁵¹ V poznámce pod čarou navíc implikovaný autor čtenářstvo poučí, že černoch či černoška dovedou náležitě prostírat stůl jen vzácně.³⁵² Prohlášení vypravěče v *Nga Mutúri* jsou poplatná dobovému ideologickému diskurzu: kolonizované národy v něm podle Edwarda Saida byly „situovány do zón závislosti a perifernosti, stigmatizovány tím, že byly označovány za zaostalé,

³⁴⁷ É uma boa cidadã, paga bem os impostos [...] mas só quer branco do *putu* para arranjar uma *buxila*. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 82. (*Buxila* označuje dceru otrokyně či již svobodné ženy, která se narodila v domě, kde žena pracuje, *putu* znamená Portugalsko.)

³⁴⁸ via toalha torta, foi-se a ela, agarrou-a pela pescoço, e bumba, bumba, umas poucas de vezes com a cara na mesa e com toda a força [...]. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 82.

³⁴⁹ – É uma desgraça – acudiu um bastante económico –, algum desses filhos da terra amiga-se com ela e dá-lhe cabo de tudo.“ TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 58.

³⁵⁰ fala muito, e tem frequentes arrotos ruidosos. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 86.

³⁵¹ nunca foi capaz de pôr a toalha direita [...]. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 81.

³⁵² «Estender a toalha». É raríssimo o preto ou preta que seja capaz de pôr a toalha direita na mesa. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 81.

méně rozvinuté, rozvíjející se státy³⁵³ a metropolitní kolonizátor k nim vždy stál v opozici, díky čemuž sám sebe mohl prezentovat jako nadřazeného a rozvinutého.³⁵⁴

Internalizace útlaku nedovoluje postavě Nga Mutúri cítit oprávněnou zlobu na svého majitele a brání jí alespoň vnitřně nesouhlasit s krutým zacházením, kterému byla v minulosti vystavena. Jakákoliv frustrace z nerovného postavení v tehdejší koloniální společnosti je v jejím případě vždy obrácena dovnitř, pouze proti ní samé. Pozice zvnitřněné oprese ji ohrožuje – když jí totiž její majitel nechá vyplatit padesát ran bičem, Nga Mutúri si chce vzít život. Oprávněný vztek na agresora, který žena nemůže projevit navenek, obrací sebedestruktivně do svého vnitřního světa. Se svou rolí se natolik sžila, že ji stud, že někoho „jejího postavení“ zmrskají jako „obyčejného otroka“, vede až k úvahám o předčasném ukončení života. I když je ženin luandský život vykoupen předchozím fyzickým násilím, které předcházelo nabytí majetku, uzavírá heterodiegetický vypravěč novelu úvahou, že pod portugalskou nadvládou se Nga Mutúri žije mnohem lépe než kdysi v pralese.³⁵⁵

Druhé čtení propůjčuje ženské fikční postavě více vlastní vůle a soustředí se na to, že v průběhu kolonizace vznikaly také nové hybridní estetické styly, docházelo k jinému rozdělení bohatství, utvářelo se nové pojetí lidství, identity, politiky a historie.³⁵⁶ Nga Mutúri sice prožila těžkou životní etapu, když byla otrokyní, ale skrze příběh o bělošském otci, který si vymyslela a aktivně ho ve svém okolí šířila, se nakonec stala respektovanou členkou luandské společnosti. Podařilo se jí získat finanční prostředky a ze své původní angolské i z koloniální evropské kultury si pro sebe volí to, co považuje za nejužitečnější. Nga Mutúri si tak kolem sebe v tomto čtení buduje nový kreolský kulturní prostor a o jejím luandském životě by se dalo uvažovat z hlediska kulturní hybridity.³⁵⁷

4.4.2 Mosambický román *Ženy z popela*

Do historického období konce 19. století zařazuje obdobně jako Ungulani Ba Ka Khosa část své románové tvorby také Mia Couto. V trilogii *Císařovy písky* (*As areias do imperador*) z období vladaře Ngungunyana se snaží zmapovat kulturní míjení a nepochopení, ke kterému

³⁵³ SAID, Edward W. Reprezentování kolonizovaných: mluvčí antropologie. In HAVRÁNEK, Vít (ed.). *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit, 2011, s. 180.

³⁵⁴ SAID, Edward W. Reprezentování kolonizovaných: mluvčí antropologie. In HAVRÁNEK, Vít (ed.). *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit, 2011, s. 180.

³⁵⁵ E como a experiência da vida vai bem, e compara a sua existência na libata com a que leva agora, diz de si para si que a terra do Muene Putu é muito melhor que o mato. TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991, s. 58.

³⁵⁶ COMAROFF, John L. a COMAROFF, Jean. *Of Revelation and Revolution: The Dialectics of Modernity on a South African Frontier*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1991, s. 10.

³⁵⁷ BHABHA, Homi K. *The Location of Culture*. London – New York: Routledge, 1994, s. 112.

docházelo v průběhu prvních kontaktů původního mosambického obyvatelstva s Portugalci. V první knize s názvem *Ženy z popela* (Mulheres de cinza, 2015), složené z dvaceti devíti kapitol, čtenáři příběh zprostředkovává homodiegetické vyprávění z perspektivy dvou postav. Fokalizační postava Imani, patnáctiletá dívka, jejíž otec Katini se rozhodl spolupracovat s Portugalci, líčí příběh výchovy v duchu evropských hodnot, které jí ale v tradiční mosambické společnosti odsoudí k osamění. A to přestože pochází z uznávané rodiny (její děd, který se jako první z rodiny setkal s Evropany, zbohatl přepravou zboží a zotročováním lidí z jiných etnik). V románu se její zápisky střídají s dopisy seržanta Germana de Melo, které tento vyhoštěný Portugalec adresuje portugalskému krajanovi Josému d'Almeidovi. Později se dozvídá, že dopisy čte a odpovídá na ně někdo zcela jiný, přesto v jejich psaní pokračuje. Tato postava vnáší do románu dobové evropské představy o černošských lidech „bez duše“ a nutnosti je „civilizovat“.³⁵⁸ Tváří v tvář portugalské nemohoucnosti proti tak silnému nepříteli, jako je Ngungunyane, pak Germano do jisté míry přehodnocuje svá neochvějná přesvědčení o nadřazenosti Portugalců nad místními etniky. Promýšlí například styčné plochy mezi portugalskými a Ngungunyanovými imperiálními snahami:

Napadlo mě, že ten vátujský vězeň měl pravdu: z jeho pohledu a z perspektivy jeho národa se nedopouštějí zločinu. Naopak, hrdinně budují říši. I my bráníme své impérium, k čemuž nás opravňuje Bůh a naše přirozená nadřazenost. I my dějiny naší říše přikrášlujeme okázalou nádherou.³⁵⁹

Germano se snaží ujasnit si pozici a v některých momentech s evropským výkladem koloniální situace nesouhlasí. Když mu vyšší koloniální úředník vysvětluje, že místní lidé jsou „jako děti, které v Evropanech vidí otcovskou postavu, které přináležejí trestat a odpouštět“,³⁶⁰ Germano má o tom své pochybnosti. V jiných momentech se však opět vrací k zakořeněným stereotypům a bojí se ztráty své domnělé nadřazenosti. Obdivuje Imaninu znalost portugalského jazyka, a přestože

³⁵⁸ Não sentem o peso da culpa nem sabem o que é a vergonha: como podemos esperar que sejam bons cristãos? / Necití tihu viny ani nevědí, co je to stud: jak od nich můžeme očekávat, že budou dobrými křesťany? COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 326.

³⁵⁹ Ocorreu-me pensar que o prisioneiro Vátua tinha razão: do ponto de vista dele e dos da sua nação, eles não estão a cometer um crime. Pelo contrário, estão heroicamente a construir um império. Também defendemos um império, autorizados por Deus e pela nossa natural superioridade. Também enfeitamos a história desse império com pomposos esplendores. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 214

³⁶⁰ Estes pretos são como crianças e veem em nós a figura paterna a quem cabe punir e absolver. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 220.

se v závěru prózy do dívky zamiluje, ve chvíli, kdy ji vidí psát, „se mu dělá zle“ a obává se, co se stane, když bude černošské obyvatelstvo ovládat písmo.³⁶¹

Imanina vysoce postavená rodina se měla stát „civilizovanou“, jako jediní ve vesnici Nkokolani proto nosili obuv a nemyli se v řece. Otec Katini se rozhodl přiklonit k menšímu ze dvou zel, protože čopijskou vesnici ohrožovaly výboje Gažského císařství. Přiklon k Portugalcům a jejich kultuře byl pro něj kalkulovaným tahem, ostatní členové rodiny si uvědomovali směšnost takového spojení. Například to, že se v katolických náboženských obřadech bělochů setkávají pouze s bílými anděly³⁶² (tento motiv se nachází také v románu Pauliny Chiziane *Větry apokalypsy*, viz 4.2.2). Sblížení s jinou kulturou má své následky – Imani ve vsi nemá žádné přátele, s rodiči mluví již pouze portugalsky, měří čas jako Portugalci, a když se jí zdají sny o lásce, nejsou v jejím jazyce a neobjevují se v nich její lidé.³⁶³ Imanin otec dceru žijící mezi dvěma kulturními sférami přirovnává k netopýrovi, který se podobá ptáku i myši, ale doopravdy není ani jedním z nich.³⁶⁴ Imanim bratr Mwanatu se stal příslušníkem koloniální pořádkové jednotky (*cipaio*) a širší rodina se za jeho veřejně projevovanou oddanost portugalské koruně styděla.³⁶⁵ Přestože otec chtěl zasvětit mladší děti do odlišné kultury jen částečně, aby získal ochranu před gažskými nájezdníky, myšlení v odlišném jazyce však proměnilo i jejich osobnost:

Mladší Mwanatu se naučil číst a počítat. Rituály, kterými prošel, byly bělošské: katolické a lusitánské. Naše máma varovala: duše, kterou mu přidělili, už nedosedala na zem. Jazyk, který se naučil, nebyl otázkou mluvy. Byl to způsob myšlení, žití a snění. V tom jsme si byli navzájem podobní. Máma přesně věděla, čeho se bojíte: kvůli tomu, kolik portugalštiny jsme spolykali, nám v ústech už nezbylo místo na jinou řeč. A ta ústa nás jednou měla pozřít.³⁶⁶

³⁶¹ Acabei oferecendo-lhe uma pena, um tinteiro e uma resma de folhas com a condição que fosse escrever longe, onde eu não a visse. Não sei por que razão me causa impressão ver um preto escrever. Apraz-me que falem a nossa língua com propriedade e sem sotaque. Contudo, sinto como uma invasão o domínio que eles possam ter da escrita. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 313.

³⁶² „Vidíte tu ty anděly?“ „Ani jednoho černošského,“ prohodila Rosi. A obě se s matkou daly do smíchu. / – *Estão a ver aqui os anjos? – Não vejo nenhum anjo negro*, ironizou Rosi. E riram-se, ela e a mãe. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 137.

³⁶³ Moje odcizení bylo velmi vážné: sny o lásce, které jsem mívala, nebyly v našem jazyce, ani o našich lidech. / Mais grave era a minha alienação: os sonhos de amor que tivesse não seriam na nossa língua, nem seriam com a nossa gente. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 56.

³⁶⁴ COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 103–104.

³⁶⁵ A lealdade de Mwanatu para com a Coroa portuguesa envergonhava a nossa família. Com a exceção do meu pai, que tinha outro parecer: enquanto estivéssemos sob a proteção da Coroa lusitana aquela fidelidade, fosse ela verdade ou fingimento, dava-nos imenso jeito. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 59.

³⁶⁶ Já Mwanatu, o mais novo, foi educado nas letras e nos números. Os rituais que teve foram os dos brancos: católicos e lusitanos. A nossa mãe alertava: A alma que lhe deram já não se sentava no chão. A língua que aprendera não era um modo de falar. Eram uma maneira de pensar, viver e sonhar. E nisso éramos parecidos, eu e ele. Os receios da nossa mãe eram claros: de tanto comer a língua portuguesa, não teríamos boca para qualquer outra fala. E seríamos devorados por essa boca. COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 60.

Přestože Čopijové odváděli portugalské správě daně, Portugalci ve chvíli ohrožení odmítnou vesnici vojenskou pomoc. Starší ze dvou bratrů Dubula se naopak dobrovolně přidává k nepřátelským gažským bojovníkům. Za skutečnou hrozbu považuje portugalskou přítomnost, a klade otci otázky:

[...] našel se v portugalské armádě jediný černošský velitel? V boji na straně Portugalců zemřely tisíce černochoů. Vzdal jim snad někdo někdy hold, byli snad padlí Afričané odškodněni?³⁶⁷

Ani Mwanatuova matka nadšení pro spolupráci s Portugalci nikdy nesdílela, protože věděla, že vliv evropské kultury jí děti odcizil. Když její starší syn Dubula padne v boji, žena se oběsí na stromě. Mwanatu pak po tomto matčině tichém, ale výmluvném aktu odmítne dál zastávat funkci koloniální pořádkové síly. Přestože již matka není mezi živými, ve vyprávění nadále funguje jako fokalizátorka a popisuje synovu rozpolcenost:

V jeho [Mwanatuově] nitru se svářelo mnoho osob: desátník s *kabwenim*, černocho s bělochem, křesťan s pohanem. Jak by mohl být jedna bytost? Jak se mohl znovu stát jen jejím synem?³⁶⁸

4.5 Zvnitřněný rasismový útlak jako příčina nepříznivého vývoje po nezávislosti

V dílech mosambických autorů Mii Couta (*1955) a Lílii Momplé (*1935) se téma zvnitřněné rasové oprese pojí se snahou pojmenovat důvody toho, proč země po nezávislosti čelila značné politické a ekonomické nestabilitě. Mia Couto ve zvnitřněné rasové opresi nachází příčinu toho, proč některé politické elity sledovaly spíše vlastní prospěch než zlepšení životů většiny lidí v nově vytvořeném státu. Lília Moplé dává zvnitřněný rasismus do souvislosti s tím, proč část mosambického obyvatelstva začala podporovat opoziční RENAMO a nepřátelskou apartheidní Jižní Afriku.

³⁶⁷ no exército lusitano, havia um único chefe preto? Morreram milhares de negros lutando do lado dos portugueses. Alguma vez se viu uma homenagem, uma recompensa aos africanos que tomaram? COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 291.

³⁶⁸ Ele [Mwanatu] tinha muitas pessoas brigando dentro dele: um cabo e um *kabweni*, um negro e um branco, um cristão e um pagão. Como tornar-se uma só criatura? Como voltar a ser apenas o seu filho? COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015, s. 343.

4.5.1 Román Mii Couta Pětazinkátého

Název románu spisovatele Mii Couta *Pětazinkátého* (*Vinte e zinco*) z roku 1999 odkazuje neologickou hříčkou k historickým datům 25. 4. 1974 (Karafiátová revoluce v Portugalsku) a 25. 6. 1975 (vyhlášení nezávislosti Mosambiku), a zároveň k zinkovému plechu, který se v zemi často využívá jako levný materiál pro stavbu domů.

Děj *Pětazinkátého* je zasazen do přesného časového rámce od 19. dubna do 30. dubna roku 1974, odehrává se tedy několik dní před Karafiátovou revolucí a těsně po ní. Román vypráví heterodiegetický vypravěč, který využívá několika různých fokalizátorů: portugalského režimního policistu Lourença de Castra, jeho matku Margaridu a sestru Irene a nevidomého muže Andarého Tschuvisca. Nad všemi postavami se vznáší přízrak již mrtvého Margaridina manžela Joaquim de Castra, sadistického příslušníka Mezinárodní a státní obranné policie (PIDE), proslulého mučením a vražděním nepřátel salazarovského režimu. Ve městečku Moebase se muži z rodiny Castrů snažili udržet co nejdéle jasnou společenskou hierarchii nadřazenosti nejen Portugalců nad původními obyvateli, ale také mužů nad ženami. Heterodiegetický vypravěč prostřednictvím fokalizátora Lourença de Castra poukazuje na postavení žen i na tzv. břímě bělochů.³⁶⁹

Nikdo si neuvědomuje, jak náročné je být inspektorem PIDE v africkém pralese, kam nikdy nevkočila noha bílého muže. V městečku Moebase žijí další běloši, to ano, ale je jich málo. K tomu, abyste je spočítali, nepotřebujete ani všechny prsty na ruce. Koho tu máme? Je tu otec Ramos, doktor Peixoto, správce Marques a agent Diamantino. K tomu dvě ženy v domácnosti, matka a teta Irena. Ale ženské se nepočítají. Tak se to u Castrových říkávalo. Radši je většinou odečítat, dodávali.³⁷⁰

Bílé ženy byly tedy sice v systému útlaku podřízeny bílým mužům, ale stále měly více možností prosadit se než původní obyvatelé (ženy i muže nevyjímaje).³⁷¹ Matka Lourença de Castra, Margarida, od manžela zažívala útlak a nebyla v jeho očích plnohodnotnou členkou koloniální společnosti, pořád však měla lepší postavení než kdokoliv z původních mosambických

³⁶⁹ Přesvědčení, že kolonizování jiných národů znamená obětovat se ve prospěch „civilizační mise“, lze nalézt například v básni „The White Man’s Burden“ Rudyarda Kiplinga (1899).

³⁷⁰ Ninguém avalia o custo de ser inspector da PIDE, em pleno mato africano, lá onde o pé de branco nunca assentou. A vila de Moebase tem outros brancos, sim, mas poucos. Os dedos das mãos sobram se os quisermos contar. Há quem? O padre Ramos, o médico Peixoto, o administrador Marques e o agente Diamantino. Mais as duas mulheres de casa, a mãe e a tia Irene. Mas as mulheres não contam. Assim se dizia na casa dos Castros. Maior parte das vezes até descontam, acrescentavam. COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 16.

³⁷¹ TAMALE, Sylvia. *Decolonization and Afro-Feminism*. Wakefield: Daraja Press, 2020, s. 5.

obyvatel. V příběhu je svědkyní událostí, v noci vstává, aby svému synovi smyla z rukou krev po mučení vězňů a tišila jeho noční můry, ale není hybatelkou děje. V závěru románu jako jediná z rodiny Castrů odjíždí z Mosambiku.

Jednotlivé kapitoly jsou uvozeny konkrétními daty roku 1974 a citacemi z deníku Irene, Margaridiny sestry, která, ač Portugalka a z rodiny obávaného příslušníka PIDE, cítí sympatie k mosambické kultuře. Do východní Afriky sice přijela až v dospělosti, ale navázala „spojenectví“ s kolonizovanými a své rodině se odcizila. Vztah s nebělošským mužem a lehkost, s jakou se v jiném kulturním prostředí pohybuje, si její sestra Margarida vykládá jako nemoc a ztrátu soudnosti:

V Mosambiku se mladá Irena dostala na scestí, odklonila se od rozumu a dobrých mravů. Vmísila se mezi černochoy, dopustila pomluvy a hanbu. Znevažovala tak rodinnou čest. Její [Margaridin] manžel Joaquim de Castro byl agentem PIDE.³⁷²

Do deníkového zápisu z 20. dubna si Irene zapisuje parafrázi Simone de Beauvoir, že člověk se ženou nerodí, nýbrž stává,³⁷³ a myšlenku, že gender je pouze konstrukt, rozšiřuje na dělení obyvatel na jednotlivé rasy: „Nikdo se nerodí jako ta či ona rasa. Lidmi černé, bílé nebo jiné rasy se stáváme až později.“³⁷⁴ Irene se pak snaží symbolicky splynout se svojí novou zemí tak, že si celé tělo pomazává jílem.

O zvnitřnění útlaku v románu *Pětazinkátého* promlouvají především postavy ze starší generace, která počínající dekolonizaci afrických států v šedesátých letech zažila až v pozdním věku. Mimetická funkce je v jejich případě potlačena, aby mohlo být téma útlaku zvýrazněno. Když mechanik Marcelino hovoří o svém ideálu nezávislosti se strýcem Custódiem, jeho příbuzný je přesvědčen, že revoluce není zapotřebí. Myslí si, že dokáže rodině zajistit dobré podmínky i uvnitř existujícího koloniálního systému. Zároveň se obává turbulentních událostí, které by změna režimu mohla přinést. V jeho vidění světa mají nebělošské ženy usilovat o bělošské muže (podobně jako v případě Marcelinovy matky, která ho počala s portugalským otcem):

³⁷² Em Moçambique, a jovem Irene se descaminhara, exilada do juízo e das maneiras. Se misturara com os negros, dera licença a rumores e vergonhas. Procedimentos que despergaminhavam a honra familiar. Já seu [de Margarida] marido Joaquim de Castro havia sido agente da PIDE. COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 24.

³⁷³ BEAUVOIR, Simone de. *The Second Sex*. London: Jonathan Cape, 1956, s. 273. Vyšlo česky v překladu Josefa Kostohryza a Hany Uhlířové *Druhé pohlaví*, Praha: Orbis, 1966.

³⁷⁴ Ninguém nasce desta ou daquela raça. Só depois nos tornamos pretos, brancos ou de qualquer outra raça. COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 24.

„Chceš dělat revoluci, Marcelino, jistě. Ale k čemu to bude dobré?“

„Zajistím svým dětem lepší život.“

„Hm, znám jednodušší cestu, která vede ke stejnému cíli. Podívej se třeba na Martinhu. Tuhle vnučku provdám za bělocha. A ona se ihned, vmžiku přesune do lepšího ranku. To je můj socialismus, rozumíš? Je rychlý a přesný jako šíp.“³⁷⁵

Strýc Custódio dále v politických debatách s Marcelinem obhajuje pozici, že není nezbytně nutné směřovat k ideálu úplné svobody. Zdá se mu výhodnější předstírat loajalitu a nacházet v opresivním režimu slepá místa, kde je možné prosperovat. Narozdíl od Marcelina, si nedokáže představit jiné společenské uspořádání než to, ve kterém je část lidí v područí a úzká skupina nad nimi má kontrolu:

Stálo by vůbec za to zkoušet měnit svět? Nebe se nikdy nesnese na zem a hora nesestoupí do údolí. A namítal mu [Marcelinovi]: pán trpí závistí svého sluhu. Podívej se na takového koně, říkával. Kůň ví, že by se k němu jeho vlastník měl chovat dobře. Kdyby pána neměl, byl by na tom hůř.

„Být celý život využíván, strýčku?“

„Buďme jako ten kůň, kluku. Předstírá poslušnost, ale stačí, aby si zamloual a v tu ránu jezdec sletí.“

A Custódio to uzavíral: štěstí je prchavé, jak záblesk po bouři. Když nám darují hrnek, chybí lžíce. A když nám dají světlo, bude to i s tunelem.

„Jste ještě zelenáči, říkám vám: moudrý sluha nikdy nechce přestat být sluhou.“³⁷⁶

Další fokalizátor skrze kterého se dozvídáme o útlaku, je Andaré Tschuvisco. Od dětství pracoval pro Lourençova otce, který ho záměrně oslepil, aby nemohl mluvit o zločinech, které viděl. I když ho příslušník PIDE připravil o jeden ze smyslů, střet s režimem ho nezlomil a stává svědkem probíhajících společenských změn. V dialogu s Lourençem mimoděk zmíní, že slepotu považuje za výhodu, protože díky ní získal modré oči:

³⁷⁵ — *Você quer fazer revolução, Marcelino, está certo. Mas para qual finalidade? — Para dar melhor vida a meus filhos. — Pois, eu tenho meu plano mais simples para esse mesmo fim. Veja a Martinha, exemplo. Vou casar essa minha neta com um branco. E logo ela, num instante, transita numa melhoria das qualidades. Isso é meu socialismo, está-me entender? Rápido e acertadeiro como flecha.* COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 52.

³⁷⁶ Valia a pena tentar mudar este nosso mundo? O céu nunca pousará na terra nem a montanha descerá ao vale. E argumentava: um patrão sofre mas é de inveja do criado. Sim, veja o caso do cavalo, dizia. Um cavalo sabe que o dono lhe deve tratar bem. Fosse ele não tinha dono e passava pior. — *Ser abusado a vida inteira, tio? — Fazemos como o cavalo, pá. Faz conta que obedece mas, basta ele querer, e o cavaleiro se despenha da montagem.* E Custódio concluía: a felicidade é um instante, um relâmpago fora da tempestade. Quem dá a chávena não dá a colher. E quando nos dão luz, lá vem junto o túnel. — *Eu vos digo, vocês que são viadagens: um criado esperto nunca quer deixar de ser criado.* COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 46.

„Nevím. Teď o tom nechci mluvit. Otec vás oslepil. Ale není to moje vina.“

„Váš otec mě neoslepil. Oklamal jsem ho.“

„Jste slepý jako patrona.“

„Vidím málo, to ano. Ale jsem rád, všechno je ve stínu. Navíc mám modré oči jako bílí.“³⁷⁷

Zůstává nedořečeno, zda se Andaré Tschuvisco doopravdy s koloniálním tělesným ideálem ztotožnil. Tento fokalizátor totiž zároveň promýšlí portugalský rasismus a dehumanizaci černošského obyvatelstva: „pro bělochy jsou černoši buď svatí, nebo démoni, kteří přejdou od nevinnosti ke zlovolnosti bez toho, aby kdy byli lidmi.“³⁷⁸ Možná měla poznámka o „modrých očích“ ve vypjatém porevolučním období Lourença de Castra pouze znejistit. Vypravěč pak totiž v kapitole z 29. dubna dále zmiňuje, že Andaré Tschuvisco dříve snil o tom, že bude jako běloši, ale teď se již zabydlel ve své kůži. I přes předcházející repliku o „modrých očích“ tedy tato postava čte mechanismy útlaku a promýšlí je:

Andaré měl své pravdy, ale uměl o nich pochybovat. Když mu vymyli oči šťávou z mukuni, otevřely se před ním další obzory. Slepota vnesla do jeho snů nové světlo. Předtím pořád snil o tom, že bude jako běloch, bude se promenovat po městě, až budou lidé koukat.

„Portugalci tu s námi byli zavřeni takovou dobu, že se teď najdou lidi, co chtějí být jako oni.“ Ten sen ho neopouštěl. Pak se sám se sebou více smířil. Lépe se zabydlel ve své kůži, přizpůsobil se duši, s jakou se narodil.³⁷⁹

Heterodiegetický vypravěč dále skrze téhož fokalizátora naráží na to, co se stane, pokud se vzorec útlaku bude předávat dál. K politické moci se pak dostanou lidé s nereflektovaným zvnitřněním rasového útisku, kteří nebudou toužit po svobodě, ale po moci a nadvládě nad jinými. Úzká vrstva mocných si v novém zřízení sice polepší, ale zbytek mosambické společnosti bude udržován ve špatných ekonomických podmínkách, jako tomu bylo v průběhu

³⁷⁷ — *Não sei. Não quero falar disso agora. Meu pai cegou-o. E eu não tenho culpa. — Seu pai não me cegou. Eu enganei-o. — Você é mais cego que um nó. — Vejo pouco, sim. Mas até prefiro assim, tudo em sombra. Além disso, tenho olhos azuis, cor dos brancos.* COUTO, Mia. *Vinte e zinco*, Lisboa: Caminho, 1999, s. 128.

³⁷⁸ para os brancos, o preto é santo ou demônio, transitando da inocência para a malvadez sem nunca passar pelo humano. COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 126.

³⁷⁹ Andaré tinha suas crenças mas sabia duvidar delas. Quando lhe lavaram os olhos com seiva do mukuni outras visões se abriram para ele. A cegueira lhe deu nova luz dentro dos sonhos. Antes, ele sonhava ser como um branco, mezugando-se pela vila, até fazer inveja. — Os portugueses estiveram tanto tempo fechados conosco que agora há os que querem ser iguais a eles. Esse era o seu constante sonho. Depois, ele se confortou melhor consigo mesmo. Vestiu-se melhor com a sua pele, configurado na alma em que nascera. Seu medo era esse: que esses que sonhavam ser brancos garantissem os destinos do país. Proclamavam mundos novos, tudo em nome do povo, mas nada mudaria senão a cor da pele dos poderosos. A panela da miséria continuaria no mesmo lume. Só a tampa mudaria. COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 133.

kolonialismu. Zasazení do roku 1974 umožňuje do vyprávění tímto způsobem vložit nepřímou kritiku politické reprezentace, která by, pokud by byla vyslovena přímo, mohla být antinaratabilní:

Měl strach, že se osudů země chopí ti, co snili, že se stanou bělochy. Budou vyhlašovat nové světy, vše ve jménu lidu, ale nic se nezmění, jen barva kůže mocných. Hrnc bída bude pořád nad stejným plamenem. Vymění se jen poklička.³⁸⁰

Závěr román *Pětazinkátého* odkazuje na politiku FRELIMO v období po nezávislosti země: na lidově demokratické směřování a snahu o výchovu „nového mosambického člověka“. Načrtává tak spojitost mezi zvnitřněným rasovým útlakem politických elit a špatnou ekonomickou situací, které dodnes musí čelit většinové mosambické obyvatelstvo.

4.5.2 Zrádci a vrazi v románu *Sousedé*

Spisovatelka Lília Momplé zasadila prózu *Sousedé* (Neighbours) z roku 1995 do poloviny osmdesátých let 20. století. V předmluvě uvádí, že se inspirovala skutečnými událostmi. Román se odehrává v Maputu, kam sice válečné zločiny hnutí RENAMO doléhají jen prostřednictvím rozhlasových zpráv, město ale čelí útokům jednotek ze sousední Jižní Afriky. Jako odvetu za to, že v něm našli útočiště členové antiapartheidního Afrického národního kongresu (ANC) mají být pro výstrahu jihoafrickými agenty zavražděni nevinní lidé. Původní název románu *Neighbours* v angličtině proto odkazuje k jednomu z jazyků nepřátelských „sousedů“.

Jednotlivé kapitoly mají různé fokalizátory, jsou mezi nimi lidé, kterým hrozí smrt i mosambičtí vrazi najatí sousedním státem. Příběh má přesné časové ohraničení, od jedné hodiny ranní do jedenácté večerní, kdy dojde ke střelbě. Heterodiegetický vypravěč postupně odhaluje příčiny toho, proč se někteří Mosambičané rozhodli jihoafrický atentát podpořit, a podílet se tak na zabití nevinných civilistů. Tito obyvatelé Maputa, kteří jen byli ve špatnou chvíli na špatném místě, vstupují do prózy se zřetelně posílenou mimetickou dimenzí. Vypravěč detailně popisuje jejich vzhled, kde pracují či jak vypadají interiéry jejich bytů. Dozvídáme se co mají rádi či neradi k jídlu a jaké mají vztahy s rodinou. To vše pak v příběhu

³⁸⁰ Seu medo era esse: que esses que sonhavam ser brancos garantissem os destinos do país. Proclamavam mundos novos, tudo em nome do povo, mas nada mudaria senão a cor da pele dos poderosos. A panela da miséria continuaria no mesmo lume. Só a tampa mudaria. COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999, s. 133.

společně s jejich převážně kladnými charakterovými vlastnostmi (jako jsou věrnost, píle, skromnost...) vede k implicitnímu odsudku zločinu najatých vrahů a soucitu s úmrtím civilistů.

Ačkoli vypravěč uvádí některé tělesné charakteristiky i u vrahů (štíhlé tělo, husté lesklé vlasy, děsivý úsměv...), přesto u nich není mimetická dimenze tak výrazná. Posílena je naopak tematická dimenze postav: tito zločinci mají totiž zastupovat celou skupinu zavržených zrádců nově vzniklého státu. Jedním z nich je Virgílio Dupont, potomek přistěhovalců z východoafrického ostrova Mauricius. O zvnitřněné rasové opresi se v případě této rodiny mluví jako o něčem, co sice mosambickou společnost negativně ovlivňuje, ale je to vliv odjinud. Dupont je průměrný a slabošský muž, toužící po penězích a majetku (je schopen pro ně i zabít), který se předčasně vzdává a dělí lidi, se kterými se setkává, na „nižší rasy“ a „vyšší rasy“: „...skutečnost, že byl Mauricijec, a tedy podle svého přesvědčení vyšší rasy než Mena, mu dodala odvalu, aby se k ní jednoho dne přiblížil“.³⁸¹ Ke své ženě Meně se chová násilně do té míry, že jí způsobí neplodnost. Mena má opět jako kladná postava posílenou mimetickou dimenzi, vyznačuje se krásnou postavou a klidným pohledem, je noblesní, tvář jí jen září.

Vyprávění zachycuje i minulost manželského páru ještě z dob koloniálního režimu. Dupont již v době námluv Meninu rodinu v soukromí nazývá „zasranými mulaty“³⁸² a se svatbou nesouhlasí ani jeho příbuzní, protože Menu považují za příslušnici „nižší rasy“. Situace se nezmění ani po jejich sňatku, Mena do mauricijské rodiny nadále nepatří:

Svatba se konala několik měsíců po tomto krátkém, rozhodujícím rozhovoru. Dupont se poprvé odvážil otevřeně odporovat svým rodičům a rodině, nespokojeným, že si za manželku vybral mulatku z Angoche, když je v Lourenço Marques tolik mauricijských dcer. [...] Rodinu Dupontových sice nepřestávala ohromovat Menina krása a aureola noblesy, která jako by byla její přirozenou součástí. Přesto ji nikdy nepřijali mezi své, a to jen proto, že byla mulatka, a tedy podle jejich přesvědčení nižší rasy než Mauricijci. Mena nikdy nepochopila, na čem to rasistické přesvědčení stojí, protože jí jako mulati připadali všichni Mauricijci, i když někteří měli téměř rovné vlasy.³⁸³

³⁸¹ o facto de ser mauriciano e, portanto, segundo as suas convicções, de raça superior à de Mena, deu-lhe coragem para um dia a abordar. MOMPLÉ, Lília. *Neighbours*. Autorka, 2008, s. 48.

³⁸² „mulatos de merda“ Lília. *Neighbours*. Autorka, 2008, s. 49.

³⁸³ O casamento realizou-se poucos meses depois deste curto e decisivo diálogo. Pela primeira vez, Dupont atreveu-se a contrariar abertamente os pais e a família que não se conformavam que ele tivesse escolhido para esposa uma mulata de Angoche, quando havia, em Lourenço Marques, tantas filhas de mauricianos. [...] A família de Dupont não pode deixar de ficar impressionada com a beleza de Mena e com a auréola de refinamento que parecia fazer parte da sua natureza. Apesar disso, jamais a aceitou como um dos seus membros, unicamente por ela ser mulata e, portanto, de acordo com as suas convicções, de raça inferior à dos mauricianos. Mena nunca compreendeu em que se baseiam tais convicções racistas, visto todos os mauricianos lhe pareceram mulatos, embora alguns com cabelo quase liso. MOMPLÉ, Lília. *Neighbours*. Autorka, 2008, s. 50–51.

Jednou ze zastřelených civilistů je postava Narguiss pocházející z kreolské rodiny z ostrova Moçambique na severu země. V její řeči zaznívají záměrné odchylky od portugalské gramatiky a vypravěč zmiňuje, že se nikdy nenaučila správně portugalsky. Dále se v ději k této vlastnosti postavy vypravěč nevrací, jedná se tedy jen o další mimetickou dimenzi postavy. Když je Narguiss nevěrný její manžel, neobviňuje ho, vinu nesou stejně jako v románu *Ostrov mulatů* makujské ženy (viz 4.6.1):

„Kde je teď tvůj otec?“ Zeptá se a nahlas sleduje nit svých myšlenek.

Mantaz bez odpovědi dál krájí cibuli a pálivou papriku na náplň do samosy.

„Kde je?“ Ptá se Narguiss.

„Ty moc dobře víš kde, mami!“ Řekne dcera ublíženě a smutně.

„S tou ženskou... s tou makuou, zlodějkou manželů.“³⁸⁴

Když se Mena dozví, že Dupont plánuje vraždu, překoná roky útisku, které od násilného manžela snášela, a zavolá na policii. Román má přesto tragické vyústění – jihoafričtí agenti zastřelí manželský pár i svědkyni zločinu Narguiss stojící v protějším okně. Zvnitřnění rasového útlaku se v případě románu *Sousedé* stalo zdrojem slabosti a nejistoty, kterou v nestřežený moment využily nepřátelské síly v podobě jihoafrických verbířů. Tematická dimenze se v románu rozvíjí do tematické funkce: Dupontův internalizovaný rasismus je podhoubím, ze kterého při správné souhře okolností vybuchí zlo. Maria Teresa Salgado si všímá, že tato znatelná výchovná linie v *Sousedech*, může souviset s africkými orálními literaturami, ve kterých jsou při vyprávění posluchačům poskytnuta vodítka, jak mají o příběhu přemýšlet.³⁸⁵

4.6 Re prezentace zvnitřněné rasové oprese epistolární formou

Aby bylo možné o některých tématech vyprávět, lze je do literárního díla zařadit například ve formě dopisů či zpráv z minulosti. V této části analyzuji mosambický román *Ostrov mulatů* (*A ilha dos mulatos*) Sérgia Simãa Raimunda (*1992) a román *Kreolský národ: Tajná*

³⁸⁴ — Ondi está teu pai, agora? — pergunta ela, seguindo, em voz alta, o fio do seu pensamento. Mantaz não responde, continuando a picar a cebola e a malagueta para o recheio das chamuças. — Ondi está ele? — pergunta ainda Narguiss. — A mãe sabe muito bem onde está! diz a filha, com magoada ternura. — Com aquele mulher... aquele macua, ladrão de maridos. MOMPLÉ, Lília. *Neighbours*. Autorka, 2008, s. 10.

³⁸⁵ SALGADO, Maria Teresa. „Neighbours. De violências, mulheres, mudanças... e homens.“ In MATA, Inocência a PADILHA, Laura Cavalcante (eds.). *A mulher em África: Vozes de uma margem sempre presente*. Lisboa: Edições Colibri, 2008, s. 284.

korespondence Fradika Mendese (Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes) angolského spisovatele Josého Eduarda Agualusy (*1960).

4.6.1 Zpráva z minulosti v románu *Ostrov mulatů*

Román *Ostrov mulatů* (*A ilha dos mulatos*) vydalo portugalské nakladatelství Imprensa Nacional – Casa da Moeda v roce 2020 a ocenilo ho Cenou Eugénia Lisboya. Autor díla, Sérgio Simão Raimundo, dříve publikoval také pod jmény René Peter či Poeta Militar.

Děj *Ostrova mulatů* je zasazen do současnosti na severomosambický ostrov Moçambique, který byl v mosambické literatuře častým inspiračním zdrojem, protože je symbolem staletí obchodních a kulturních výměn.³⁸⁶ Zároveň je to také místo, kde započala portugalská kolonizace východoafrického pobřeží. Realistické vyprávění v úvodu obsahuje odkazy na kult předků: zemřelý proto může komunikovat se živými bez toho, aby tím byla narušena realističnost vyprávění. Román je uvozen dystopickou vizí téměř potopeného ostrova. O ekologické katastrofě, kterou nikdo z živých včas nezastavil, promlouvá hlas zesnulého, jehož kosti ještě zůstávají na zbytku pevniny.

Třináct následujících kapitol s kriminální zápletkou v podobě neobjasněné masové vraždy, homodiegeticky zprostředkovává několik postav, které jsou členy jedné rodiny žijící na ostrově. Přemýšlejí o sobě jako o kulturním středu, cítí se nadřazeně nad všemi ostatními a v průběhu vyprávění ostatním postavám přiřazují vlastnosti jen na základě jejich etnického původu. Aziza sní o tom, jak odejde z omezeného ostrovního světa a několikrát v textu zmiňuje své vznešené katolické kořeny. Představuje si „ztracenou“ evropskou domovinu, kde sice nikdy nežila, ale mohla žít, touží po seznámení s „míšencem“, který bude stejně „hodnotný“³⁸⁷ jako ona sama:

Otec mi řekl, že moji praparodiče byli Portugalci, kteří se po příjezdu na ostrov smísili s černoškami z různých částí země. [...] Nebýt lodí, kolonií, zámořských provincií, slávy a nádhery Portugalska, komisařů a objevných plaveb, nečekala bych tu na velitele a nemyslela na míšence, kterého nemám, a na dům, který mi jen slibuje.

³⁸⁶ NOA, Francisco. *Uns e outros na literatura moçambicana*. São Paulo: Kapulana, 2018, s. 68.

³⁸⁷ Por ser uma mulata de qualidade, formada, de uma família católica, que anda com as pernas destapadas e com os cabelos às costas, retomei ao que queria ouvir nessa noite. RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 82.

Je vám to jasné? Nebýt toho všeho, byla bych v Portugalsku; obklopena dědictvím svých praparodičů bych důstojně vychovávala své děti a vyučovala historii na nejlepších evropských univerzitách.³⁸⁸

Eleutéria, vnučka vojáka z koloniální války a matka dnes již dospělých dětí stále lpí na svém postavení v koloniální hierarchii, nedokáže navázat vztah s lidmi kolem sebe a nenávidí místní komunitu Makuů i jejich zvyky.³⁸⁹ Zosobňují pro ni všechny stereotypy, které o Mosambičanech vytvořila koloniální ideologie. Nejvíce vzteku v ní probouzí tradičně žijící makujské ženy, které si představuje jako svůdkyně mužů nebo čarodějnice:

Ty stařeny udělají cokoli, aby zbohatly. Říká se, že dokonce spí s vlastními dětmi, aby měly hromady peněz, močí do talířů a všem v rodině tím pak pokapou jazyk a někdy loví albíny, uřezávají jim hlavy, pohlavní orgány a vydloubávají jim oči a uši, to vše, aby zbohatly.³⁹⁰

Eleutéria představu o své nadřazenosti pravděpodobně převzala od své rodiny. Mezigenerační přenos vstupuje do románu ve formě zprávy, graficky odlišené od zbytku textu. Může se jednat o vzpomínku, kterou si Eleutéria vybavila, ale spíše se jedná o dopis (stejně grafické odlišení má psaní, které syn zasílá matce z Maputa). Starší žena ve zprávě vyjadřuje pobouření nad vztahem své kmotřenky s nemajetným nebělošským námořníkem Gaudênciem a Eleutéria zpětně lituje, že její radu neposlechla:

Je mi jasné, že pokud budeš dál zameškovávat školu, aby ses setkávala s tím ubohým námořníkem, tvoje budoucnost bude mořem nářků. Zasloužíš si něco lepšího, holčičko. Jsi mulatka, ještě v sobě nosíš kapku jejich krve, jsi podobná svým bílým prarodičům a on je sprostý Ind

³⁸⁸ Contava-me o meu pai que os meus bisavós eram portugueses que quando chegaram à Ilha, misturaram-se com negras vindas de diversas partes do país. [...] Se não fossem as canoas, as colónias, as províncias ultramarinas, o esplendor glorioso de Portugal, os comissários e as viagens de descobertas, não estaria aqui esperando um comandante e pensando num mestiço que não tenho e numa casa que só vive nas promessas.

Percebe? Se não fosse tudo isso estaria em Portugal; rodeada pela herança dos meus bisavós, educando os meus filhos com dignidade, ensinando História nas melhores universidades da Europa. RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 77–78.

³⁸⁹ São todos um bando de macuas insuportáveis como a minha empregada. / Všechno je to makujská sebranka, kterou nemůžu vystát stejně jako moji hospodyně. RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 27.

³⁹⁰ Aquelas velhas que fazem tudo para enriquecer. Conta-se que até dormem com os seus próprios filhos para terem rios de dinheiros, mijam em pratos e depois fazem todos da família gotejar as línguas e por vezes caçam albinos, cortam-lhes cabeças, os órgãos sexuais e arrancam-lhes os olhos e orelhas, tudo isso para enriquecer. RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 57–58.

z devětatřicáté generace bělochů, kteří nastoupili na loď, aby si vydělali na živobytí v zámořské provincii Mosambik.³⁹¹

Vypravěč čtenáře přímo nevede k zaujetí určitého postoje, ale podtrhuje nesmyslnost koloniálních představ o důležitosti rasového původu. Využívá nadsázku (jako v případě kmotřiny zprávy, ve které se příslušnost k Evropanům počítá klidně až do dvacáté deváté generace). Své představy o světě pak Eleutéria předává dceři Azize, která si myslí, že všechny starší ženy musí mít zájem o jejího otce a zdůrazňuje, že je „mulat“. (Motiv makujských žen jako svůdkyň jinak počestných mužů zařazuje Lília Momplé do románu *Sousedé*, viz 4.5.2).

Je to coura, mami. [Hospodyně] určitě po celém ostrově roznáší, že spí s otcem, mulatem, po kterém pasou všechny staré ženské.³⁹²

I když v nezávislé zemi mohou Eleutéria s Azizou uplatnit svobodu žít po svém, rodina přesto setrvává u pokřivených představ. Frustraci si vybíjí na negramotné makujské hospodyni, která se stará o Eleutériino třetí dítě s Downovým syndromem, a roky také uspokojuje sexuální potřeby manžela Gaudência. V románu nezazní její jméno, postavy jí říkají pouze „makua“. V těch momentech, kdy hospodyně v románu promlouvá, se pouze ptá, čím může rodině posloužit a její perspektiva tak zůstává nevyprávěna.

Eleutériino odcizení od prostředí, kde žije, objasňuje úvodní kapitola se silnou mimetickou funkcí. Kromě toho, že popisuje, jak se žena uzavírá do sebe, protože se jí zhoršuje sluch, v ní zazní urážka, že už v dětství se jí posmívali, že je „mulatka, co nikam nepatří“ (doslova „mulatka bez vlajky“). Tuto nepatřičnost si nese do dospělosti:

„Kromě toho, že to je mulatka, co nikam nepatří, je mrzák a slyší sotva půl slova.“ Na urážku jsem odpovídala slzami jako hrachy, které mi na tváři zanechávaly široké vysušené cestičky.³⁹³

³⁹¹ Vejo que o que futuro será um verdadeiro mar de dor se continuares a faltar às aulas para te encontrares com esse pobre marinheiro. Tu mereces uma coisa melhor, querida. Tu és uma mulata ainda com cheiro, ainda tens aspectos dos teus avôs brancos e ele é um simples caneco da 29.ª geração de homens brancos que se meteu numa nau para ganhar a vida na província ultramarina de Moçambique. RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 62.

³⁹² [A empregada] é uma vadia, mãe. Com certeza anda a falar em toda a Ilha que dorme com o pai, o mulato que todas as velhas querem. RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 26.

³⁹³— Além de mulata sem bandeira é viciada em ouvir palavras dobradas. Retribuía a ofensa com lágrimas bem grossas que me deixavam enormes rastos de secura no rosto. (Doslovně „mulatka bez vlajky“.) RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 23.

Postavy románu *Ostrov mulatů* si zvnitřnily různé druhy útlaku, které se prolínají s rasismem. Eleutéria je přesvědčena, že se za ni budou kvůli zhoršujícímu se sluchu děti stydět. Její syn Céci má dojem, že kdyby se rodina dozvěděla, že je homosexuál, zavrhla by ho. Odjíždí proto na jih do hlavního města Maputa, kde očekává, že najde více svobody, ale stále ho pronásledují myšlenky na domov. Vypravěč emfaticky zařazuje třikrát repetitivní vnitřní monolog, ve kterém si Céci představuje, co by mu matka řekla po návratu na ostrov:

„Prokrista! Chlapče, místo tchyně, mulatky, jako jsi ty, přivedeš nějakého cucáka, který ani nesní o tom, že bude otcem...“

Dovedu si představit, jak rozzuřeně to máma říká, jak Aziza pláče doma v koutě [...]

„Prokrista! Chlapče, místo tchyně, mulatky jako jsi ty, přivedeš nějakého cucáka, který ani nesní o tom, že bude otcem...“

„Prokrista! Chlapče, místo tchyně, mulatky jako jsi ty, přivedeš nějakého cucáka, který ani nesní o tom, že bude otcem...“³⁹⁴

Tematická funkce by se dala shrnout tak, že zvnitřněný útlak plodí osamění. Postavy se skrze internalizaci oprese v románu, jehož děj je zasazený do období po nezávislosti a po skončení občanské války, nevyhýbají žádné formě fyzického násilí, ani pro ně neplynou žádné další výhody. Pouze ztrácejí možnost navazovat blízké mezilidské vztahy a zcela se odcizují prostředí, ve kterém žijí. V temné vizi románu *Ostrov mulatů* pak ostrov Moçambique není místem, kde by se měly možnost setkávat různé kultury, náboženství a etnika, místo toho je to jen potápějící se kus pevniny, kde každý žije ve vlastní cele vybudované z předsudků.

4.6.2 Metafikce v románu Kreolský národ: Tajná korespondence Fradika Mendese

V angolském románu složeném z dopisů *Kreolský národ: Tajná korespondence Fradika Mendese* (Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes) Josého Eduarda Agualusy nejsou rasismus ani zvnitřněný rasismus antinaratabilními tématy. Píše o nich nejen homodiegetický vypravěč v podobě Portugalce Fradika Mendese, který navštěvuje Angolu

³⁹⁴ — Céus! Filho, no lugar de uma sogra mulata como tu, trazes-me um pivete que não sonha em ser pai...

Imagino a mãe dizendo isso furiosa, a Aziza chorando pelos cantos de casa [...]

— Céus! Filho, no lugar de uma sogra mulata como tu, trazes-me um pivete que não sonha em ser pai...

— Céus! Filho, no lugar de uma sogra mulata como tu, trazes-me um pivete que não sonha em ser pai... RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020, s. 67.

a Brazílii, ale také další epizodičtí fokalizátoři. Dílo vydané v roce 1997 se vrací k provázanosti Angoly a Brazílie transatlantickým obchodem s otroky.

Dopisy jsou zasazeny do období druhé poloviny 19. století (1868–1900), kdy v portugalsky mluvících státech docházelo k převratným změnám, končil dovoz otroků z afrického kontinentu do Brazílie, abolicionistické hnutí dosáhlo v Brazílii zrušení otroctví, Portugalsko se účastnilo Berlínské konference a začalo novou kolonizační etapu na africkém kontinentu. Všechny tyto historické milníky se pak propojují v postavě „všudybyla“ Carlose Fradika Mendese, který podniká cesty přes Atlantik a událostí se účastní jako očitý svědek.

Samotné jméno autora dopisů odkazuje k dějinám portugalské literatury a je součástí metafikční roviny narativu. Jedná se o smyšlenou postavu portugalského spisovatele Eçy de Queiróse, kterému Agualusův Fradique Mendes adresuje pět z celkem pětadvaceti dopisů.³⁹⁵ Poslední list pak zasílá v roce 1900 Eçovi de Queirós Mendesova přítelkyně Ana Olímpia a v tomto dopise přímo od jedné z postav na adresu Fradika Mendese zazní, že „to není muž, [...] je to literární výmysl“.³⁹⁶ Kromě toho, že odkazy na literární konstruovanost postavy rozrušují její mimetickou dimenzi, omezená je i důvěryhodnost vypravěče. Nabourává ji například poslední dopis adresovaný Eçovi de Queirós, v němž Ana Olímpia uvádí: „Není to příběh mého života. Je to příběh mého života, jak ho vypráví Fradique Mendes.“³⁹⁷ Portugalský „všudybyl“ pak v homodiegetické pozici v jednom z dopisů čtenáře ujišťuje, že příběh, který vypráví, je pravdivý – což jeho spolehlivost spíše podrývá.

Problematika rasy jako společenského konstruktů se objevuje napříč románem. První zmínku o zvnitřněné rasové opresi najdeme již v druhém dopise, který Mendes píše své kmotře do Paříže měsíc po doplutí do angolského hlavního města v červnu roku 1868.

„Mulati,“ svěřil se mi Arcénio de Carpo, „pohrdají všemi lidmi z vnitrozemí, protože pracují, a ještě víc jimi pohrdají, protože jako černoši chtějí zůstat takoví, jací jsou.“³⁹⁸

Rasové hierarchie v Luandě jsou tedy jednou z prvních věcí, které považuje vypravěč za hodné vyprávění. Zároveň je přípluvší Fradique Mendes vždy evropským pozorovatelem zvenčí, na což upozorňuje opět Ana Olímpia v posledním dopise: „hned po vylodění již rozumoval

³⁹⁵ José Eduardo Agualusa používá v románu starší variantu zápisu jména „Queiroz“.

³⁹⁶ aquilo não é um homem [...] é uma invenção literária [...]. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 138.

³⁹⁷ Não é a história da minha vida. É a história da minha vida contada por Fradique Mendes. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 136.

³⁹⁸ «Os mulatos», confidenciou-me Arcénio de Carpo, «desprezam todos os povos do interior porque trabalham, e ainda mais os desprezam porque sendo negros querem continuar assim.» AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 14.

o všech největších problémech Angoly“.³⁹⁹ Portugalec v druhém dopise kmotře kritizuje chování „synů země“. Do této kategorie podle něj spadá kreolské a původní obyvatelstvo (pokud se obléká po evropském způsobu):

Co se týče synů země, což je eufemismus označující míšence a některé černochoy, kteří nosí boty, ti zaniceně kují pikle v kavárnách hlavního města, pro což mají velké nadání. Bohužel zatímco jeden druhého ničí kvůli horšímu místu ve správě královské pokladny, trestanci jim svádějí manželky a dcery, kradou půdu a podniky, posilují svou moc v koloniálních úřadech.⁴⁰⁰

Ana Olímpia „byla jako právoplatná princezna otrokyní a poté otrokářkou a dnes je jedním z nejpovolanějších hlasů v boji proti otroctví“.⁴⁰¹ Tato postava stejně jako Nga Mutúri ze stejnojmenné angolské novely z roku 1882 zdědí velké jmění po smrti manžela, bělošského otrokáře. V románu je ovdovělá princezna nazvána stejným kimbudským výrazem „nga mutúri“⁴⁰² jako v Tronihovo novele *Vdova*. Po všech životních peripetiích – od otrokyně přes obchodnici s otroky a abolicionistku – se vrací do rodné Angoly, kde je již považovaná za odrodilou „Brazilku“. Heterodiegetický vypravěč posiluje při popisu postavy mimetickou dimenzi (je to žena velmi vzdělaná a sečtělá, která probírá evropskou politiku se stejnou lehkostí, s jakou sestavuje slovníky kimbundštiny). Když se Ana Olímpia posléze kvůli majetkovým intrikám sama propadá na pozici otrokyně, tematická dimenze přechází v tematickou funkci: rozrušení představy binárního rozdělení bělošský kolonizátor / černošský kolonizovaný. Na velmi výnosném exportu otroků z Angoly do Brazílie se totiž v románu podílí různí lidé napříč koloniální společností bez ohledu na jejich „rasu“. Osud zotročené ženy Fradika Mendese dojíká také proto, že Ana Olímpia má zcela evropské způsoby. V brazilské literatuře lze nalézt obdobnou postavu v románu Bernarda Guimarãese *Otrokyně Isaura* (A Escrava Isaura, 1875) z počátků brazilského abolicionistického hnutí.⁴⁰³

³⁹⁹ recém-desembarcado, já teorizava sobre todos os grandes problemas de Angola. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 138.

⁴⁰⁰ Quanto aos filhos-do-país, eufemismo com que a si próprios se designam os mestiços e alguns negros calçados, esses ocupam-se trabalhosamente a construir intrigas nos cafés da capital, o que fazem com grande talento. Desgraçadamente, enquanto se devoram uns aos outros por um cargo menor na hierarquia da Fazenda, os degradados seduzem-lhes as mulheres e as filhas, roubam-lhes as terras e os negócios, reforçam o seu poder na administração da colónia. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 14.

⁴⁰¹ princesa por direito, foi escrava, e depois escravocrata, e é hoje uma das vozes mais autorizadas no combate à escravidão. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 120.

⁴⁰² AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 142.

⁴⁰³ GRAUOVÁ, Šárka. „Klatý básník Cruz e Sousa“. In GRAUOVÁ, Šárka (ed.). *Literární paměť a kulturní identita: Osm studií pro Annu Houskovou*. Praha: Torst, 2008, s. 93–94.

Když Fradique Mendes zmiňuje zvnitřněný rasový útlak a to, jak ovlivnil mezilidské vztahy ve městě, vypráví o něm v „příběhu z druhé ruky“, který pouze zaslechl od skotského návštěvníka Luandy Smithe. Internalizovaný rasismus postupně zničí luandskou kreolskou rodinu Lamartinových.

Pohrdání, které synové země chovají vůči obyvatelům vnitrozemí, lze ještě lépe ilustrovat příběhem, který mi vyprávěl Smith. Před dvěma lety jeden z nejbohatších obchodníků a otrokářů této země pan Mateus Lamartine zjistil, že jeho dcera Carolina si tajně dopisuje s mladým zdravotníkem, rovněž černochem, který však vůbec nebyl napojen na staré luandské rody. Rozzuřeně poslal mladíkovi vzkaz, aby ho neprodleně vyhledal: „Milý hochu,“ řekl mu, když před něj konečně předstoupil. „Nic proti tobě nemám, ba naopak, ale za zetě tě nechci. Neodmítl bych ruku své dcery ani chudému bělochovi, pokud by to nebyl trestanec, a ani mulatovi, v případě, že by byl majetný. Ale abyste se mohl s Carolinou oženit vy, musel byste být habešský císař.“⁴⁰⁴

Poté, co Fradique a Ana odplují společně do Brazílie, portugalský cestovatel dále zvnějšku pozoruje vztahy v brazilské společnosti. V dopise spisovateli Eçovi de Queirósovi z března roku 1877 líčí, že cílem ztotočených lidí není dosáhnout ideálu svobody, ale posunout se v systému na výhodnější pozici:

Po dvaceti či pětadvaceti letech se mnozí námezdní otroci dokáží z otroctví vykoupit. Jakmile se osvobodí, ve dne v noci nosí zboží, až si za nějaký čas konečně mohou pořídit otroka, který pro ně bude pracovat.⁴⁰⁵

O dva měsíce později Fradique Mendes opět píše z Brazílie portugalskému spisovateli. V tomto dopise je přesně odcitována část komentáře⁴⁰⁶ historické postavy abolicionisty, advokáta

⁴⁰⁴ O desprezo que os filhos-do-país cultivam em relação aos povos do interior pode ser ainda mais bem ilustrado por uma história que Smith me contou. Há dois anos atrás, um dos mais ricos comerciantes e escravocratas deste país, o senhor Mateus Lamartine, descobriu que a sua filha, Carolina, se correspondia secretamente com um jovem enfermeiro, também negro, mas sem nenhuma ligação às velhas famílias luandenses. Enfurecido, enviou um recado ao rapaz para que sem demora o fosse procurar: «Meu caro jovem», disse-lhe quando finalmente o teve pela frente. «Nada tenho contra si, muito pelo contrário, mas não o quero para genro. Não recusaria a mão de minha filha a um branco pobre, desde que não fosse um condenado, e nem a um mulato, contando que tivesse fortuna. Mas para você casar com Carolina teria de ser o Imperador de Abissínia.» AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 15–16.

⁴⁰⁵ Muitos escravos-de-ganho conseguem ao fim de vinte ou vinte e cinco anos comprar uma respectiva carta de alforria. Uma vez livres carregam mercadorias outro tanto tempo, noite e dia, até poderem finalmente adquirir um escravo que trabalhe por eles. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 89.

⁴⁰⁶ LIMA, Bruno Rodriguez de (ed.). *Liberdade (1880–1882): Obras completas de Luiz Gama*. São Paulo: Hedra, 2021 (e-book). Na odstavce z Gamovy obhajoby Josého do Patrocínia v tisku začínající slovy: „Em nós, até a cor é um defeito [...]“ /

a literáta Luize Gonzaga Pinta da Gama (1830–1882), který zveřejnil v roce 1. 12. 1880 v periodiku *Província de S. Paulo* článek na obranu černošského abolitionisty Josého do Patrocínia:

„Co se nás týče,“ řekl mi Gama, „je na závalu i barva. Je to neodpušitelný vrozený hřích, stigma zločinu. Naši kritici však zapomínají, že tato barva stojí u zrodu bohatství tisíců zlodějů, kteří nás častují urážkami; že tato obvyklá barva otroctví, tolik podobná odstínu země, ukrývá pod svým temným povrchem magma, v němž hoří posvátný plamen svobody.“ Jeho názor se velmi liší od výroků jistých míšenců, kteří poté, co zbohatnou, rychle zapomínají na svůj africký původ a prokazují společnosti laskavost tím, že na něj může zapomenout také.⁴⁰⁷

V románu se objevují i další odkazy na dobové historické postavy a jejich díla například *Malebná cesta po Brazílii* (Malerische Reise in Brasilien, 1835) Johanna Moritze Rugendase. Ve vyprávění slouží jako odrazový můstek pro to, aby vypravěč mohl znovu psát o rasových nerovnostech v brazilské společnosti 19. století a nutnosti „zbělet“, pokud člověk chtěl zastávat významné místo:

Německý malíř Johann Moritz Rugendas ve své knize *Malebná cesta po Brazílii* líčí odpověď člověka, který byl dotázán, zda je důstojník mulat. „Byl,“ odvětil, „ale již není.“ A protože se Rugendas takovému zvláštnímu úkazu podivil, dotazovaný okamžitě dodal: „Mohl by být snad, pane, důstojníkem míšenec?“⁴⁰⁸

„Co se nás týče, je i barva na závalu [...]“, odkazuje název románu *Barevná vada* (Um defeito de cor, 2006) brazilské spisovatelky Any Marie Gonçalves.

⁴⁰⁷ «Em nós», disse-me Gama, «até a cor é um defeito. Um imperdoável mal de nascença, o estigma de um crime. Mas nossos críticos se esquecem que essa cor está na origem da riqueza de milhares de ladrões que nos insultam; que essa cor convencional da escravidão, tão semelhante à da terra, abriga sob sua superfície escura vulcões onde arde o fogo sagrado da liberdade.» Este discurso é muito diverso do de certos mestiços, que depois de enriquecem esquecem rapidamente a sua origem africana, fazendo a sociedade o favor de se esquecer também. AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 95.

⁴⁰⁸ O pintor alemão Johann Moritz Rugendas conta no seu livro *Viagem Pitoresca através do Brasil*, a resposta de um sujeito ao qual perguntara se um determinado capitão-mor era mulato. «Era», respondeu ele, «porém já não é.» E como Rugendas estranhasse tão singular prodígio, logo o seu interlocutor acrescentou: «pois, senhor, pode um capitão-mor ser mestiço?». AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006, s. 95.

4.7 Odstranění zvnitřněného rasového útlaku po generační obměně

Na závěr uvádím svatotomášský román Rafaela Branca (*1953) *Lévélengué: Gabrielina léta* (Lévélengué – As gravanas de Gabriela), ve kterém majitelé plantáže vychovávají dvě osvojené děti. Po studiích v Portugalsku se tato nová generace zapojí do ilegálních antikoloniálních hnutí a z exilu se podílí na vybojování nezávislosti ostrovního státu.

4.7.1 Svatotomášský román Lévélengué: Gabrielina léta

Rafael Branco poprvé vydal román *Lévélengué: Gabrielina léta*⁴⁰⁹ (Lévélengué – As gravanas de Gabriela) vlastním nákladem v roce 2005, o rok později bylo publikováno upravené vydání, ke kterému napsala předmluvu svatotomášská básnířka (a později politička nezávislého STP) Alda Neves Espírito Santo. Převážná část románu se odehrává v období kolonialismu v prostředí plantáže Roça Santy ve vnitrozemí ostrova Svatého Tomáše. Pokud autor v románu využívá slovní zásobu z kreolských jazyků, uvádí ji v kurzívě s překladem v glosáři či přeloženou do portugalštiny v poznámce pod čarou.

Román je vyprávěn z různých diegetických pozic vně i uvnitř vyprávění. Do vyprávění jsou zařazeny konkrétní milníky z dějin souostroví: nástup Carlose Gorgulha na pozici guvernéra Svatého Tomáše a Princova ostrova či masakr v Batepá v roce 1953. Díky tomuto časovému zasazení může román vyprávět o pronásledování, mučení a vraždění *forros*. O antikoloniálním boji se dozvídáme prostřednictvím fokalizátorů z vyšší společenské vrstvy a jejich blízkých. Jak období salazarovského režimu vnímali smluvní dělníci na plantážích zůstává v próze nevyprávěno.

Vyprávění zprostředkovávají dva spisovatelé, tito prostředníci zvýrazňují syntetickou dimenzi textu. Prvním z nich je začínající autor Joaquim, který zpovídá majitelku plantáže Gabrielu. Později ho vystřídá již zavedený autor, který homodiegeticky vypráví, jak se dostal k Joaquimovým poznámkám a převzal po něm práci na díle. Oba spisovatelé několikrát upozorňují na konstruovanost fikčního vyprávění a zmiňují, že si mnohé okolnosti příběhu domýšlejí.

⁴⁰⁹ „Gravana“ v názvu odkazuje k období sucha a k jižnímu nebo jihovýchodnímu větru, který vane přes Guinejský záliv, zejména v okolí Svatého Tomáše a Princova ostrova. „Lévélengué“ pak autor vytvořil jako neologismus z kreolských víceznačných slov „léve-léve“ (dát si načas, dělat věci obezřetně a pomalu) a „lenguélengué“ (něco nestabilního, nejistého).

Gabriela se v úvodu románu krátce stává homodiegetickou vypravěčkou vlastního života a zmiňuje svůj společenský statut: „Dosáhla jsem dvaceti let a vydala jsem se cestou, která byla pro mladou ženu mého původu a postavení předvídatelná. [...] Do té doby jsem byla jen nepozornou pozorovatelkou a předmětem občasného zájmu, který vyvolával rozpuk mého těla, ale postavení plantážnické dcery bylo na překážku.“⁴¹⁰ Následuje heterodiegeticky vyprávěná druhá kapitola, ve které vypravěč znovu opakuje Gabrielin původ (její matka pocházela ze Svatého Tomáše a otec byl Portugalec), považuje za nezbytné zmínit, že „měla barvu sušeného kakaa“.⁴¹¹ V románu zůstává nevyprávěno, jakým způsobem se Gabrielini rodiče poznali a jak portugalský otec plantáž získal (a zda například matčina rodina Roça Santy nevlastnila již před jejich sňatkem).

Gabriela může vycestovat do Evropy za portugalskými příbuznými. Hovoří portugalsky a anglicky, ale v dopise kmotře se svěřuje, že neovládá žádný z ostrovních kreolských jazyků. Díky tomu jako plantážnická dcera žije vydělena ze zbytku společnosti: „Ve skutečnosti ji od jejích krajanů oddělovala jakási neviditelná zábrana, proti níž neúspěšně bojovala.“⁴¹² Svatotomášští obyvatelé si od ní udržují odstup: „[...] chlapci v jejím věku, kteří ji požádali o tanec, se chovali jako středověcí rytíři a tančili s ní s formálností, na kterou hned zapomněli, když šli tancovat s jinými dívkami.“⁴¹³ V logice hierarchizované svatotomášské koloniální společnosti se tedy Gabriela nachází uprostřed kolonizovaných a kolonizátorů. Přiklání se však na stranu boje za nezávislost afrických kolonií. I když se na něm sama nepodílí, obdivuje ho.

Gabrieliny zasnuby s liberijským inženýrem Johnem Metzereem vzbudily na ostrově nevoli, protože se nejednalo o bělocha, což si tehdejší koloniální představa o „rasovém vzestupu“ od společensky výše postavené ženy žádala. V první řadě se mluvilo o tom, že se jednalo o černošského muže z afrického kontinentu, Metzereovo vzdělání či majetek byly až druhořadé. Jeho sebevědomé chování narušovalo tehdejší svatotomášskou koloniální hierarchii, ve které měli nově příchozí z kontinentu zastávat v plantážní ekonomice podřízené pozice:

⁴¹⁰ Cheguei aos vinte anos, seguindo um trajecto previsível para uma jovem da minha condição e estatuto. [...] Até aí fui sendo uma observadora desatenta e objecto de interesses intermitentes que o desabrochar do meu corpo ia suscitando e a minha condição de filha de roceira ia desencorajando. In BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 24. Gabrielinou matkou mohla být buď žena pracující na plantáži (*roceira*), či majitelka plantáže (taktéž *roceira*). V průběhu románu není minulost rodičů vyprávěna, matka je však provdaná za portugalského kolonistu a má prostředky odjet se v případě nemoci léčit do Portugalska, proto se domnívám, že Gabriela je spíše dcerou majitelky plantáže.

⁴¹¹ „tinha cor de cacau seco“. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 34.

⁴¹² Havia de facto uma espécie de barreira invisível que a separava dos seus conterrâneos e contra a qual lutou sem sucesso. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 70.

⁴¹³ os rapazes da sua idade, que lhe pediam para dançar, portavam-se como cavaleiros medievais dançando com um formalismo que depressa esqueciam quando iam dançar com outras meninas. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 69.

V kavárnách, kam chodili převážně Portugalci, nikdo nechápal, proč si ta krásná mladá žena v nejlepších letech, navíc s majetkem, který jí zajišťoval snadný život, bere o dva roky mladšího černocho z pevniny. Záměrně ignorovali skutečnost, že John Metzger byl prokazatelně zámožný muž, jeden z mála lidí na souostroví s inženýrským titulem z anglické univerzity a vysokým platem, který mu umožňoval přístup na všechny důležité události, včetně pozvánek na večere, kam chodil i guvernér [...] První a zásadní námitka byla, že John Metzger byl gabonec, jak se Afričanům z pevniny říkávalo. [...] Jeho postavení zástupce prestižní anglické firmy mu dovoľovalo stýkat se bez sebemenších komplexů s bělošskou společností i představiteli koloniální moci, což vrstva nižších úředníků ze Svatého Tomáše a Princova ostrova pozorovala, nutno podotknout, s podezíravostí a závistí.⁴¹⁴

Gabriela se rozvzpomíná na rozhovory se svým prvním liberijským snoubencem, který o svatotomášských *forros* prohlašoval: „[...] jsou to černoši s bílou duší, velmi špatně napodobují bělochy, o kterých tvrdí, že je nenávidí.“⁴¹⁵ Když chce John Metzger Gabrielu svést, snaží se ji přesvědčit větou: „Je možné, že se se mnou nechceš pomilovat, protože jsem černý? Vychoval tě snad tvůj otec k tomu, aby tě miloval běloch jako on?“⁴¹⁶ Gabriela mu vysvětlí, že již jako dospívající dívka při pobytu v Portugalsku rozpoznala mechanismy koloniálního impéria, nahlédla, v čem spočívá exotizace a rasismus, rozhodla se proto odmítnout žádost o ruku:

Náš vztah mu téměř vždy posloužil jako trumf, kterým chtěl svým přátelům ukázat svou pokrokovou povahu: neměl problém chodit s černoškou. [...] Tak jsem mu, lásko, řekla, že se rozhodl špatně, pověděla jsem mu, že i když s ním ráda trávím čas a obdivuji věc, za kterou bojuje, myslím si, že to, co opravdu potřebuje, je exotická trofej, což já rozhodně nejsem, a tak mu mohu být jen přítelkyní.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Nos cafés, frequentados predominante por portugueses, ninguém conseguia compreender que uma jovem bonita, na flor da idade, com bens suficientes para garantir uma vida desafogada, se casasse com um homem do continente, negro, dois anos mais novo. Ignoravam deliberadamente o facto de John Metzger ser comprovadamente um homem abastado, um dos poucos habitantes das ilhas com um diploma de engenharia obtido numa universidade inglesa e usufruindo de um elevado salário, que lhe dava acesso a tudo quanto fosse evento importante, incluindo a presença em jantares onde o Governador era convidado [...] A primeira e fundamental objecção residia no facto de John Metzger ser gabão, designação dada a africanos vindos do continente. [...] A sua condição de representante de uma prestigiada firma inglesa levava-o a conviver com a comunidade branca e os representantes do poder colonial, sem qualquer complexo, facto que era visto com suspeição e inveja, diga-se, pela pequena elite de funcionários públicos são-tomenses. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As gravanas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 35–36.

⁴¹⁵ eles são negros com alma branca, imitam muito mal os brancos que dizem odiar. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 80.

⁴¹⁶ — Será que não fazes amor comigo por eu ser negro? O teu pai educou-te para seres amada por um branco como ele? BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 70.

⁴¹⁷ Quase sempre ele utilizava o namoro comigo como um trunfo para mostrar aos amigos o seu carácter progressista: não tinha problemas em namorar uma negra. [...] Pois bem, meu lindo, eu disse-lhe que ele estava enganado na escolha, disse-lhe que embora gostando da sua companhia e admirasse a causa que defendia, achava que aquilo de que ele precisava mesmo

Heterodiegetický vypravěč k názorům *forros*, kteří podporují rasové hierarchie, zaujímá kritické stanovisko. O zvnitřněném rasovém útlaku se v románu nikdy nehovoří skrze konkrétní fokalizační postavu, je to problém blíže nespecifikovaných *forros* žijících v městském prostředí. Tato volba nekonkrétní skupiny může být společně se zasazením románu do relativně vzdálené minulosti možností, jak lze promlouvat o citlivém či tabuizovaném tématu.

Roças v padesátých letech 20. století vypravěč popisuje jako novodobé otroctví: „Krise na plantážích se stala neodvratnou realitou. Mezinárodní kampaně proti otrocké práci na *roças* konečně nesly ovoce.“⁴¹⁸ *Roça Santy* vedená Gabrielou a jejím druhým manželem Camilem je naopak popsána jako idealizované útočiště smluvních dělníků z Angoly a Kapverdských ostrovů: „Jednoho dne mu [Camilovi] řekli, že se tam [na *Roça Santy*] cítí být v bezpečí, mají střechu nad hlavou a není s nimi špatně zacházeno.“⁴¹⁹ I v přes probíhající kolonizaci mají tedy Camilo a Gabriela zastupovat určitý druh „vlídných“ plantážníků. Oba dva jsou vzdělaní, mají rádi literaturu a vychovávají dvě osvojené děti. Gabrielin manžel Camilo přispívá do emancipačních periodik, zvyšuje dělníkům mzdy a odpouští jim dluhy na stravném. Ostatními mocnými na ostrově je proto přezdíván „černošským komunistou“,⁴²⁰ a později ho vyslychá a mučí PIDE. Když se Camilo účastní schůzek „Ligy na obranu zájmů původních obyvatel“, obává se, že *forros* budou replikovat koloniální paternalismus či pohrdání vůči nemajetným.⁴²¹ Je si tedy vědom různých mechanismů útlaku i jeho zvnitřnění. Proto, aby mohl výrazně vystupovat do popředí tematický horizont, je tato postava poněkud zploštělá a její mimetická dimenze je ve srovnání s Gabrielou značně omezená.

Vypravěč nezmiňuje, za jakých okolností se několik desítek dělníků na *Roça Santy* dostalo (pouze se dozvídáme, že je kdysi najal Gabrielin otec). Stárnoucí dělníci se v rámci omezeného prostoru ostrova nemají kam jinam uchýlit, a volí proto dožití na plantáži. Zůstává však nevyovězeno, proč nedošlo k jejich repatriaci.⁴²² Pravděpodobně se jedná o příklad

era um troféu exótico, coisa que eu certamente não era e que assim ,eu só podia ser sua amiga. BRANCO, Rafael.

Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela. Autor, 2006, s. 71.

⁴¹⁸ A crise das explorações agrícolas era agora uma realidade incontornável. As campanhas internacionais contra o trabalho escravo nas roças davam resultados. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 103.

⁴¹⁹ Disseeram-lhe [Camilo] um dia que ali [Roça Santy] se sentiam protegidos, tinham um tecto e não havia maus-tratos. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 95.

⁴²⁰ „comunista negro“. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 84.

⁴²¹ reprodução de comportamentos dos europeus, enquanto tratava com mal disfarçado paternalismo e mesmo desprezo, outros são-tomenses de condição mais desfavorecida. / budou opakovat chování Evropanů, zatímco k ostatním obyvatelům Svatého Tomáše a Princova ostrova z chudších poměrů budou přistupovat se špatně skrývaným paternalismem, či dokonce s opovržením. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 80.

⁴²² Požadavek na repatriaci smluvních dělníků tvořil součást programů antikoloniálních hnutí (například PAIGC). In *Guinea-Bissau: Toward Final Victory! Selected Speeches and Documents from PAIGC (Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde*. Richmond: LSM Press, 1974, s. 10–11.

subnaratibility – nedostatek prostředků na návrat smluvních dělníků do zemí původu mohl být až příliš známým faktem.

Ačkoli byla Roça Santy poměrně malá, pracovalo na ní asi šedesát dělníků, většina z nich byla z Angoly, Kapverd a někteří pocházeli z Mosambiku. Velkou část z nich přijal Gabrielin otec a z různých důvodů tu nadále žili. Camilo navrhl, aby jim byly odpuštěny dluhy v jídelně, což byla podmínka, která je smluvně zavazovala zůstat na plantáži, ale jejich situaci to příliš nezměnilo, protože mimo plantáže mnoho pracovních míst nebylo. [...] Mimo plantáže byl život dvojnásob těžký. Na jedné straně je utiskovali kolonisté, na druhé straně jimi opovrhovali forros.⁴²³

Gabriela a Camilo tedy mají zastupovat skupinu *forros*, kteří mají humanistické ideály, nesouhlasí s rasismem ani jeho internalizovanou podobou a staví se kolonialismu na odpor. Elitní postavení a majetek využili k tomu, že vychovali a vyslali na studia do Evropy nevlastní děti Leonela a Anastácii. Dvojice odchází z Portugalska do francouzského exilu, kde již jako součást politického hnutí aktivně bojuje proti portugalskému kolonialismu. Gabrielina a Camilova tematická dimenze se tak rozvíjí do tematické funkce – promýšlení mechanismů útlaku vede k výchově další sebevědomé generace, která souostroví vybojovala nezávislost.

⁴²³ Embora relativamente pequena, a Roça Santy tinha um contingente de cerca de sessenta trabalhadores, maioritariamente oriundos de Angola, Cabo Verde e alguns de Moçambique. Um grande número fora recrutado nos tempos do pai de Gabriela e lá continuavam por circunstâncias várias. Sob a proposta de Camilo, foram-lhes perdoadas as dívidas à cantina, condição que os mantinha nos termos contratuais presos à roça, mas este facto em pouco alterou a sua situação, já que não existiam muitas possibilidades de emprego fora das plantações. [...] Fora das roças a vida era duplamente difícil. De um lado a repressão dos colonos, do outro o desprezo dos forros. BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As Gravanoas de Gabriela*. Autor, 2006, s. 79.

5. Závěr

Disertační práci „Překonání zvnitřněného rasového útlaku: Způsoby reprezentace v africké lusofonní psané próze“ jsem dokončila v červnu roku 2024. V té době většina autorů a autorek děl, které se v práci objevují, aktivně publikovala. Dalo by se tedy říct, že práce nabídla vhled do současného stavu portugalsky psaných literatur z Angoly, Mosambiku, Guineje-Bissau, Svatého Tomáše a Princova ostrova a Kapverdských ostrovů. Přínos práce spatřuji v tom, že pomáhá rozšířit povědomí o literaturách těchto zemí, protože v minulosti byla uváděna na český knižní trh jen zřídka.

Uvedla jsem, že někteří afričtí lusofonní autoři a autorky pracují s obrazem nastřádaného koloniálního ponižování a útlaku jako „cysty“. Když cystě po nezávislosti nebyla věnována dostatečná pozornost, praskla a získala podobu tragických násilných ozbrojených konfliktů. Jak ukazuje tato práce, reprezentaci zvnitřněného rasového útlaku lze nalézt jak v dříve publikovaných, tak i v mnohých nedávno vydaných psaných prózách. Ačkoliv by se mohlo zdát, že téma zvnitřněné rasové oprese bylo dostatečně promyšleno a popsáno generací, která zemím vybojovala nezávislost, myslím si, že tato debata je stále živá. Vyučovat a mluvit o období kolonialismu nebo o ideálech nezávislosti může být totiž nyní chápáno jako podpora stran, které byly po roce 1975 u moci, a kritika opozice. Z politických důvodů se tedy zkoumání dopadů kolonialismu a útlaku stalo během pouhých několika dekad v některých státech nevídaným tématem. Nemožnost v úplnosti studovat vlastní dějiny pak může přispět právě ke zvnitřnění oprese, protože podle mosambické spisovatelky Momplé „kdo neví, odkud přišel, neví, kde se nachází, ani kam kráčí.“⁴²⁴

Momenty, ke kterým se autoři a autorky analyzovaných textů při psaní o zvnitřnění rasové oprese nejčastěji obrací, jsou přelom 19. a 20. století, dále období boje za nezávislost v šedesátých a sedmdesátých letech a roky občanských válek. Pro snazší orientaci v analyzovaných úryvcích jsem proto po úvodu zařadila kapitulu shrnující historickopolitický vývoj afrických lusofonních zemí přibližně od Berlínské konference až po uzavření příměří mezi bojujícími stranami v občanskoválečných konfliktech. Dále jsem s mnohými obtížemi popsala problematiku rasismu a jeho zvnitřnění. Zjistila jsem, že ponětí o tom, co je to rasismus, je sice všeobecně srozumitelné, ale teoreticky se jedná o složitý problém. Rasismus má mnoho rovin, navíc se proměňuje v čase, což přispívá k jeho unikavosti. Má sklon brát na sebe podobu

⁴²⁴ Quem não sabe de onde vem, não sabe onde está nem para onde vai. MOMPLÉ, Lília. *Neighbours*. Autorka, 2008 (obálka knihy).

„přirozeného“ stavu věcí a negativně zasahovat nejrůznější oblasti života lidí, kteří jsou jeho cílem. Stejně tak zvnitřnění (obrácení toho, co nemůže být projeveno navenek, dovnitř do sebe sama) není snadno uchopitelný proces. Reprezentace prostřednictvím fikčních příběhů může proto být v případě zvnitřněné rasové oprese vhodným způsobem, jak o problému promlouvat.

Na počátku čtvrté kapitoly jsem se snažila přehledně popsat formativní momenty v dějinách literatury jednotlivých afrických lusofonních států a navázala jsem jednotlivými analýzami reprezentace zvnitřněného rasového útlaku ve třinácti současných prózách. Korpus jsem pro ilustraci doplnila novelou *Vdova* z konce 19. století. Aby bylo možné přemýšlet o tom, jak byl kdysi systém útlaku konstruován a došlo k jeho zvnitřnění, byla literární díla v mnoha případech zasazena právě do minulosti. Koloniální oprese i její internalizovaná forma pak byly do vyprávění zařazeny ve formě vzpomínek postav, zpráv či dopisů. V některých případech se v próze tato témata objevila pouze epizodicky k dourčení koloniálního období (*Větry apokalypsy*), v jiných se jednalo o ústřední téma (*Sousedé*).

K výraznějším posunům v uvažování postav o útlaku či o jeho internalizované podobě v analyzovaných dílech nedocházelo (buď již postavy proti útisku aktivně vystupovaly, nebo se nadále chovaly podle koloniálních společenských norem). V případě románu *Ženy z popela* se v průběhu vyprávění posunulo vnímání postavy portugalského seržanta, který nahlédl, že to, jak velikašsky o sobě koloniální Portugalsko uvažovalo, nekorespondovalo s mosambickou realitou.

Část hlavních postav analyzovaných děl nebyla součástí hegemonní kultury a fikční světy vnímaly fokalizátoři z okraje společnosti. Ke zvnitřnění rasového útlaku několikrát došlo v momentu, kdy se postavy snažily přejít z tradičního venkova do prostředí koloniálních hlavních měst jako v románu *Poslední tragédie* či starší próze *Nga Mutúri*. I přes režimem vyžadovanou „asimilaci“ byly však hlavní postavy stále terčem rasistických předsudků. Jiná část postav pocházela ze zajištěných kreolských rodin, které sice žily v subsaharských afrických státech (někdy po celý život), ale stále spojovaly svou identitu s Evropou. I dlouhé roky po skončení salazarovského režimu se tyto postavy stále držely koloniálních hierarchií a cítily se být nadřazeny většinovému africkému obyvatelstvu, tak jako v románu *Ostrov mulatů*. Romány jako *Ualalapi* či *Ženy z popela* dále rozvíjely témata „asimilace“, postavy těchto děl čelily ústrkům i v původních společnostech, po vykořenění jim tedy nezbyvá již žádná kulturní sféra, kde by mohly svobodně žít a jejich osudy mají tragické vyústění. Svatotomášský román *Lévélengué: Gabrielina léta* pak vnesl téma generační obměny, postavy, které se ještě musely přizpůsobovat koloniálním pravidlům vychovávají

novou sebevědomou generaci, která odchází do exilu a zúčastňuje se guerillového boje proti kolonialismu.

Snažila jsem se podtrhnout momenty, ve kterých se postavám románové a povídkové tvorby nespravedlivou a rasistickou společenskou hierarchii podařilo rozklíčovat, odmítnout pohled utlačovatele a útlaku se postavit. Často k tomu dochází prostřednictvím nabytí vědomostí, ať již skrze sebevzdělávání nebo absolvováním škol v rámci možností, které režim dovoľoval jako v románech *Poslední tragédie* a *Lévélengué: Gabrielina léta*. V některých případech však vyprávění končí dříve, než je možné zjistit, jak se internalizovaná rasová oprese u postavy vyvinula (tak jako v případě románu *Ikarův sen*).

Postavy se mnohdy narodily v první polovině 20. století a většinu života tedy prožily kolonialismu navzdory. Je zcela pochopitelné, že v rámci nespravedlivě nastavených společenských pravidel jim zvnitřnění útlaku pomohlo přežít, uchránit sebe a své rodiny nucené práce a dalších omezení práv. V šedesátých a sedmdesátých letech nastává moment, kdy se část z nich snaží poznatky o tom, jak lze fungovat v opresivním systému, předat další generaci. Ta je však již obeznámena s myšlenkami na nezávislost afrických států, tak jako v případě Marcelina a jeho strýce v románu *Pětazinkátého*. Pasivní rezistence či snaha o „asimilaci“ do portugalské kultury, která dovoľila utlačovaným lidem z dřívějších generací přežít, na ně proto již může působit jako nedostatečná odpověď na útlak, který zažívají.

Soustředila jsem se také na to, nakolik autoři a autorky do textů psaných v portugalštině zařazují slova z kreolských a afrických jazyků. Zda nechávají jejich porozumění na čtenářstvu, do textu zařazují portugalský překlad či význam vysvětlují v poznámce pod čarou nebo ve slovníku v závěru románu. Mohlo by se zdát, že tato jazyková otázka, souvisí s reprezentací zvnitřněné oprese velmi vzdáleně, avšak opak je pravdou. Portugalština má ve většině afrických lusofonních států hegemonické postavení, kromě toho, že se jedná o úřední jazyk, mluvit a psát správně portugalštiny je také do jisté míry stále symbolem úspěchu a vzdělanosti. Zmiňuji však příklady z kapverdské literatury, kde již před několika desetiletími začala vznikat literární díla psaná pouze v kapverdštině. Uvádím také příklad Ungulaniho Ba Ka Khosy, který v úvodu románu *Přeživší noci* ironicky upozorňuje na to, jak omezující je pro něj jako pro spisovatele používání evropského jazyka pro vystižení mosambické reality.

Chtěla jsem pochopit, z jakých příčin postavy jednájí proti tomu, co by se zvenčí jevílo v jejich nejlepším zájmu. Proto jsem se zaměřila na texty jako na konstruovaná umělecká díla. Díky kategoriím syntetických, tematických a mimetických dimenzí a funkcí jsem se mohla hlouběji zaměřit na analýzu fokalizátorů, jejichž prostřednictvím prózy o internalizované

opresi promlouvají. Prostřednictvím konceptu nevypravitelného (dále děleného na subnaratabilní, supranaratabilní a antinaratabilní kategorie) jsem mohla promýšlet, o čem a proč prozaická díla nemusela, nemohla či nesměla vyprávět. Při psaní práce jsem lépe pochopila, jakými konkrétními prostředky mě jako čtenářku tato literární díla angažují k zaujetí postoje k vyprávěné látce.

Jedním z limitů výzkumu je to, že jsem se věnovala pouze psané literatuře. V budoucnu by proto bylo možné na tuto práci navázat a zkoumat, zda se reprezentace zvnitřněného rasového útlaku objevuje také v orálních literaturách, či nikoliv.

Překonání či odstranění internalizovaného rasového útlaku by za žádných okolností nemělo být odsunuto do sféry „individuálního problému“. Stejně jako v případě rasismu se vždy musí jednat o řešení na úrovni celé společnosti. Domnívám se, že jednou z cest, která k tomu může napomoci, je mít volný přístup ke kulturní produkci afrických lusofonních tvůrkyň a tvůrců (v případě literatury například prostřednictvím bezplatně dostupných děl v místních veřejných knihovnách, což zatím není z ekonomických důvodů vždy možné). Lília Momplé v úvodu anglického vydání románu *Sousedé* připomíná, že „útlak má mnoho podob“. Doufám, že některé závěry této práce se mohou stát východiskem při analýze další forem oprese a její reprezentace.

Soupis použité literatury a dalších zdrojů

Literární prameny

AGUALUSA, José Eduardo. *Nação crioula: A correspondência secreta de Fradique Mendes*. Lisboa: Dom Quixote, 2006.

BRAGANÇA, Albertino. *Rosa do Riboque e outros contos*. Alfragide: Caminho, 1997.

BRANCO, Rafael. *Lévélengué – As gravanas de Gabriela*. Autor, 2006.

CARDOSO, Dulce Maria. *O retorno*. Lisboa: Tinta-da-china, 2012.

COUTO, Mia. *Vinte e zinco*. Lisboa: Caminho, 1999.

COUTO, Mia. *Mulheres de cinza*. Alfragide: Caminho, 2015.

SANTO, Alda Espírito. *É nosso o solo sagrado da terra: Poesia de protesto e luta*. Lisboa: Ulmeiro, 1978.

GONÇALVES, Onestaldo. *O sonho de Ícaro*. Lisboa: Imprensa Nacional, 2019.

CHIZIANE, Paulina. *Ventos do apocalipse*. Lisboa: Caminho, 2021.

KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Ualalapi*. Maputo – Porto: Alcance, 2022.

KHOSA, Ungulani Ba Ka. *Os sobreviventes da noite*. Maputo: Cavalo do mar, 2021.

LIMA, Conceição. *O útero da casa*. Lisboa: Caminho, 2004.

MOMPLÉ, Lília. *Neighbours: The Story of a Murder*. Harlow: Heinemann, 2001.

MOMPLÉ, Lília. *Neighbours*. Autorka, 2008.

PEPETELA. *Yaka*. Lisboa: Dom Quixote, 2018.

PEPETELA. *Mayombe*. Lisboa: Dom Quixote, 2013.

RAIMUNDO, Sérgio. *A ilha dos mulatos*. Lisboa: Imprensa Nacional – Casa da Moeda, 2020.

TRONI, Alfredo. *Nga Mutúri*. Lisboa: Edições 70, 1991.

SILA, Abdulai. *A última tragédia*, Bissau: Ku Si Mon, 2019.

VIEIRA, José Luandino. *Luuanda*. Lisboa: Edições 70, 1997.

VIEIRA, José Luandino. *Kdysi v Angole*. Praha, Odeon, 1980.

Filmografie

Kmêdeus [česky Snědsemboha] [film]. Režie Nuno MIRANDA. Kapverdy: Kriolscope, 2020.

Mionga ki ôbo: Mar e selva [česky Mionga ki ôbo: Moře a prales] [film]. Režie Ângelo Torres. Svatý Tomáš a Princův ostrov: LX Filmes, 2005.

Xala [film]. Režie Ousmane SEMBÈNE. Senegal: Filmi Domireve SNC, 1975.

Udju azul di Yonta [česky Yontiny modré oči] [film]. Režie Flora GOMES. Guinea-Bissau, Portugalsko, Francie: Vermedia, Arco-Íris, Euro Creation Production, RTP, 1992.

Archivy

Archiv bezpečnostních složek

– fond Hlavní správa rozvědky SNB – svazky (I. S – svazky), MTH 21888 I. S k reg. č. 43197 I. S (arch. č. AS 14112 I. S), Korespondence k rozvodovému řízení A. M. de Sá Monteiro

Periodika

Použitá literatura

ALMEIDA, José Carlos Pina a CORKILL, David. „On Being Portuguese: Luso-Tropicalism, Migrations and the Politics of Citizenship“. In GUTIÉRREZ, Encarnación Rodríguez a SHIRLEY, Anne Tate (eds.). *Creolizing Europe: Legacies and Transformations*. Liverpool: Liverpool University Press, 2015.

AUGEL, Moema Parente. *A nova literatura da Guiné-Bissau*. Bissau: INEP, 1998.

ARENAS, Fernando. *Lusophone Africa: Beyond Independence*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2011.

BARROS, Vítor. „As ‚sombas‘ da *Claridade*: entre o discurso de integração regional e a retórica nacionalista“. In TORGAL, Luís Reis; PIMENTA, Fernando Tavares a SOUSA, Julião Soares (eds.). *Comunidades imaginadas: Nação e nacionalismos em África*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008.

BECK, Curt F. „Czechoslovakia’s Penetration of Africa, 1955–1962“. *World Politics*. 1963, roč. 15, č. 3.

BERNARDINO-COSTA, Joaze; MALDONADO-TORRES, Nelson a GROSGOUEL, Ramón. *Decolonialidade e pensamento afrodiaspórico*. Belo Horizonte, São Paulo, Rio de Janeiro: Autêntica, 2018.

BHABHA, Homi K. *The Location of Culture*. London – New York: Routledge, 1994.

BINKOVÁ, Simona. *Portugalsko*. Praha: Libri, 2004.

BIRMINGHAM, David. *Breve história da Angola moderna [séc. XIX–XXI]*. Lisboa: Guerra e Paz, 2017.

- BRIDGLAND, Fred. *Jonas Savimbi: Uma chave para a África*. Lisboa: p&r, 1988.
- BRINKMAN, Inge. „Angola: MPLA, FNLA, UNITA, and the War of Liberation, 1961–1974“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005.
- BUDIL, Ivo T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003.
- BURNESS, Donald. *Ossobó: Ensaios sobre a literatura de São Tomé e Príncipe*. Lagos: Câmara Municipal de Lagos, 2007.
- CABRAL, Amílcar. *A cultura nacional*. Bissau: Departamento de Informação, Propaganda e Cultura do C. C. do PAIGC, 1984.
- CABRAL, Amílcar. *Análise de alguns tipos de resistência*. Bolama: Imprensa Nacional, 1979.
- CABRAL, Amílcar. *Resistance and Decolonization*. London – New York: Rowman & Littlefield, 2016.
- CAMPOS, Ângela. *An Oral History of the Portuguese Colonial War*. Brighton: Palgrave Macmillan, 2017.
- CLARENCE-SMITH, William Gervase. „The Hidden Costs of Labour on the Cocoa Plantations of São Tomé and Príncipe, 1875–1914“. *Portuguese Studies*. 1990, roč. 6.
- COATES, Ta-Nehisi. *Between the World and Me*. Spiegel & Grau, 2015.
- COMAROFF, John L. a COMAROFF, Jean. *Of Revelation and Revolution: The Dialectics of Modernity on a South African Frontier*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1991.
- CORREIA E SILVA, António Leão. „Dinâmicas de decomposição e recomposição de espaços e sociedades“. In SANTOS, Maria Emília Madeira (ed.). *História geral de Cabo Verde*. Lisboa – Praia: Instituto de Investigação Científica Tropical, Instituto Nacional de Investigação, Promoção e Património Culturais de Cabo Verde, 3. svazek.

COUTINHO, Ângela Sofia Benoliel. „Os sócios cabo-verdianos e guineenses da Casa dos Estudantes do Império: socialização e trajetórias políticas“. In CASTELO, Cláudia a JERÓNIMO, Miguel Bandeira (eds.). *Casa dos estudantes do império: Dinâmicas coloniais, conexões transnacionais*. Lisboa: Edições 70, 2017.

CUNA, Aurélio. „O papel da imprensa na formação do cânone literário moçambicano“. In LEITE, Ana Mafalda; LAISSE, Sara Jona a PINHEIRO, Vanessa Riambau (eds.). *Seis reflexões em torno do cânone literário moçambicano*. Porto, Maputo: Alcance Editores, 2019.

DAVIDSON, Basil. *No Fist Is Big Enough to Hide the Sky: The Liberation of Guinea-Bissau and Cape Verde, 1963–74*. London: Zed Books, 2017.

DELEUZE, Gilles a GUATTARI, Félix. *Tisíc plošin*. Přeložila Marie Caruccio Caporale. Praha: Herrmann & synové, 2010.

DESCH-OBI, T. J. „Cape Verde“. In ZELEZA, Paul TIYAMBE a EYOH, Dickson (eds.). *Encyclopedia of Twentieth-Century African History*. London: Routledge, 2003.

ENDERS, Armelle. *História da África lusófona*. Mem Martins: Editorial Inquérito, 1997.

EYZAGUIRRE, Pablo B. „The Independence of São Tomé e Príncipe and Agrarian Reform“. *The Journal of Modern African Studies*. 1989, roč. 27, č. 4.

EZE, Emmanuel Chukwudi. *On Reason: Rationality in a World of Cultural Conflict and Racism*. Durham – London: Duke University Press, 2008.

FANON, Frantz. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: tranzit, 2011.

FERREIRA, Eduardo de Sousa. *O fim de uma era: O colonialismo português em África*. Lisboa: Livraria Sá da Costa Editora, 1974.

FERREIRA, Manuel. *Literaturas africanas de expressão portuguesa – I*. Venda Nova – Amadora: Instituto de Cultura Portuguesa, 1977.

FREIRE, Paulo. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Bloomsbury, 2000.

FREIRE, Paulo. *Pedagogika utlačovaných*. Přeložila Eva Batličková. Praha: Neklid, 2022.

GEORGE, Edward. *The Cuban Intervention in Angola, 1965–1991: From Che Guevara to Cuito Cuanavale*. London – New York: Frank Cass, 2005.

GIBBA, Bakary. „Guinea-Bissau“. In ZELEZA, Paul TIYAMBE a EYOH, Dickson (eds.). *Encyclopedia of Twentieth-Century African History*. London: Routledge, 2003.

GILROY Paul a GILMORE, Ruth Wilson (eds.). *Selected Writings on Race and Difference / Stuart Hall*. Durham – London: Duke University Press, 2021.

GRAUOVÁ, Šárka. „Klatý básník Cruz e Sousa“. In GRAUOVÁ, Šárka (ed.). *Literární paměť a kulturní identita: Osm studií pro Annu Houskovou*. Praha: Torst, 2008.

HALL, Stuart (ed.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications Ltd, 1997.

HARGREAVES, John D. *Decolonization in Africa*. London – New York: Longman, 1988.

HAVIK, Philip J. „Estradas sem fim: o trabalho forçado e a política indígena na Guiné (1915–1945)“. In CAMPOS, Adriana Pereira; KEESE, Alexander a BERNARD, Ano Boa (eds.). *Trabalho forçado africano: Experiências coloniais comparadas*. Porto: Campo das letras, 2006.

HATZKY, Christine. *Cubans in Angola: South-South Cooperation and Transfer of Knowledge, 1976–1991*. Madison: The University of Wisconsin Press, 2015.

HIRSCH, Marianne. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

HOOKS, bell. *Rock My Soul: Black People and Self-Esteem*. New York: Washington Square Press Trade pbk, 2004.

HOUSKOVÁ, Anna (ed.). *Druhý břeh západu: Výbor iberoamerických esejů*. Praha: Mladá fronta, 2004.

CHABAL, Patrick. *A History of Postcolonial Lusophone Africa*. London: Hurst & Company, 2002.

JONES, Camara Phyllis. „Confronting Institutionalized Racism“. *Phylon*. 2002, roč. 50, č. 1/2.

KILOMBA, Grada. *Plantation Memories*. Münster: Unrast-Verlag, 2008.

KOVALOVÁ, Karla (ed.). *Černošská feministická literární kritika*. Praha, SLON, 2014.

KUBÍČEK, Tomáš; HRABAL, Jiří a BÍLEK, Petr A. *Naratologie: Strukturální analýza vyprávění*. Staré Město pod Landštejnem: Dauphin, 2013.

KYLOUŠEK, Petr (ed.). *Textxet: Studies in Comparative Literature. Centers and Peripheries in Romance Language Literatures in the Americas and Africa*. Leiden – Boston: Brill, 2024.

LARANJEIRA, Pires. *Literaturas africanas de expressão portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta, 1995.

LARANJEIRA, Pires. *Ensaio afro-literários*. Coimbra: Novo Imbondeiro, 2001.

LEITE, Ana Mafalda. *Literaturas africanas e formulações pós-coloniais*. Lisboa: Edições Colibri, 2003.

LENTIN, Alana. *Why Race Still Matters*. Cambridge: Polity Press, 2020.

LÉVI-STRAUSS, Claude. *Raça e história*. Lisboa: Presença, 1989.

LIMA, Bruno Rodriguez de (ed.). *Liberdade (1880–1882): Obras completas de Luiz Gama*. São Paulo: Hedra, 2021 (e-book).

LOVEJOY, Paul E. *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

LUGONES, María. *Peregrinajes: Teorizar una coalición contra múltiples opresiones*. Buenos Aires: Ediciones del signo, 2021.

MARK, Peter. „The Evolution of ‚Portuguese‘ Identity: Luso-Africans on the Upper Guinea Coast from the Sixteenth to the Early Nineteenth Century“. *The Journal of African History*. 1999, roč. 40, č. 2.

MARCUM, John. *The Angolan Revolution: The Anatomy of an Explosion (1950–1962)*. Cambridge, Massachusetts, London: The M.I.T. Press, 1969.

MARTINS, Helder. *Casa dos estudantes do império: Subsídios para a história do período mais decisivo da CEI (1953–1961)*. Alfragide: Caminho, 2017.

MASSEY, Simon. „Guinea-Bissau: Independence to the Present“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005.

MATA, Inocência. „A crítica literária africana e a teoria pós-colonial: Um modismo ou uma exigência?“. *O marrare*. 2008, č. 8. Online. Dostupné z: <https://www.omarrare.uerj.br/numero8/inocencia.htm>. [cit. 2024-06-25].

MATA, Inocência. *Polifonias insulares: Cultura e literatura de São Tomé e Príncipe*. Lisboa: Edições Colibri, 2010.

MATA, Inocência. *Diálogo com as ilhas: Sobre cultura e literatura de São Tomé e Príncipe*. Lisboa: Edições Colibri, 1998.

MATA, Inocência a PADILHA, Laura Cavalcante (eds.). *A mulher em África: Vozes de uma margem sempre presente*. Lisboa: Edições Colibri, 2008.

MATUSSE, Gilberto. „A representação literária da identidade na literatura moçambicana: Craveirinha“. *SCRIPTA*. 1997, roč. 1, č. 1.

MECHAT, Samia el. „Sur les ‚Principes de colonisation‘ d’Arthur Girault (1895)“. *Revue Historique*. 2011, č. 657.

MEMMI, Albert. *Racism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.

MENDY, Peter Karibe. LOBBAN JR., Richard A. *Historical Dictionary of the Republic of Guinea-Bissau*. Lanham – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, 2013.

MICHALOVIČ, Peter. *Znaky, obrazy a stíny slov*. Praha: Akademie múzických umění, 2009.

MILAGRES, Agostinho Silva. *Dicionário de kimbundu*. 2020. Online. Dostupné z: https://www.academia.edu/43089182/Dicion%C3%A1rio_de_Kimbundu [cit. 2024-03-04].

MINDOSO, André Victorino. „A política da assimilação e sua ambivalência: A experiência moçambicana“. *Caderno CRH*. 2021, roč. 34.

MONTEIRO, Ivone de Fátima Brito. *A cidadania e o indigenato: Uma confrontação sociopolítica e cultural no Cabo Verde colónia (1820–1960)*. Coimbra, 2017. Diplomová práce. Universidade de Coimbra, Faculdade de Letras. Dostupné z: <https://hdl.handle.net/10316/37481>

MONTEIRO, Eurídice Furtado. „Crioulidade, colonialidade e género: As representações de Cabo Verde“. *Estudos Feministas*. 2016, roč. 24, č. 3.

MORENO, Helena Wakim. „Notas sobre o embate racial na imprensa de Luanda (1893–1901)“. In *Anais do XXVI Simpósio Nacional de História*. São Paulo: ANPUH, 2011.

NDLOVU-GATSHENI, Sabelo J. *Empire, Global Coloniality and African Subjectivity*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2013.

NETO, Maria da Conceição. „De Escravos a ‚Serviçais‘, de ‚Serviçais‘ a ‚Contratados‘: Omissões, percepções e equívocos na história do trabalho africano na Angola colonial“. In LARA, Sílvia Hunold; REGINALDO, Lucilene a CURTO, José C. (eds.). *Cadernos de estudos*

africanos. Lisboa: Centro de Estudos Internacionais do Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), 2017, č. 33.

NETO, Maria da Conceição. „Maria do Huambo: Uma vida de ‚indígena‘. Colonização, estatuto jurídico e discriminação racial em Angola (1926–1961)“. *África*. 2015, č. 35.

NETO, Sérgio. „Representações imperiais n’O Mundo Português“. In TORGAL, Luís Reis a PAULO, Heloisa (eds.). *Estados autoritários e totalitários e suas representações*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008.

NEWITT, Malyn. *A History of Mozambique*. London: Hurst & Company, 1995.

NEWITT, Malyn. *A Short History of Mozambique*. London: C. Hurst and Co. 2017.

NIETZSCHE, Friedrich. *Genealogie morálky: Polemika*. Přeložila Věra Koubová. Praha: Oikoymenh, 2019.

NOA, Francisco. *Império, mito e miopia: Moçambique como invenção literária*. Lisboa: Caminho, 2002.

NOA, Francisco. *Uns e outros na literatura moçambicana*. São Paulo: Kapulana, 2018.

O’LAUGHLIN, Bridget. „Class and the Customary: The Ambiguous Legacy of the ‚Indigenato‘ in Mozambique“. *African Affairs*. 2000, roč. 99, č. 394.

OLIVEIRA, Mário António Fernandes de. „Memória de Luanda (1949–1953): ‚Vamos descobrir Angola!‘“. *Luso-Brazilian Review*. 1981, roč. 18, č. 2.

ORTOVÁ, Jarmila a KLÍMA, Vladimír. *Literatury zemí subsaharské Afriky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.

PENA, Alberto Rodríguez. „‚Tudo pela nação, nada contra a nação‘: Salazar, la creación del secretariado de propaganda nacional y la censura“. *HISPANIA*. 2012, roč. 72, č. 240.

PEREIRA, Amauri Mendes. „Teoria social e questão racial no Brasil“. *Afro-Hispanic Review*. 2011, roč. 30, č. 1.

PENVENNE, Jeanne. „Challenging Assimilation: ‚We are all Portuguese!‘“. In VAIL, Leroy. *The Creation of Tribalism in Southern Africa*. London: University of California Press, 1989.

PHELAN, James. *Reading People, Reading Plots: Character, Progression, and the Interpretation of Narrative*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1989.

PRINCE, Gerald. „The Disnarrated“. *Style*. 1988, roč. 22, č. 1.

PRINCE, Gerald. „On a Postcolonial Narratology“. In PHELAN, James a RABINOWITZ, Peter J. (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, 2005.

PYKE, Karen D. „What Is Internalized Racial Oppression and Why Don't We Study It? Acknowledging Racism's Hidden Injuries“. *Sociological Perspectives*. 2010, roč. 53, č. 4.

PRADO, Maria Felisa Rodríguez. „‚Certeza‘ cabo-verdiana: quais as certezas? O movimento literário em meados do século XX“. *Latitudes: Cahiers lusophones*. 2004, č. 20.

PULEC, Martin. „Československá pomoc Guineji a Portugalské Guineji ve vojensko-bezpečnostní oblasti“. *Securitas Imperii 9: Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2002.

REYNOLDS, Edward. „Portugal: Exploration and Trade in the Fifteenth Century“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 3. svazek, 2005.

RIMMON-KENAN, Shlomith. *A Glance Beyond Doubt: Narration, Representation, Subjectivity*. Columbus: Ohio State University Press, 1996.

RIBEIRO, Margarida Calafate a SEMEDO, Odete Costa. *Literaturas da Guiné-Bissau: Cantando os escritos da história* (eds.). Porto: Afrontamento, 2011.

RIVERA, Silvia Cusicanqui. *Ch'ixinakax utxiwa: Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores*. Buenos Aires: Tinta Limón, 2010.

SAID, Edward W. Reprezentování kolonizovaných: mluvčí antropologie. In HAVRÁNEK, Vít (ed.). *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit, 2011.

SANTOS, Maria Emília Madeira a SOARES, Maria João. „Igreja, missão e sociedade“. In SANTOS, Maria Emília Madeira (ed.). *História geral de Cabo Verde*. Lisboa – Praia: Instituto de Investigação Científica Tropical, Instituto Nacional de Investigação, Promoção e Património Culturais de Cabo Verde, 2. svazek, 2001.

SANTOS, Mário Beja. *História(s) da Guiné-Bissau: Da luta de libertação aos nossos dias*. Vila Nova Famalicão: Edições Húmus, 2016.

SAUCIER, Paul Khalil. „Cape Verde, History of“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005.

SEIBERT, Gerhard. *Comrades, Clients and Cousins*. Leiden – Boston: Brill, 2006.

SEIBERT, Gerhard. „São Tomé and Príncipe, 1800 to the Present“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 2005, 3. svazek.

SALGADO, Maria Teresa. „Neighbours. De violências, mulheres, mudanças... e homens.“ In MATA, Inocência a PADILHA, Laura Cavalcante (eds.). *A mulher em África: Vozes de uma margem sempre presente*. Lisboa: Edições Colibri, 2008, s. 284.

SOARES, Baltazar Neves. *O seminário-liceu de S. Nicolau: Contributo para a história do ensino em Cabo Verde*. Porto: Centro de Estudos Africanos da Universidade do Porto, 2008 (e-book).

SOUTO, Amélia Neves de. *Caetano e o ocaso do „Império“: Administração e guerra colonial em Moçambique durante o marcelismo (1968–1974)*. Porto: Edições Afrontamento, 2007.

SOUZA, Ubiratã. *Entre palavras e armas: Literatura e guerra civil em Moçambique*. São Bernardo do Campo: Editora UFABC, 2017.

STEELE, Murray. „Angola: New Colonial Period: White Immigration, Mestiços, Assimilated Africans“. In SHILLINGTON, Kevin (ed.). *Encyclopedia of African History*. New York: Fitzroy Dearborn, 1. svazek, 2005.

STEGAGNO PICCHIOVÁ, Luciana. *Dějiny brazilské literatury*. Praha: Torst, 2007.

ŠPÁNKOVÁ, Silvie. *Literaturas africanas de língua portuguesa I: Antologia de textos literários*. Brno: Masarykova univerzita, 2014.

ŠPÁNKOVÁ, Silvie. *Literaturas africanas de língua portuguesa II: Antologia de textos literários*. Brno: Masarykova univerzita, 2014.

ŠPÁNKOVÁ, Silvie. „Angola a Mosambik“. In KYLOUŠEK, Petr a kol. *Globalizace v literatuře: Centra a periferie v románských literaturách Amerik a Afriky*. Brno: Masarykova univerzita, Host, 2023.

TAMALE, Sylvia. *Decolonization and Afro-Feminism*. Wakefield: Daraja Press, 2020.

THIONG’O, Ngũgĩ Wa. *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Oxford: James Currey, Nairobi: EAEP, Portsmouth: Heinemann, 2005.

THIONG’O, Ngũgĩ Wa. „Jazyk africké literatury“. In HAVRÁNEK, Vít (ed.). *Postkoloniální myšlení II*. Praha: tranzit, 2011.

TURE, Kwame a HAMILTON, Charles V. *Black Power: The Politics of Liberation in America*. New York: Vintage Books, 1992.

VIGH, Henrik. *Navigating Terrains of War: Youth and Soldiering in Guinea-Bissau*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006.

WALLER, Thomas. „Recreating Resistance: Translating José Luandino Vieira’s Luuanda“. *Xanthos: A Journal of Foreign Literatures and Languages*. 2019, č. 1.

WARHOL, Robyn R. „Neonarrative; or, How to Render the Unnarratable in Realist Fiction and Contemporary Film“. In PHELAN, James a RABINOWITZ, Peter J. (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, 2005.

WILLIAMS, Claire. „The Cultural Production of Lusophone Africa“. *Hispania*. 2020, roč. 103, č. 4.

YOUNG, James. „Representation in Literature“. *Literature & Aesthetics*. 1999, roč. 9.

Guinea-Bissau: Toward Final Victory! Selected Speeches and Documents from PAIGC (Partido Africano da Independência da Guiné e Cabo Verde). Richmond: LSM Press, 1974.

Seznam zkratek

- AEMO – Associação dos escritores moçambicanos
ALUPEC – Sjednocená abeceda pro zápis kapverdštiny
ANC – Africký národní kongres
CEI – Dům studentů impéria
CV – Kapverdské ostrovy
CLSTP – Komise za osvobození Svatého Tomáše a Princova ostrova
EUA – União dos escritores angolanos
FARP – Lidové revoluční ozbrojené síly
FNLA – Národní fronta pro osvobození Angoly
FRELIMO – Fronta za osvobození Mosambiku
MFA – Hnutí ozbrojených sil v Portugalsku
MING – Hnutí za národní nezávislost Portugalské Guineje
MLSTP Hnutí za nezávislost Svatého Tomáše a Princova ostrova
MNIA – Hnutí nových angolských intelektuálů
MPLA – Angolské Lidové hnutí za osvobození Angoly
MPD – Kapverdská politická strana Demokratické hnutí
PAIGC – Africká strana za nezávislost Guineje a Kapverdských ostrovů
PAICV – Africká strana nezávislosti Kapverdských ostrovů
PALOP – Africké státy jejichž oficiálním jazykem je portugalština
PIDE – Mezinárodní a stát bránící policie
RENAMO – Mosambická národní rezistence
STP – Svatý Tomáš a Princův ostrov
UNITA – Národní svaz za úplnou nezávislost Angoly

Přílohy

Slovník pojmů užitých v práci

angolar – kreolština komunity Angolar z jihu ostrova Svatého Tomáše

assimilado – koloniální sociální kategorie v opozici k *indígena*, „asimilovaný“ člověk získal rozšířená práva, protože si dle koloniální administrativy dostatečně osvojil portugalskou kulturu

branqueamento – politická snaha o „pobělošštění“ Brazílie skrze imigrační pobídky

cipaio – příslušník koloniálních represivních složek většinou rekrutovaný z místního obyvatelstva

contratado – člověk najatý na práci na plantáži na Svatém Tomáši a Princově ostrově, který uzavřel dlouhodobou nevýhodnou smlouvu (pro zjednodušení v práci překládám jako „smluvní dělník“)

forro – kreolské obyvatelstvo ostrova Svatého Tomáše a stejnojmenný kreolský jazyk (během první vlny kolonizace souostroví tak byli nazýváni propuštění otroci a jejich potomci, později se význam rozšířil)

indígena – koloniální sociální kategorie označující původní obyvatele afrických zemí s ořezanými občanskými právy, omezenou svobodou pohybu a s povinností nuceně pracovat (v textech o africké lusofonní literatuře před rokem 1989 bývá překládáno jako „domorodec“)

lunguyé – kreolština Princova ostrova

kabuverdianu (či *caboverdiano*) – kapverdština, kapverská kreolština

kimbundu – jeden z angolských bantuský jazyků

roças – kávové a kakaové plantáže na Svatém Tomáši a Princově ostrově

serviçal – starší označení smluvních dělníků na plantážích na Svatém Tomáši a Princově ostrově (později ho nahradil název *contratado*, ale někdy bývá používáno synonymně)

umbundu – jeden z angolských bantuský jazyků

xibalo (či *chibalo*) – nucená práce